ਡਾ. ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਿਲਗੀਰ

ਦੇਗ਼-ਓ-ਤੇਗ਼-ਓ-ਫ਼ਤਹਿ-ਓ ਨੁਸਰਤ ਬੇਦਰੰਗ । ਯਾਫ਼ਤ ਅਜ਼ ਨਾਨਕ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ

ਸਿੱਖ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਦੇ ਘੱਲੂਘਾਰੇ

SIKH TWAREEKH DE GHALLUGHAREI (1716-65)

[Holocausts of the Sikhs (1716-65)]

by

Dr Harjinder Singh Dilgeer

Ph.D., M.Phil., LL.B.,
M.A.(Philosophy, English, Punjabi)
Adi Granth Acharya, Dip.G.Phil.

National Professor of Sikh Studies

Email: hsdilgeer@yahoo.com

ISBN 2-930-247-23-1

First Edition: July 2007

Published by:

S Surjeet Singh Chhadauri

Chairman

SIKH UNIVERSITY PRESS

P.O.Box 36,
4300, Waremme, Belgium.
Email: thesikhuniversitypress@yahoo.com

Distributors:

SINGH BROTHERS

Bazar Mai Sewan, Amritsar
Email: singhbros@vsnl.com
Tel: 00-91-183-2543965

Printed at:

PRINTWELL

146, Focal Point
Amritsar.

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਡੱਲ-ਵਾਂ, ਬਾਬਾ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਵੀਰ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ ਬੋਤਾ ਸਿੰਘ-ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ-ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਤਾਰੂ ਸਿੰਘ, (ਨਵਾਬ) ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ, ਜਥੇਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਜਥੇਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ, (ਬਾਬਾ) ਦੀਪ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਗ਼ੈਬਾ, ਜਥੇਦਾਰ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਸੁਕਰਚਕੀਆ, ਬੀਬੀ ਬਸੰਤ ਕੌਰ, ਰਾਣੀ ਸਦਾ ਕੌਰ ਅਤੇ ਦੋ ਲੱਖ ਸ਼ਹੀਦ ਸਿੰਘਾਂ, ਸਿੰਘਣੀਆਂ ਤੇ ਭੁਝੰਗੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਕੇਸਾਂ ਸੁਆਸਾਂ ਸੰਗ ਨਿਭਾਈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਰਬੁੱਚਤਾ, ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਕੌਮੀ ਆਨ ਵਾਸਤੇ ਜਾਨਾਂ ਕੁਰਬਾਨ ਕੀਤੀਆਂ

ਤਤਕਰਾ

ਸ਼ੁਕਰੀਆ

ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਲਿਖਣ ਤੇ ਛਪਾਈ ਦੌਰਾਨ ਕੁਝ ਸੱਜਣ ਬੜੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਰਹੇ। ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਤਹਿ-ਦਿਲੋਂ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਹਾਂ: ਡਾ: ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ (ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ), ਸ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਛਦੋੜੀ (ਬੈਲਜੀਅਮ), ਸ. ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਸਪੇਨ), ਸ. ਬਲਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਨਾਰਵੇ), ਡਾ: ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋ ਐਡਮੰਟਨ ਤੇ ਸ: ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਿਨੀਪੈਗ (ਕਨੇਡਾ), ਸ. ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾਖਾ (ਅਮਰੀਕਾ), ਸ. ਨਛੱਤਰ ਸਿੰਘ (ਨਾਰਵੇ), ਸ. ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਅਣਖੀ, ਡਾ. ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਬਚਨ, ਸ. ਜਗਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ (ਲੁਧਿਆਣਾ), ਸ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ ਹਮਦਰਦ (ਬ੍ਰਿਮਿੰਘਮ), ਸ. ਖ਼ਜ਼ਾਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਦਿਲਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਕਲਕੱਤਾ), ਸ. ਉਪਕਾਰ ਸਿੰਘ (ਫ਼ਰੀਦਾਬਾਦ), ਸ. ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਚੰਦੀ (ਉਤਰਾਂਚਲ), ਸ. ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼, ਸ. ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਾਲਸਾ, ਸ. ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪਿੰਜੌਰ, ਡਾ: ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਰ ਤੇ ਸਿਰਦਾਰਨੀ ਅਰਵਿੰਦਰ ਕੌਰ (ਇੱਬਨ ਕਲਾਂ), ਸਿਰਦਾਰਨੀ ਜਗਮੋਹਣ ਕੌਰ, ਬੀਬੀ ਸਰਬਜੀਤ ਕੌਰ, ਡਾ. ਦਵਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਸਿੱਖ ਬੁੱਕ ਕੰਪਨੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ), ਸ. ਗੁਰਸਾਗਰ ਸਿੰਘ (ਸਿੰਘ ਬਰਦਰਜ਼) ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰੀਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਇਸ ਵਕਤ ਲਿਖਣੇ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਹੋਵਾਂਗਾ।

ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਨਕਸ਼ਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਸ. ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ (ਐਲੀਵੇਸ਼ਨ ਐਡਵਰਟਾਈਜ਼ਰਜ਼, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ), ਸ. ਮਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਅਜੈ ਕੁਮਾਰ ਤੇ ਸ. ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਆਰਟਿਸਟ ਨੇ ਵਡਮੁੱਲਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਚੇਚਾ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਹਾਂ।

ਸਿੱਖ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਦੇ ਘੱਲੂਘਾਰੇ
(1716 - 1765)

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਮਗਰੋਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ

9 ਜੂਨ 1716 ਦੇ ਦਿਨ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਆਖ਼ਰਾਂ ਦੇ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੱਤ ਸੌ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿਤਾ ਜਾ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਅਪਰੈਲ 1716 ਤੋਂ 7 ਦਸੰਬਰ 1716 ਤਕ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਦੇ ਬਾਹਰ ਅਤੇ ਅੰਦਰ 2000 ਤੋਂ ਵਧ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਪਾਸੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 26 ਸਤੰਬਰ 1709 ਦੇ ਦਿਨ ਸਮਾਣਾ ਦੀ ਜੰਗ ਤੋਂ ਸਾਹਰਿੰਦ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਤਕ; ਅਤੇ ਫਿਰ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਖੁਰਾ-ਖੋਜ ਮਿਟਾਉਣ ਦਾ ਸੁਫ਼ਨਾ ਲੈਣ ਤੋਂ ਮਾਰਚ 1715 ਤਕ ਵੀ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਪਾ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 25-30 ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਘਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਦੀ।

10 ਦਸੰਬਰ 1710 ਦੇ ਦਿਨ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਕ ਆਮ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ "ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਸਤਾਂ ਰਾ ਹਰ ਜਾ ਬ-ਯਬੰਦ ਬ-ਕਤਲ ਰਸਾਨੰਦ", ਯਾਨਿ 'ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਾਨਕ-ਪ੍ਰਸਤ (ਸਿੱਖ) ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ।' ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਜਦੋਂ ਅਚਾਣਕ ਅਪਰੈਲ 1715 ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਵਿਚ ਘੇਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਵੀ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਦੇ ਈਨਾਮ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਮੁਗ਼ਲ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਅਮਨ ਅਮਾਨ ਨਾਲ ਹਕੂਮਤ ਕਰ ਸਕਣਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵਜੂਦ ਤੋਂ ਵੀ ਡਰ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਫ਼ੈਸਲੇ ਨੂੰ ਅਮਲ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਵਾਸਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਦੇ ਮੁਲ ਰਖ ਦਿਤੇ ਸਨ। ਇਕ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਵਾਉਣ ਦੇ 10 ਰੁਪੈ, ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ ਲਿਆਉਣ ਬਦਲੇ 25 ਰੁਪੈ, ਜਿਊਂਦਾ ਫੜਨ 'ਤੇ 100 ਰੁਪੈ ਈਨਾਮ ਐਲਾਨਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਰਕਮ

ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਫੜਵਾਉਣਾ ਤੇ ਮਰਵਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਿੱਖ ਵੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿਤੇ ਗਏ। ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜੇ ਕੋਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਰੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਕਬਰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤੇ ਸਿੱਖ ਤੋਂ ਪੁਟਵਾਈ ਜਾਵੇ ਤੇ ਚਮਾਰਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਕੋਲੋਂ ਬੇਗਾਰ ਲਈ ਜਾਵੇ। (ਫ਼ੋਰਸਟਰ, *ਜਰਨੀ ਫ਼ਰਾਮ ਬੰਗਾਲ ਟੂ ਇੰਗਲੈਂਡ*, ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ, ਸਫ਼ਾ 312-13, ਬਰਾਊਨ, ਟਰੈਕਟਸ, ਜਿਲਦ 2, ਸਫ਼ਾ 13)।

ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਪਰ ਅਖ਼ੀਰ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਵਤਨ ਛੱਡ ਕੇ ਪਨਾਹਗਾਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਕਲ ਗਏ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਲੱਭਣੇ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ 'ਤੇ ਮੁਕਾਮੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਨਵੇਂ ਈਨਾਮ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਸਿੱਖ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਦੇਣ 'ਤੇ 10 ਰੁਪੈ, ਸਿੱਖ ਦਿਖਾਉਣ ਬਦਲੇ 20 ਰੁਪੈ, ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਵਾਉਣ ਦੇ 40 ਰੁਪੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਦਾ ਸਿਰ ਲਿਆਉਣ ਦੇ 80 ਰੁਪੈ ਈਨਾਮ ਐਲਾਨੇ ਗਏ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਪਰ ਹੁਣ ਅਖੌਤੀ ਤੱਤ ਖਾਲਸਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਿਹੜੇ ਅਖੌਤੀ-ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ (ਅਖੌਤੀ ਤੱਤ ਖਾਲਸਾ) ਤੇ ਹੋਰ ਮੁਗ਼ਲ-ਟਾਊਟ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਤੋਂ ਜਾਗੀਰਾਂ ਲਈਆਂ ਸਨ, ਹੁਣ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹੁਣ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਥਕ ਗ਼ਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। "**ਹੁਣ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਵਿਚ 'ਸਿੱਖ' ਲਫ਼ਜ਼ ਦਾ ਵਜੂਦ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। ਸਾਰੇ ਨਾਨਕ-ਪੰਥੀ ਪਹਾੜਾਂ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ। ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਡਰਦਿਆਂ ਮਾਰਿਆਂ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਮੁੰਨਵਾ ਲਏ।**" (ਫ਼ਾਰਸਟਰ, ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ, ਸਫ਼ਾ 312-13)।

ਇਹ ਔਖਾ ਵੇਲਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੀ ਘੜੀ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰਾਂ ਵਾਂਗ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਜਾਨਵਰ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਕਈ-ਕਈ ਮੀਲ ਦੂਰ ਤਕ ਨਿਕਲ ਕੇ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਵੇਂ ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਵਾਸਤੇ ਪਾਗ਼ਲਾਂ ਵਾਂਗ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸਿਰਫ਼ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ ਚਾਪਲੂਸ ਲਾਲਚੀ ਤੇ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਹਿੰਦੂ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ ਸਨ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖ ਆਪਣੀਆਂ ਪਹਾਨਗਾਹਾਂ ਵੀ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਕਦੇ ਲੱਖੀ ਜੰਗਲ, ਕਦੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਰੇਗਿਸਥਾਨ, ਕਦੇ ਦੂਨ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੇ ਕਦੇ

ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਲੁਕਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸਿੱਖ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਜੰਗਲਾਂ, ਪਹਾੜਾਂ ਅਤੇ ਮਾਰੂਥਲਾਂ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ। ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਮਿਹਨਤ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰ ਕੇ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਲਗ ਪਏ। ਵਿਚ-ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨਿਆਂ ਅਤੇ ਅਸਲਾ ਖ਼ਾਨਿਆਂ 'ਤੇ ਹਮਲੇ ਕਰ ਕੇ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਤੇ ਅਸਲਾ ਵੀ ਲੁੱਟ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਜੇ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਫੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਇਸ ਮੌਤ ਤੋਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਡਰਦੇ। ਉਸ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਭੁੱਖ ਅਤੇ ਥੁੜ ਵਿਚ ਮਰਨ ਨਾਲੋਂ ਡਾਕਾ ਮਾਰਨਾ, ਲੁੱਟਣਾ ਬੇਹਤਰ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਕਿ ਜੇ ਬਚ ਕੇ ਆ ਗਏ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਸਾਥੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਰੋਟੀ ਤੇ ਅਸਲਾ ਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਤਾਂ ਮਿਲਦੀ ਹੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ **ਜੇ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਸਿੱਖ ਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਬੈਠਦਾ ਕਿ ਤੇਰੇ ਕਿੰਨੇ ਪੁੱਤਰ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਜਵਾਬ ਦੇਂਦੀ ਸੀ "ਪਹਿਲਾਂ ਚਾਰ ਪੁੱਤਰ ਸਨ ਹੁਣ ਤਿੰਨ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ ਕਿਉਂ ਕਿ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਸਿੱਖ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ।"**

ਛੁਪਣ-ਗਾਹਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਔਖੇ ਦਿਨ ਕਟਣੇ ਪਏ। ਨਾ ਖਾਣ ਨੂੰ, ਨਾ ਪਹਿਨਣ ਨੂੰ, ਨਾ ਸਿਰ ਛੁਪਾਉਣ ਨੂੰ ਥਾਂ। ਆਸਮਾਨ ਹੇਠਾਂ, ਰੜੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ-ਸੌਣਾ, ਜੰਗਲ 'ਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਫਲ ਤੇ ਪੱਤੇ ਖਾ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਰੋਜ਼ਨਾਮਚਾ ਸੀ। ਭੁਖ, ਦੁਖ, ਤਕਲੀਫ਼, ਦਰਦਾਂ, ਬੀਮਾਰੀਆਂ, ਉਦਾਸੀ, ਡਰ, ਘਬਰਾਹਟ, ਹਨੇਰਾ, ਉਨੀਂਦੇ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਸੀ। ਇਹ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਲੰਮੀ ਕਾਲੀ-ਬੋਲੀ ਰਾਤ ਸੀ। ਪਰ, ਸਿੱਖਾਂ ਕੋਲ ਹੌਸਲਾ, ਬਹਾਦਰੀ, ਦ੍ਰਿੜਤਾ, ਆਸ ਸੀ। ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਗ-ਸੰਗ ਰਿਹਾ। ਔਖਿਆਈਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਤੇ ਰੂਹ ਹੋਰ ਵੀ ਤਕੜੇ ਕੀਤੇ, ਪੀੜਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁਰ-ਉਮੀਦ ਕੀਤਾ, ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤੇ, ਭੁਖਮਰੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਹਿਣ ਦੀ ਤਾਕਤ ਤੇ ਦਲੇਰੀ ਭਰੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੁਫ਼ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਢਲਣ ਜਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋਣ ਨਹੀਂ ਦਿਤੇ। ਆਜ਼ਾਦੀ, ਅਣਖ-ਭਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਬਿਖੜੇ ਪੈਂਡੇ, ਹਨੇਰੇ ਰਸਤੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜਤਾ, ਸੰਜੀਦਗੀ, ਸਬਰ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ 'ਤੇ ਯਕੀਨ ਵਧਾਇਆ। ਸਖ਼ਤੀ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਬਲਕਿ ਲੋਹਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਤੇ ਜੱਦੋਜਹਿਦ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਸਮਝਿਆ। ਇਹ ਅਜਿਹਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਸੀ ਜੋ 1939 ਤੋਂ 1945 ਤਕ ਯਹੂਦੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਸੀ।

ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਕਰਨੀ, ਉਹੀ ਫ਼ਰੱਖ਼ਸੀਅਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਤਾਏ ਅਤੇ ਚਚੇਰੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਕਤਲਾਂ ਮਗਰੋਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਿਆ ਸੀ; ਜਿਸ ਨੇ

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜ਼ਾਲਮਾਨਾ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਸੀ; ਨੂੰ ਵੀ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੇ ਉਹੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿਤੀ ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁਖ਼ਾਲਿਫ਼ਾਂ ਵਾਸਤੇ ਮਿੱਥੀ ਹੋਈ ਸੀ। 28 ਫ਼ਰਵਰੀ 1719 ਦੇ ਦਿਨ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੋਂ ਪੌਣੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ) ਉਸ ਨੂੰ, ਬਾੜ੍ਹਾ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੱਯਦਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤਖ਼ਤ ਦਿਵਾਇਆ ਸੀ, ਨੇ ਹੀ ਦੋਹਾਂ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਅੰਨ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। (ਇਸ ਤੋਂ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਮਗਰੋਂ 27 ਅਪਰੈਲ ਨੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਵੀ ਦਿਤਾ ਗਿਆ)। ਫ਼ਰੱਖ਼ਸੀਅਰ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਪੋਤਾ ਤੇ ਰਫ਼ੀ-ਉਸ਼-ਸ਼ਾਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਮਸ-ਉਦ-ਦੀਨ (ਰਫ਼ੀ-ਉਦ-ਅਰਜਾਤ) ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਤਪਦਿਕ ਨਾਲ ਮਰ ਗਿਆ। ਉਸ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਦੇ ਭਰਾ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ ਦੂਜਾ (ਰਫ਼ੀ-ਉਦ-ਦੌਲਾ) ਨੇ ਹਕੂਮਤ ਸੰਭਾਲੀ। ਉਹ ਵੀ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਮਗਰੋਂ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਵਿਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਕੁਝ ਦਿਨ ਵਾਸਤੇ ਨੈਕੁਸਿਆਰ (ਜੋ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਚੌਥੇ ਪੁੱਤਰ ਅਕਬਰ, ਜੋ 1704 ਵਿਚ ਹੀ ਮਰ ਗਿਆ ਸੀ, ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ) ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬਿਠਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਖ਼ੀਰ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਪੋਤਾ ਰੌਸ਼ਨ ਅਖ਼ਤਰ (ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ ਰੰਗੀਲਾ) 28 ਸਤੰਬਰ 1719 ਨੂੰ ਤਖ਼ਤ ਤੇ ਬਿਠਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਹ ਨਾਮ-ਨਿਹਾਦ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤਖ਼ਤ 'ਤੇ ਬਿਠਾਏ ਤਾਂ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਦਰਅਸਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਤਾਕਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਸਲ ਤਾਕਤ ਸੱਯਦ ਭਰਾ ਜਰਨੈਲਾਂ ਕੋਲ ਹੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਚਾਹੁਣ ਉਸ ਨੇ ਹੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਨਾ ਸੀ ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਚਾਹੁਣ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਰੌਸ਼ਨ ਅਖ਼ਤਰ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬਿਠਾਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਾ ਬਣੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਬਚਾਵੇ। ਪਰ ਰੌਸ਼ਨ ਅਖ਼ਤਰ ਅਤੇ ਸੱਯਦ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਇਕ ਨਾ ਚੱਲਣ ਦਿਤੀ। ਉਂਞ ਰੌਸ਼ਨ ਅਖ਼ਤਰ ਨੇ ਸਿਆਸਤ ਵਿਚ ਦਖ਼ਲ ਦੇਣ ਦੀ ਥਾਂ ਅੱਯਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਸਰ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ 'ਰੰਗੀਲਾ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਸੱਯਦ ਭਰਾਵਾਂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਨਾ ਮੋੜਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨੇ ਇਸ ਰੰਗੀਲੇ-ਅੱਯਾਸ਼ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਸੱਯਦ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਕਹਿਰ ਤੋਂ ਬਚਾਅ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਨਾਮ-ਨਿਹਾਦ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ।

ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ ਰੰਗੀਲਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖ

ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਮੁਹਿੰਮ ਨੂੰ ਫ਼ਰੱਖ਼ਸੀਅਰ ਦੀ ਸਰਪਰਸਤੀ ਹਾਸਿਲ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਖੁਰਾ-ਖੋਜ ਮਿਟਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਵਖਰੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਤਾਈਨਾਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਫ਼ਰੱਖ਼ਸੀਅਰ

ਦੀ ਮੌਤ ਮਗਰੋਂ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ ਰੰਗੀਲਾ ਨੇ ਇਸ ਮੁਹਿੰਮ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਾ ਸਮਝੀ। ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਮੁਹਿੰਮ ਵਾਸਤੇ ਪੈਸੇ ਦੇਣੇ ਵੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖ਼ਾਨ ਵੀ ਢਿੱਲਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵਾਂਗ, ਸੂਬਿਆਂ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਵੀ ਅੱਯਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਮਸਤ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਸੂਬੇਦਾਰਾਂ ਮਗਰੋਂ ਛੋਟੇ ਅਹਿਲਕਾਰ ਵੀ ਅਰਾਮ, ਐਸ਼ ਅਤੇ ਮਸਤੀ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲਗ ਪਏ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਰਾਹਤ ਮਿਲੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਹੁਣ ਆਪਣੀਆਂ ਪਨਾਹਗਾਹਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ-ਨੇੜੇ ਸਰਕਾਰੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨਿਆਂ 'ਤੇ ਹਮਲੇ ਵੀ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਸਿੱਖ ਇਕ ਥਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਮੁੜ ਦੋਬਾਰਾ ਉੱਥੇ ਹਮਲਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ। ਉਹ ਦੂਜਾ ਹਮਲਾ 30-40 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਜਾ ਕੇ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਕਰਨੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁਗ਼ਲ ਸਿਪਾਹੀ ਮਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਡਰਨ ਵੀ ਲਗ ਪਏ ਸਨ ਤੇ ਹੁਣ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ। ਇਹ ਹਾਲਤ ਵੇਖ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਦਿਨੇ ਵੀ ਹਮਲੇ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੇ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ ਗਹਿਣੇ, ਕਪੜੇ ਤੇ ਖਾਣ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮੱਝਾਂ, ਘੋੜੇ ਤੇ ਹੋਰ ਡੰਗਰ ਵੀ ਖੋਹ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਜਦ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਵਲੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਕੋਈ ਵੀ ਐਕਸ਼ਨ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਨਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਹ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਪਰਤਣ ਲੱਗ ਪਏ। (ਬਰਾਊਨ, ਟਰੈਕਟਸ, ਜਿਲਦ 2, ਸਫ਼ਾ 13, ਖ਼ਾਫ਼ੀ ਖ਼ਾਨ, ਜਿਲਦ 2, ਸਫ਼ਾ 767-68), ਕਨੱਈਆ ਲਾਲ, ਤਾਰੀਖ਼ੇ ਪੰਜਾਬ, ਸਫ਼ਾ 65)।

ਹੁਣ ਸਿੱਖ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਆਉਣ ਲਗ ਪਏ। ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ, ਜੋ 1698 ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਦਾ ਚੱਕ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਦੀ ਸੇਵਾ ਸੰਭਾਲ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਔਖੇ ਵੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਪਿੰਡਾਂ ਵਲ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ, ਉਹ ਵੀ ਵਾਪਿਸ ਆ ਗਏ। ਇਕ ਲੇਖਕ 1721 ਵਿਚ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰ ਕੌਰ ਵਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥੀ ਲਾਉਣ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਹੀ ਨਹੀਂ। ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਤਾਂ 1698 ਤੋਂ ਹੀ ਉੱਥੇ ਸਨ। ਉਹ ਅਪਰੈਲ 1709 ਵਿਚ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਹੋਏ ਮੁਗ਼ਲ ਹਮਲੇ ਵੇਲੇ ਵੀ ਉਥੇ ਸਨ। ਉਹ ਤਾਂ 1713 ਵਿਚ ਫ਼ਰੱਖ਼ਸੀਅਰ ਵਲੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਲੰਬੀ ਮੁਹਿਮ ਛੇੜਨ ਵੇਲੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵੱਲ ਨਿਕਲ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ 1719 ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਫੇਰ ਮੁੜ ਆਏ ਸਨ। ਹਾਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਕਿ ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਮਾਮਾ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗੁਰੂ-ਦਾ-ਚੱਕ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਦਾ ਬੰਦੋਬਸਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਜ਼ਰੂਰ ਭੇਜਿਆ ਸੀ (ਮਾਤਾ ਨੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਭੇਜਿਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਤਾਂ

ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਥੇ ਮੌਜੂਦ ਸਨ) । ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿਬਰ ਨੇ 'ਬੰਸਾਵਲੀਆਂ ਦਸਾਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ ਦਾ' ਦੇ ਤੇਰ੍ਹਵੇਂ ਚੈਪਟਰ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਛਿਬਰ ਮੁਤਾਬਿਕ ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਨੇ ਮਾਮਾ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦਿਵਾਲੀ ਅਤੇ ਵਿਸਾਖੀ 'ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕਰਨ ਦੇ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਇੱਥੇ ਛਿਬਰ ਇਸ ਦਾ ਸਾਲ ਸਤਾਰਾਂ ਸੌ ਚੁਰਾਸੀ ਬਿਕਰਮੀ ਸੰਮਤ (ਸੰਨ 1727) ਦੇਂਦਾ ਹੈ (ਛਿਬਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਰੀਖ਼ਾਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਹਨ)। ਇਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪਾਲਿਤ (4 ਜਨਵਰੀ 1724 ਨੂੰ) ਮੁਗਲਾਂ ਵਲੋਂ ਮਾਰਿਆ ਜਾ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪਾਲਿਤ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਸੰਗਤਾਂ ਡਰ ਗਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਕੋਲ ਆਉਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਮਾਤਾਵਾਂ ਦਿੱਲੀ ਛੱਡ ਕੇ ਮਥਰਾ ਚਲੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਦਿਲਵਾਲੀ ਮੁਹੱਲੇ ਵਾਲੇ ਮਕਾਨ 'ਤੇ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਨੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। *ਛਿਬਰ ਮੁਤਾਬਿਕ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰ ਕੌਰ 1727 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਨੇ ਇਸ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਸਾਹਵੇਂ ਰੱਖ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਥਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਇਕੱਠ ਕਰਨ ਦੀ ਸੋਚ ਨਾਲ ਮਾਮਾ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀਓਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਚਾਰ ਮੁਤਸੱਦੀ (ਐਡਮਨਿਸਟਰੇਟਰ/ ਨਾਜ਼ਮ) ਲਾ ਦਿਤੇ ਇਹ ਸਨ: ਸਹਿਜ ਸਿੰਘ ਤਰੇਹਨ, ਦਿਆਨਤ ਰਾਇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਮੇਵੜਾ ਅਰੋੜਾ ਅਰਦਾਸੀਆ ਤੇ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਛਿਬਰ (ਪਿਤਾ ਲੇਖਕ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿਬਰ) ਦਰੋਗਾ। ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੰਬੋ (ਸ਼ਹੀਦ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨਹੀਂ), ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਵਾਂ, ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਸਾਂਙਣਾ ਤੇ ਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਮੈਣੀ ਵੀ ਮਾਮਾ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਰਹੇ। (ਪਰ ਜਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਸਾਲ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਜਾਂ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਵਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਗਲਤ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਡੱਲ-ਵਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਇਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਾਂ ਦੇ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਿੱਖ ਹੋਣ)।*

ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਡੱਲ-ਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ (9 ਜੂਨ 1726)

ਭਾਈ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਿੰਡ ਡੱਲ ਤੇ ਵਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨ ਸੀ। 1719 ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖ਼ਾਨ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਸੀ। ਫ਼ਰੱਖ਼ਸੀਅਰ ਦੀ ਮੌਤ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਸਖ਼ਤੀ ਘਟਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੌਰਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਇਕ ਅੱਧ ਦਸਤਾ ਗੁਰੂ-ਦਾ-ਚੱਕ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਭੇਜ ਦੇਂਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੇ ਪੱਟੀ ਦੇ ਨਵਾਬ ਨੂੰ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ

'ਤੇ ਥੋੜ੍ਹੀ-ਬਹੁਤ ਸਖਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਦੇ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਭਾਈ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿੰਡ, ਡੱਲ ਤੇ ਵਾਂ, ਪੱਟੀ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ, ਪੰਨੂ ਜੱਟ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਪਿੰਡ ਨੌਸ਼ਹਿਰਾ ਸੀ (ਹੁਣ ਇਸ ਨੂੰ ਨੌਸ਼ਹਿਰਾਂ ਪੰਨੂਆਂ ਆਖਦੇ ਹਨ)। ਇੱਥੋਂ ਦਾ ਚੌਧਰੀ ਸਾਹਿਬ ਰਾਏ ਸੀ। ਸਾਹਿਬ ਰਾਏ ਵੀ ਹੋਰ ਚੌਧਰੀਆਂ ਵਾਂਗ ਧੱਕੇ-ਖੋਰ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਘੋੜੇ ਚਰਦਿਆਂ-ਚਰਦਿਆਂ ਅਕਸਰ ਗ਼ਰੀਬ ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜਦੇ ਸਨ ਤੇ ਫਸਲਾਂ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਸੀ। ਭੜਾਣਾ ਪਿੰਡ ਦੇ ਦੋ ਸਿੱਖ, ਮਾਛੀ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ, ਵੀ ਸਾਹਿਬ ਰਾਏ ਦੇ ਇਸ ਧੱਕੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸਨ। ਇਸ ਧੱਕੇ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਬ ਰਾਏ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਹ ਅੱਗੋਂ ਆਕੜ ਕੇ ਬੋਲਿਆ "ਤੁਸੀਂ ਘੋੜੇ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਰੱਖਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹੋ ਮੈਂ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਕੇਸ ਮੁੰਨ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੱਸੇ ਬਣਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਘੋੜੀ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹਾਂਗਾ।" ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵਾਰਤਾ ਭਸਿਓਂ (ਭੁੱਸਾ) ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ ਨੂੰ ਜਾ ਦੱਸੀ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਜਦ ਸਾਹਿਬ ਰਾਏ ਦੀ ਇਕ ਘੋੜੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਚਰ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਢਿੱਲੋਂ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਉਹ ਘੋੜੀ ਫੜ ਲਈ ਅਤੇ ਘਰਿਆਲਾ ਪਿੰਡ ਦੇ ਭਾਈ ਲਖਮੀਰ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿਤੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਵੀ ਦਸ ਦਿਤੀ। ਲਖਮੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਹ ਘੋੜੀ ਦੂਰ ਜੰਗਲ ਦੇਸ ਵਿਚ ਜਾ ਵੇਚੀ ਤੇ ਇਸ ਚੋਂ ਮਿਲੇ ਪੈਸੇ ਭਾਈ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਭਾਈ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੱਖ ਮੁਸਾਫਿਰਾਂ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਲੰਗਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਰਕਮ ਨਾਲ ਲੰਗਰ ਦੀ ਰਸਦ ਲੈ ਆਂਦੀ। (ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਸਫ਼ੇ 187-189, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਸੰਪਾਦਕ, 1982 ਦੀ ਐਡੀਸ਼ਨ)।

ਜਦ ਇਸ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸਾਹਿਬ ਰਾਏ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਖੋਜੀਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਘੋੜੀ ਦੀ ਪੈੜ ਲਭ ਲਈ। ਇਸ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ (ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ, ਅਮਰ ਸਿੰਘ, ਲਖਮੀਰ ਸਿੰਘ) ਨੂੰ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਉਹ ਘਰੋਂ ਦੌੜ ਕੇ ਭਾਈ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਤੇ ਪਨਾਹ ਮੰਗ ਲਈ। ਉਧਰ ਜਦ ਸਹਿਬ ਰਾਏ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਡੱਲ-ਵਾਂ ਪੁੱਜਣ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਕੁਝ ਬੰਦੇ ਲੈ ਕੇ ਉੱਥੇ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 'ਘੋੜੀ ਦੇ ਚੋਰ' ਉਸ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ। ਇਸ 'ਤੇ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ "ਧੱਕਾ ਜ਼ੋਰੀ ਤੂੰ ਆਪ ਕਰਦਾ ਏਂ ਤੇ ਚੋਰ ਏਥੋਂ ਲਭਦਾ ਏਂ। ਇਹ ਚੋਰ ਨਹੀਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਆਪ ਇਨਸਾਫ਼ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਹੈ।" ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਸਾਹਿਬ ਰਾਏ, ਪੱਟੀ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਕੋਲ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਡੱਲ-ਵਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਝੂਠੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ

ਬਣਾ ਕੇ ਸੁਣਾਈਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਡਾ ਬਾਗ਼ੀ ਸਾਬਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਵਾਬ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਅਕਸਰ ਦਸ-ਵੀਹ ਬਾਗ਼ੀ ਸਿੱਖ ਠਹਿਰੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਪੰਜ ਦਸ ਹੋਰ ਵੀ ਆਉਂਦੇ-ਜਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈਆਂ ਕੋਲ ਹਥਿਆਰ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਨਵਾਬ ਨੇ ਸਾਹਿਬ ਰਾਏ ਨਾਲ 80 ਪਿਆਦੇ ਤੇ 25 ਘੋੜ-ਸਵਾਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪ ਵੀ ਹੋਰ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਆ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਸਾਹਿਬ ਰਾਏ ਨੇ ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਚੜ੍ਹਦਿਆਂ ਹੀ ਪਿੰਡ ਡਲ-ਵਾਂ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਕੂਚ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਅਚਾਣਕ ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਕ ਸਿੱਖ ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਜੰਗਲ ਪਾਣੀ ਵਾਸਤੇ ਖੇਤਾਂ ਵੱਲ ਆਇਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜੀ ਵੇਖੇ। ਉਸ ਨੇ ਪਿੱਛੇ ਜਾ ਕੇ ਖ਼ਬਰ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਇ ਲਲਕਾਰਾ ਮਾਰ ਕੇ ਜੈਕਾਰਾ ਛੱਡਿਆ। ਸਾਹਿਬ ਰਾਏ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਹੀ ਘੋੜੀ ਚੁਰਾਈ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਫ਼ੌਜ ਉਸ 'ਤੇ ਟੁੱਟ ਪਈ ਉਹ ਵੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜਿਆ ਅਤੇ ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਮੁਗ਼ਲ ਹੱਥੋ-ਹੱਥੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਦੀ ਮੌਤ ਮਗਰੋਂ ਸਾਹਿਬ ਰਾਏ ਭੱਜ ਨਿਕਲਿਆ। ਭੱਜਦੇ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨੇ ਪਿੱਛੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਈ ਜਿਹੜੀ ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੱਟ ਵਿਚ ਲਗੀ। ਸਾਹਿਬ ਰਾਏ ਨੇ ਡੱਲ-ਵਾਂ ਤੋਂ ਦੌੜ ਕੇ ਪਿੰਡ ਮਾੜੀ ਕੰਬੋ ਕੀ ਵਿਚ ਜਾ ਪੜਾਅ ਕੀਤਾ।

ਸਾਹਿਬ ਰਾਏ ਦੇ ਭੱਜ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਮੁਕਾਮੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਉੱਥੋਂ ਚਲੇ ਜਾਣ ਕਿਉਂਕਿ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਮਰਨ ਮਗਰੋਂ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵੱਡਾ ਹਮਲਾ ਯਕੀਨਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਲਟਾ ਤਾਰੂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਾਥੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣਾ ਹੀ ਪੈਣਾ ਹੈ ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਖਿਸਕ ਜਾਓ। ਸਾਰੇ ਜਣੇ ਕਿਉਂ ਜਾਣ ਗਵਾਈਏ। ਪਰ ਬਹੁਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣਾ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰਾਂਗੇ। ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸਨ: ਵਸਾਵਾ ਸਿੰਘ, ਕੁਇਰ ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪਿੰਡ ਝੱਲੀਆਂ (ਇਹ ਮੁਕਤਸਰ ਵਿਚ 29 ਦਸੰਬਰ 1705 ਦੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸੀਤਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਸੀ), ਸੂਰਾ ਸਿੰਘ ਤਰਖਾਣ ਖਾਲੜਾ, ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਬ ਸਿੰਘ ਮੁਲਤਾਨੀ, ਲਖਮੀਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਘਰਿਆਲਾ, ਮਾਲੀ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਭੱਲਾ ਪਿੰਡ ਭੜਾਣਾ, ਭੀਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬਾਦਲ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਰੱਤੋਕੇ, ਮੇਘ ਸਿੰਘ ਗਿਲ ਮਦਰਾਂ, ਹਾਤਾ ਸਿੰਘ ਚੁਘ, ਬੁਲਾਕਾ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ

ਸਾਂਙਣਾ, ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਬਾਜਵਾ ਨਾਰੋਵਾਲ, ਭੋਗੜ ਸਿੰਘ ਤੇ ਰਸਾਲ ਸਿੰਘ ਪਿਸ਼ੌਰੀਏ, ਅਮਰ ਸਿੰਘ (ਭਰਾ ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਭਸਯੋਵਾਲ) ਵਗ਼ੈਰਾ ਕੁਲ 22 ਸਿੰਘ। (ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ, ਸਫ਼ਾ 192)।

ਉਧਰ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਨੂੰ ਜਦ ਭਤੀਜੇ ਮਰਨ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ 900 ਸਿਪਾਹੀ (ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿਬਰ 900 ਤੇ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ਇਹ ਗਿਣਤੀ 2200 ਲਿਖਦਾ ਹੈ) ਡੱਲ-ਵਾਂ ਪਿੰਡ ਵਲ ਟੋਰ ਦਿਤੇ। ਹੁਣ 9 ਜੂਨ 1726 ਦੇ ਦਿਨ ਡੱਲ-ਵਾਂ ਵਿਚ ਗਹਿ-ਗੱਚ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਮੁਗਲ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਕਮਾਂਡਰ ਮੋਮਨ ਖ਼ਾਨ ਕਸੂਰੀ ਹਾਥੀ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਲੜ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਜਰਨੈਲ ਤਕੀ ਖ਼ਾਨ ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ ਹੀ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਲੜ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਕ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਉਹ ਗਰਜ ਕੇ ਬੋਲਿਆ "ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਕਿੱਥੇ ਹੈ।" ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ। ਤਕੀ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਸਾਰਾ ਹੀ ਜਿਸਮ ਸੰਜੋਅ ਨਾਲ ਢਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਚਿਹਰਾ ਹੀ ਨੰਗਾ ਸੀ। ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨੇਜ਼ੇ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਮਾਰਿਆ ਤੇ ਉਹ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਭੱਜਾ। ਮੋਮਨ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਮੂੰਹ 'ਚੋਂ ਲਹੂ ਵਗਦਾ ਵੇਖ ਕੇ ਪੁਛਿਆ "*ਤਕੀ ਖ਼ਾਨ ਜੀ ਪਾਨ ਖਾ ਰਹੇ ਹੋ?*" ਤਾਂ ਤਕੀ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿਤਾ "*ਹਾਂ, ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਪਾਨ ਵੰਡ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਪ ਵੀ ਲੈ ਲਓ।*"

ਇਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁਗ਼ਲ ਸਿਪਾਹੀ ਮਾਰੇ ਜਾ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਮੋਮਨ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਹਾਥੀ ਅੱਗੇ ਲਿਆਉਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ। ਭੀਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਲਵਾਰ ਦਾ ਵਾਰ ਹਾਥੀ ਦੇ ਮਹਾਵਤ 'ਤੇ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਅੰਕਸ ਅੱਗੇ ਕਰ ਦਿਤਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਭੀਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਟੁਟ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਟੁੱਟੀ ਹੋਈ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਹੀ ਮਹਾਵਤ ਦਾ ਸਿਰ ਵੱਢ ਦਿਤਾ ਤੇ ਹਾਥੀ ਨੂੰ ਪੁੱਠਾ ਮੋੜ ਦਿਤਾ। ਹਾਥੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਲਿਤਾੜਦਾ ਪਿੱਛੇ ਦੌੜਿਆ। ਇਹ ਲੜਾਈ ਸ਼ਾਮ ਤਕ ਲੜਾਈ ਚਲਦੀ ਰਹੀ। ਹਨੇਰਾ ਪੈਣ 'ਤੇ ਲੜਾਈ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ। ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਮੋਮਨ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਬੰਦੂਕਾਂ ਹੀ ਵਰਤੀਆਂ ਤੇ ਇੰਞ ਭਾਈ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ। ਇਹ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ 9 ਜੂਨ 1726 ਦੇ ਦਿਨ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। *ਇਕ ਹੋਰ ਸੋਮਾ ਇਹ ਘਟਨਾ 14 ਜਨਵਰੀ 1723 ਦੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ।* (ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਸਫ਼ੇ 189-198, ਸੰਪਾਦਕ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, 1982 ਦੀ ਐਡੀਸ਼ਨ)।

ਸਿੱਖਾਂ ਵਲੋਂ ਅਸਲਾ ਤੇ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਲੁਟਣ ਦਾ ਗੁਰਮਤਾ

ਭਾਈ ਤਾਰੂ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਖ਼ਬਰ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਬੜਾ ਰੋਹ

ਫੈਲਿਆ। ਭਾਈ ਤਾਰੂ ਸਿੰਘ ਇਕ ਸਿੱਖ ਸਨ ਜੋ ਹਰ ਲੋੜਵੰਦ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਏ-ਗਏ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸੰਭਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿਬਰ ਦੇ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਵਿਚ:

ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰ ਡਲ ਵਾਂਇ ਵਿਚ ਰਹੇ।
ਕਰੇ ਕਿਰਤ ਧਰਮ ਦੀ, ਸਿਖ ਸਾਧ ਸੰਤ ਟਹਲ ਵਿਚਿ ਅਹੇ।
ਬੇ ਪ੍ਰੋਜਨ ਨਊਂ ਸੈ ਫਉਜ ਚੜਿ ਗਈ।
ਉਹ ਭੀ ਸਿਖ ਲੜਿਆ ਜੁਧੁ ਕੀਤਾ, ਓੜਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਾਰਿਆ, ਨਗਰੀ ਲੁੱਟ ਲਈ।

ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਕ ਇੱਕਠ ਕਰ ਕੇ ਭਾਈ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ। ਇਕ ਕਿਰਤੀ, ਸੇਵਾਦਾਰ, ਜਰਨੈਲ (ਜਿਸ ਨੇ 12 ਅਪਰੈਲ 1709 ਦੇ ਦਿਨ ਪੱਟੀ ਦਾ ਚੌਧਰੀ ਹਰ ਸਹਾਇ ਮਾਰਿਆ ਸੀ) ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖਾਂ ਵਾਸਤੇ ਸਚਮੁਚ ਇਕ ਵੱਡਾ ਧੱਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਧੱਕੇ ਬਦਲੇ ਜ਼ਾਲਮਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਗੁਰਮਤਾ ਕੀਤਾ ਕਿ:

1. ਸ਼ਾਹੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਲੁੱਟੇ ਜਾਣ
2. ਘੋੜੇ ਤੇ ਹਥਿਆਰ ਲੁੱਟੇ ਅਤੇ ਖੋਹੇ ਜਾਣ
3. ਮੁਗਲ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਮੁਖ਼ਬਰਾਂ ਤੇ ਮਦਦਗਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧਿਆ ਜਾਵੇ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ (ਜੁਲਾਈ-ਅਗਸਤ 1726) ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਕਸੂਰ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਵਲ ਸਰਕਾਰੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਢੋਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਖੁੱਡੀਆਂ, ਕਾਨ੍ਹਾ-ਕਾਛਾ (ਜ਼ਿਲਾ ਲਾਹੌਰ) ਤੇ ਚਵਿੰਡਾ (ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਕੋਲ ਨਾਕਾ ਲਾ ਕੇ ਫ਼ੌਜ ਤੋਂ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ, ਘੋੜੇ ਤੇ ਹਥਿਆਰ ਖੋਹ ਲਏ। ਇਕ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਇਹ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਪੰਜ ਲਖ ਰੁਪੈ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸੀ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਸਤੰਬਰ 1726 ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਘੋੜਿਆਂ ਦਾ ਕਾਫ਼ਲਾ ਵੀ ਲੁੱਟਿਆ। ਬੁਧ ਸਿੰਘ ਸੁਕਰਚੱਕੀਆ ਤੇ ਬਾਘ ਸਿੰਘ ਹੱਲੋਵਾਲੀਆ ਨੇ ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ 'ਤੇ, ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਕੋਲ, ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਜਾਂਦਾ, ਇਕ ਸੱਤ ਸੌ ਘੋੜਿਆਂ ਦਾ ਕਾਫ਼ਲਾ ਵੀ ਲੁੱਟਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਸੋਨਾ, ਚਾਂਦੀ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਮਾਨ ਵੀ ਹੱਥ ਲੱਗਾ। ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਦੌਲਤ ਜਮ੍ਹਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦਾ ਨਿਜ਼ਾਮ ਹਿਲਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਕੀਤਾ ਸੀ। 1727 ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦਪੁਰ ਕੋਲ ਇਕ ਕਾਫ਼ਲਾ ਲੁੱਟ ਲਿਆ। ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਇਸ ਸਾਮਾਨ ਦੀ ਰਕਮ ਅਜੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਾਰੀ ਤਾਂ ਉਹ (ਸਿੱਖ) ਉਸ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਦੇ ਅਸਲ ਮਾਲਕ ਲਾਲਾ ਪਰਤਾਪ ਚੰਦ ਸਿਆਲਕੋਟੀ ਨੂੰ ਲੱਭ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਤਕ ਆਪ ਸਾਰਾ ਮਾਲ-ਮੱਤਾ ਪਹੁੰਚਾ ਕੇ ਆਏ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਐਕਸ਼ਨ 1726-27 ਵਿਚ ਹੋਏ ਸਨ।

ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਹ ਐਕਸ਼ਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਡੱਲ-ਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਜਵਾਬੇ-ਅਮਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਸੋਚਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਸ ਸ਼ਹੀਦੀ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਡਰ ਜਾਂ ਦਹਿਲ ਜਾਣਗੇ ਉੱਥੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਪਰਤਵਾਂ ਵਾਰ ਕਰ ਕੇ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਵਲ (defensive 'ਤੇ) ਪਾ ਦਿਤੀ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖ਼ਾਨ ਸੀ। ਇਹ ਉਹੀ ਹਾਕਮ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਤਖ਼ਤ 'ਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ "ਰੰਗੀਲਾ" ਦੇ ਬੈਠਣ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਲਈ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਜਿੱਥੇ ਉਸ ਦੀ ਐਯਾਸ਼ ਤਬੀਅਤ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਲੋਂ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਮੁਹਿੰਮ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਦਿੱਲੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਖ਼ਤਰਾ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਪੈਰ ਪੱਕੇ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਉਸ ਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਮੁਹਿੰਮ ਵੀ ਠੰਡੀ ਪੈ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਉਹ ਖ਼ੁਦ ਵੀ ਦੌਲਤ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਸਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਵਧੇਰੇ ਖ਼ਤਰਾ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਭਾਈ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਖ ਜੱਥਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਹਮਲਿਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਹਿਲਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿਤਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਹ ਐਕਸ਼ਨ ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਰ ਤਕ, ਰੁਕ-ਰੁਕ ਕੇ, ਚਲਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖ਼ਾਨ (ਜੋ 1713 ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ) ਨੂੰ 1726 ਵਿਚ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਬਣਾ ਦਿਤਾ (ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਹੱਥੋਂ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਬਚ ਗਿਆ ਅਤੇ 1737 ਵਿਚ ਮਰ ਗਿਆ) ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ (ਜੋ 1713 ਤੋਂ 1720 ਤਕ ਜੰਮੂ ਤੇ 1720 ਤੋਂ 1726 ਤਕ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਸੀ) ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਬਣਾ ਦਿਤਾ। ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਐਕਸ਼ਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿੱਢ ਕੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ 20 ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਦੀ "ਗਸ਼ਤੀ ਫ਼ੌਜ" ਭਰਤੀ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਉਸ ਨੇ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖੇ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਇਕ-ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਦਸ ਜੱਥੇ ਬਣਾ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਘੋੜੇ, ਊਠ ਤੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਗਸ਼ਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਤਾਈਨਾਤ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਕੰਮ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਖੁਰਾ-ਖੋਜ ਲਭਣਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਜਾਂ ਕਤਲ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਮੁਹਿੰਮ ਹੇਠ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਫੜ-ਫੜ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਹੁਣ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਵੀ

ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਦੇ ਈਨਾਮ ਰੱਖ ਦਿਤੇ। ਸਿੱਖ, ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਦੌਰ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਫੇਰ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਪਰਤ ਆਏ ਸਨ, ਹੁਣ ਮੁੜ ਜੰਗਲਾਂ ਤੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਲ ਨਿਕਲ ਗਏ। ਇਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਨਾਜ ਦੇ ਭਾਅ ਡਿਗ ਪਏ। (ਹਕੀਕਤ ਬਿਨਾ-ਵਾ-ਅਰੂਜ਼ੇ ਸਿੰਘਾਂ)

ਇਹ ਦੌਰ ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਰ ਤਕ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਥੇਬੰਦ ਵੀ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਨਿੱਕੇ-ਵੱਡੇ ਕਈ ਜੱਥੇ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਜਥੇਬੰਦ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੁਣ ਮੁੜ ਸਰਕਾਰੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਲੁੱਟਣ ਦੀ ਸਕੀਮ ਬਣਾ ਲਈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਝੜਪਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨਾਲ ਹੋ ਜਾਇਆ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਝੜਪਾਂ ਵਿਚ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਵੀ ਮਾਰੇ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਿੱਖ ਨਿਡਰ ਹੋ ਕੇ ਸਰਕਾਰੀ ਦਲਾਂ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਬਾਬਾ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਸਨ, ਜੋ ਨਾਨੂੰ ਸਿੰਘ ਦਿਲਵਾਲੀ (ਸ਼ਹੀਦ ਚਮਕੌਰ ਜੰਗ) ਦੇ ਬੇਟੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਡਿਪਟੀ (ਮੀਤ) ਜਥੇਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਫ਼ੈਜ਼ਲਾਪੁਰੀਆ ਸਨ, ਜੋ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਡੱਲ-ਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨਾਲ ਆ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਗੁਰੀਲਾ ਜੰਗ ਵਿਚ ਮਾਅਰਕੇ ਦਾ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਨ ਕਾਰਨ ਮੀਤ (ਡਿਪਟੀ) ਜਥੇਦਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਇਸ ਵੇਲੇ ਵਡੇਰੀ ਉਮਰ ਦੇ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰੀ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ (ਮਗਰੋਂ ਨਵਾਬ) ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਕਾਬਲੀਅਤ, ਸਿਰੜ ਤੇ ਹਿੰਮਤ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਅਗਵਾਈ ਦਿਤੀ। ਗੁਰੀਲਾ ਜੰਗ ਦੀ ਜੋ ਅਗਵਾਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੀਤੀ ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੂੰ ਬੇਅਸਰ ਕਰ ਕੇ ਰਖ ਦਿਤਾ। ਸਰਕਾਰੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਦੀ ਲੁੱਟ ਅਤੇ ਗਸ਼ਤੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਖਰਚੇ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਘਾਟਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਦੌਰ ਸੱਤ ਸਾਲ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਦੀਆਂ ਗਸ਼ਤੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਆਮ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਬੜੇ ਜ਼ੁਲਮ ਢਾਏ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਤ ਆਈ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕਈ ਬੇਗੈਰਤ ਹਿੰਦੂ, ਜੋ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਖ਼ੁਸ਼ਾਮਦੀ ਅਤੇ ਏਜੰਟ ਸਨ, ਅਜੇ ਵੀ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮੂਹਰੇ ਰਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਸਿੱਖ-ਮੁਗ਼ਲ ਟੱਕਰ 1732 ਵਿਚ ਹੋਈ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੰਞ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਨੇ ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ ਦੇ ਪਠਾਨ ਜਮਾਲ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਜਲੰਧਰ ਦੋਆਬ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਸਈਅਦ ਅਸਦ ਅਲੀ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਬਰਨਾਲਾ ਵਿਚ ਆਲਾ ਸਿੰਘ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਪਹੂਵਿੰਡੀਆ (ਮਗਰੋਂ 'ਬਾਬਾ') ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰਾਇਆ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ 'ਰੰਗੀਲਾ' ਨੂੰ ਵੀ ਪੁੱਜੀਆਂ।

ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼

ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਵਿਚ ਟਕਰਾਅ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਤਾਂ ਹੋ ਹੀ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮਾਲੀ ਹਾਲਤ ਵੀ ਵਿਗੜ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ ਕਈ ਫ਼ੌਜੀ ਵੀ ਮਾਰੇ ਜਾ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਧਿਆਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਜੰਗ ਵਿਚ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਰਹਿਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਅਖ਼ੀਰ ਸਿਆਣਿਆਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕਰ ਕੇ, ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਦੀ ਥਾਂ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਰਸਤਾ ਲਭਣ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਉਹ ਸੋਚਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸ਼ਰਬਤ ਪਿਆ ਕੇ ਮਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰ ਪਿਆਉਣ ਵਾਸਤੇ ਸਾਰਾ ਜ਼ੋਰ ਕਿਉਂ ਲਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਅਸਲਮ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਲੈਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿਤੀ। ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਇਸ ਮਕਸਦ ਵਾਸਤੇ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਵੀ ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰੀ। ਹੁਣ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹਿੰਦੂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ ਜੋ ਸਿੱਖਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਕਰ ਸਕੇ। ਉਸ ਦਾ ਵਜ਼ੀਰ ਲਖਪਤ ਰਾਏ ਹਿੰਦੂ ਸੀ ਪਰ ਤਾਂ ਉਹ (ਲਖਪਤ) ਤਾਂ ਖ਼ੁਦ-ਆਪ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਤਲੇਆਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਲਖਪਤ ਆਪ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਕਰਨੋਂ ਡਰਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਚੋਲੇ ਦੀ ਬਜਾਇ ਜਾਸੂਸ ਸਮਝ ਕੇ ਮਾਰ ਦੇਣਗੇ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੇ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸੁਬੇਗ ਸਿੰਘ ਦੀ ਦੱਸ ਪਾਈ। ਸੁਬੇਗ ਸਿੰਘ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੀ ਜਿਹੜੇ ਗਸ਼ਤੀ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਮਾਰ ਤੋਂ ਬਚ ਗਏ ਸਨ ।

ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਸੁਬੇਗ ਸਿੰਘ (ਜੰਭਰ ਪਿੰਡ) ਦੀ ਭਾਲ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਸੱਦ ਲਿਆ। ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਸੁਬੇਗ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦਾ ਚੱਕ ਅਤੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਰਗਨਿਆਂ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹਾਂ ਪਰ ਸ਼ਰਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੀ ਦੋਸਤੀ ਦਾ ਹੱਥ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲੈਣ। ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਨੂੰ ਇੰਞ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ:

ਦੈ ਖਿਲਤ ਏਤੀ ਗਲ ਕਹੀ। 'ਪੁਸ਼ਾਕ ਨ ਜਾਨਯ ਯਹਿ ਨਿਬਾਬੀ ਭਈ'
ਇਸੀ ਸਾਥ ਹੋਗੁ ਲਿਖੀ ਜਗੀਰ। ਇਸੀ ਸਾਥ ਹੋਗੁ ਮੁਲਕ ਤਤਬੀਰ।18॥

ਇਹ ਹੈ ਨਿਬਾਬੀ ਅਧ ਸੂਬੇਦਾਰੀ। ਉਸੈ ਮਿਲੈਗੀ ਰੱਯਤ ਸਾਰੀ।
ਸ਼ਾਹੀ ਪ੍ਰਵਾਨੇ ਉਸ ਨਾਂਇ ਆਵਗੁ। ਉਹੀ ਵੰਡ ਸਭ ਲੋਗਨ ਖੁਲਾਵਗੁ।19॥

(ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਸਫ਼ਾ 211)

ਜਦ ਭਾਈ ਸੁਬੇਗ ਸਿੰਘ 29 ਮਾਰਚ 1733 ਦੇ ਦਿਨ ਗੁਰੂ ਦਾ ਚੱਕ ਪੁੱਜੇ ਤਾਂ ਦੀਵਾਨ ਲਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। "**ਲੰਗਰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਮਹਾਂ ਪਰਸ਼ਾਦ (ਮਾਸ) ਭੁੰਨਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਿਤੇ ਰਬਾਬੀ ਕੀਰਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਕੋਈ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਮਾਲਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੋਈ ਚੌਰ ਝੁਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।**"(ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ, ਸਫ਼ਾ 212)। ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਭਾਈ ਸੁਬੇਗ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਵਰਤਣ ਕਰਨ ਦੀ ਗ਼ਲਤੀ ਦੀ ਤਨਖ਼ਾਹ ਲੁਆਈ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਨਵਾਬ ਵੱਲੋਂ ਜਾਗੀਰ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਬਾਰੇ ਬਿਆਨ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਬੂਲ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਆਖਿਆ। ਬਹੁਤੇ ਸਿੱਖ ਆਗੂ ਇਸ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਨੂੰ ਕਬੂਲ ਕਰਨ ਦੇ ਸਖ਼ਤ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਮੁਖੀ ਬਾਬਾ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸੀ। ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬੋਲ ਸਨ:

ਦਰਬਾਰੇ ਸਿੰਘ ਅਗਯੋਂ ਕਹੀ। ਅਸੀਂ ਨਿਬਾਬੀ ਕਦ ਚਹੈਂ ਲਈ।
ਹਮ ਕੋ ਸਤਿਗੁਰ ਬਚਨ ਪਤਿਸ਼ਾਹੀ। ਹਮ ਕੋ ਜਾਪਤ ਫਿਗ ਸੋਊ ਆਹੀ।36॥
ਹਮ ਰਾਖਤ ਪਤਿਸ਼ਾਹੀ ਦਾਵਾ। ਜਾਂ ਇਤ ਕੋ ਜਾਂ ਅਗਲੋ ਪਾਵਾ।
ਜੋ ਸਤਿਗੁਰ ਸਿੱਖਨ ਕਹੀ ਬਾਤ। ਹੋਗੁ ਸਾਈ ਨਹਿੰ ਖਾਲੀ ਜਾਤ।37॥
ਧਰੂ ਫਿਰਤ ਔ ਧਵਲ ਡੁਲਾਇ। ਸਤਿਗੁਰ ਬਚਨ ਨ ਖਾਲੀ ਜਾਇ।
ਪਤਿਸਾਹੀ ਛੋਡ ਕਿਮ ਲਹੈਂ ਨਿਬਾਬੀ। ਪਰਾਧੀਨ ਜਿਹ ਮਾਂਹਿ ਖਰਾਬੀ।38॥
ਹਮ ਪਤਿਸ਼ਾਹੀ ਸਤਿਗੁਰ ਦਈ ਹੰਨੈ ਹੰਨੈ ਲਾਇ।
ਜਹਿੰ ਜਹਿੰ ਬਹੈਂ ਜਮੀਨ ਮਲ ਤਹਿੰ ਤਹਿੰ ਤਖ਼ਤ ਬਨਾਇ।39॥
ਇਸੀ ਭਾਂਤ ਬਹੁ ਸਿੱਖਣ ਕਹੀ। 'ਹਮ ਕੋ ਲੋੜ ਨਿਬਾਬੀ ਨਹੀਂ'।
ਉਨ ਮਾਂਗੀ ਕਬ ਦਈ ਪਤਿਸ਼ਾਹੀ। ਪੰਥ ਛਡ ਬਹਿਯੋ ਕਬ ਉਨ ਕੋ ਪਾਹੀ। 40॥
ਪੰਥ ਤੁਰਕਨ ਕੋ ਐਸੋ ਮੇਲ। ਬਰੂਦ ਅਗਨ ਕੋ ਜੈਸੋ ਖੇਲ।

(ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ, ਸਫ਼ਾ 213)

ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੀ ਨੀਮ-ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਵੀ ਕਬੂਲ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕੁਝ ਆਗੂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਵਕਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਅਮਨ ਵਾਲੇ ਵੇਲੇ ਦੌਰਾਨ ਖਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਜਥੇਬੰਦ ਕਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ 'ਤੇ ਸਰਬੱਤ ਖਾਲਸਾ ਨੇ ਜਾਗੀਰ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕਬੂਲ ਕਰਨ ਦਾ ਗੁਰਮਤਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਜਦੋਂ ਨਵਾਬੀ ਵਾਸਤੇ ਆਗੂ ਚੁਣਨ ਦਾ ਸਵਾਲ ਆਇਆ ਤਾਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੁਖ ਸੇਵਾਦਾਰ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਅਤੇ

ਖਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖੀ ਬਾਬਾ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਵਾਬੀ ਕਬੂਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਅਖ਼ੀਰ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ 'ਤੇ ਖਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਚੀਫ਼ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਇਕ ਬੜੇ ਤਕੜੇ ਜਰਨੈਲ ਤੇ ਜਥੇਬੰਦਕ ਆਗੂ ਸਨ, ਨੇ ਨਵਾਬੀ ਕਬੂਲ ਕਰਨਾ ਮੰਨ ਲਿਆ। ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਤੋਂ ਆਈ ਦਸਤਾਰ, ਜਾਮਾ-ਜੋੜਾ ਤੇ ਕਮਰਕੱਸਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪਰ, ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਰਬੱਤ ਖਾਲਸਾ ਨੇ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਆਖ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਜਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਨੁਮਾਇੰਦਾ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਕਰੇਗਾ। ਸਿਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ (ਸਾਬਕਾ ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ.) ਇਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ 'ਦੋਹਰੀ ਕੌਮੀਅਤ' ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਸਿੱਖਾਂ ਵਲੋਂ ਜਾਗੀਰ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕਬੂਲ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਲੀ ਹਾਲਤ ਕੁਝ ਬੇਹਤਰ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਜਗੀਰ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਦਾ ਚੱਕ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਚੂਹਣੀਆਂ, ਝਬਾਲ, ਕੰਗਣਵਾਲ ਅਤੇ ਦੀਪਾਲਪੁਰ ਪਰਗਨਿਆਂ (ਇਕ ਸੋਮੇ ਮੁਤਾਬਿਕ 18 ਪਿੰਡਾਂ) ਦਾ, ਸਾਲ ਦਾ ਇਕ ਲੱਖ ਰੁਪੈ ਮਾਲੀਆ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਸੀ। ਸਾਲ ਦਾ ਇਕ ਲੱਖ ਰੁਪਿਆ, ਉਦੋਂ, ਇਕ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਰਕਮ ਸੀ।

ਖਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਤਰੁਣਾ ਦਲ ਤੇ ਬੁੱਢਾ ਦਲ ਵਿਚ ਵੰਡਣਾ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਥੇਬੰਦ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਇਕੱਠ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ (ਇਕ ਸੋਮਾ ਇਸ ਇਕੱਠ ਦਾ ਸਮਾਂ 1730 ਦਸਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਗ਼ਲਤ ਹੈ)। ਸਾਰੀ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਵਡੇਰੀ ਉਮਰ ਦੇ ਸਿੱਖ 'ਬੁੱਢਾ ਦਲ' ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਏ ਅਤੇ ਨੌਜਵਾਨ 'ਤਰੁਣਾ ਦਲ' ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣੇ। ਬੁੱਢਾ ਦਲ ਦੇ ਪੰਜ ਜਥੇ ਬਣਾਏ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖੀ ਸਨ: (1) ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਪਹੂਵਿੰਡੀਏ (2) ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬੀਰ ਸਿੰਘ (3) ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ ਗੋਇੰਦਵਾਲੀਏ *{ਇਹ ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਪਰਿਵਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂ ਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ}* (4) ਧਰਮ ਸਿਂਘ ਤੇ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਗੁਰੂ-ਦਾ-ਚੱਕ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਵਾਲੇ (5) ਦਸੌਂਧਾ ਸਿੰਘ ਕੋਟ ਬੁੱਢਾ ਵਾਲਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਦਾ ਡੇਰਾ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ।

ਇੰਞ ਹੀ ਤਰੁਣਾ ਦਲ ਦੇ ਵੀ ਪੰਜ ਜਥੇ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਥਿਆਂ ਦੇ ਮੁਖੀ ਸਨ: (1) ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਮਾੜੀ ਕੰਬੋ (2) ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਰੋੜਾਂਵਾਲੀ (3) ਬਾਘ ਸਿੰਘ ਹਲੋਵਾਲੀਆ (4) ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਡਲੇਵਾਲ (5) ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਨਾਰੋਕੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਡੇਰਾ ਪੰਜ ਸਰੋਵਰਾਂ (ਰਾਮਸਰ, ਬਿਬੇਕਸਰ,

ਲਛਮਣਸਰ, ਸੰਤੋਖਸਰ, ਕੌਲਸਰ) ਵਾਲੀਆਂ ਥਾਂਵਾਂ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਦਸਾਂ ਜੱਥਿਆਂ ਅਤੇ ਪੂਰੀ ਖਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਕਮਾਂਡ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਸੀ। ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਬੁੱਢਾ ਦਲ ਦੀ ਦੇਖ ਰੇਖ ਹੇਠ ਸੀ ਅਤੇ ਕੌਮੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮਾ ਤਰੁਣਾ ਦਲ ਕੋਲ ਸੀ। **ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਪੰਜ ਨੀਲੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਲਹਿਰਾਏ** (*ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵੇਲੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਰੰਗ ਨੀਲਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪੀਲਾ, ਭਗਵਾ, ਕੇਸਰੀ ਰੰਗ ਉਦਾਸੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਤਬਦੀਲੀ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ,ਡੋਗਰਿਆਂ ਦੇ ਓਸਰ ਹੇਠ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਗ਼ਦਾਰ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਹੇਠ) ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਸੀ। ਪਰ ਅਸਲ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਨਿਹੰਗਾਂ ਕੋਲ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਰੰਗ ਅੱਜ ਵੀ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ*)।

ਜਾਗੀਰ ਦੀ ਰਕਮ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਕੋਲ ਕਾਫ਼ੀ ਘੋੜੇ ਅਤੇ ਅਸਲਾ ਆ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਉਹ ਇਕ ਦਰਮਿਆਨੇ ਦਰਜੇ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਬਿਲ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਪਰ, ਜਾਗੀਰ ਕਬੂਲ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਵੀ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਗ਼ਲਤੀ ਕਰ ਲਈ ਹੋਵੇ। ਕਈ ਆਗੂ ਇਹ ਸੋਚਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਕਾਰਵਾਈ ਜ਼ਾਲਮ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਭਾਈਵਾਲੀ ਪਾਉਣ ਵਰਗੀ ਹਰਕਤ ਹੈ। ਕੁਝ ਆਗੂ ਇਸ ਨੂੰ 'ਮੁਗਲਾਂ ਅੱਗੇ ਗੋਡੇ ਟੇਕਣਾ' ਵੀ ਆਖਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਕੁਝ ਆਗੂਆਂ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸਿੱਖ ਸਿਆਸੀ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਦੇ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਉਲਟ ਹੈ।

ਇਹ ਜਾਗੀਰ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਮਹੀਨੇ ਹੀ ਕਾਇਮ ਰਹੀ। ਛਛੋਪੰਜ, ਨਮੋਸ਼ੀ, ਗੁੱਸੇ ਤੇ ਪਛਤਾਵੇ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਤਰੁਣਾ ਦਲ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਸ਼ਾਹੀ ਇਲਾਕਿਆਂ 'ਤੇ ਹਮਲੇ ਕਰਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜਾਗੀਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਮਾਲੀਆ ਉਗਰਾਹੁਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਤਕ ਪਹੁੰਚੀਆਂ ਤਾਂ ਸੂਬੇਦਾਰ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਜ਼ਬਤ ਕਰਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਪਰ ਇਕ ਹੋਰ ਸੋਮੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਨੀਅਤ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮਾੜੀ ਸੀ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜਾਗੀਰ ਮਿਲਣ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਸੁਸਤ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਆਰਾਮ-ਤਲਬ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਲੜਾਈ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਾਬਿਤ ਹੋਣਗੇ। ਉਸ ਨੇ ਜਦ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਅਮਨ-ਅਮਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਜਾਗੀਰ ਜ਼ਬਤ ਕਰਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿਤਾ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪੈਗ਼ਾਮ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਅਮਨ-ਅਮਾਨ ਹੋ ਚੁਕਾ ਹੈ ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਘਰੋ-ਘਰੀਂ ਜਾ

ਕੇ ਖੇਤੀ ਕਰੋ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰ ਲਖਪਤ ਰਾਏ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਬੁੱਢਾ ਦਲ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਛੱਡ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਣਾ ਪਿਆ। ਉਹ ਮਾਝੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

26 ਅਕਤੂਬਰ 1733 ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ-ਤਿਉਹਾਰ ਦੀਵਾਲੀ ਦਾ ਦਿਨ ਸੀ। ਇਸ ਦਿਨ 'ਤੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕ ਸਰਬੱਤ ਖਾਲਸਾ ਇਕੱਠ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਬੁਲਾਉਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ 20 ਤੋਂ 26 ਅਕਤੂਬਰ ਤਕ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 'ਚ ਇਕੱਠ ਕਰਨ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕੀਤਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਜਗੀਰ ਵਾਲਾ ਸਮਝੌਤਾ ਅਤੇ ਤਾਜ਼ਾ-ਤਾਜ਼ਾ ਹੀ ਟੁੱਟਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਮੁਗ਼ਲ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 10 ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ (ਇਕ ਸੋਮੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪੈ) ਤਾਵਾਨ (ਟੈਕਸ) ਲੈ ਕੇ ਸਮਾਗਮ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਹ ਅਫ਼ਵਾਹਾਂ ਵੀ ਫੈਲਾਅ ਦਿੱਤੀਆਂ ਕਿ ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜਾਂ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦੇਣਗੀਆਂ। ਦਰਅਸਲ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਜ਼ੀਰ ਲਖਪਤ ਰਾਏ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਹੁਕਮ ਵੀ ਦੇ ਰੱਖੇ ਸਨ। ਲਖਪਤ ਰਾਏ ਨੇ ਰਾਮ ਤੀਰਥ ਵਾਲੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਜਮ੍ਹਾ ਕਰ ਲਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮਿੱਥੇ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਿੱਖ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਪੁੱਜੇ ਅਤੇ ਚੜ੍ਹਾਵਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਤਾਵਾਨ ਨਾ ਦੇ ਸਕੇ । ਜਦੋਂ ਮੁਗ਼ਲ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਰਕਮ ਮੰਗੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚੜ੍ਹਾਵੇ ਦੇ ਘਟ ਹੋਣ ਦੀ ਬਿਨਾਅ 'ਤੇ ਵਿਸਾਖੀ 1734 ਤਕ ਦੀ ਮੁਹਲਤ ਲੈ ਲਈ। ਮਾਰਚ 1734 ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿਸਾਖੀ ਦੇ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਵੀ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਨੇ ਉਹੀ ਪਲਾਨ ਬਣਾਈ। ਜਦ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰੂ ਦਾ ਚੱਕ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ ਕਰਨ ਦੀ ਇਸ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਪਤਾ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦਾ ਚੱਕ ਆਉਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ।

ਸੂਹੀਏ ਪਹਿਲੋਂ ਖਬਰ ਪੁਚਾਈ। ਸੂਬੇ ਕੀ ਸਬ ਦੇਖ ਖੁਟਾਈ।
ਲੱਖੂ ਭੇਜਿਆ ਉਸ ਵਜੀਰ। ਤੀਰਥ ਰਾਮ ਸੁਧਾ ਸਰ ਤੀਰ।
ਦੋਖੀ ਦੁਸ਼ਟ ਜਿਸੀ ਮਨ ਮੈਲ। ਤੁਰਕ ਫੌਜ ਲੈ ਆਯੋ ਗੈਲ।
ਕਾਰਣ ਇਸੀ ਸਿੰਘ ਨਹੀਂ ਆਏ। ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀਏ ਬੰਦ ਕਰਾਏ।
ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਇਮ ਕਹਯੋ ਅਲਾਈ। ਹਮਰਾ ਸਮਾਂ ਪਹੁੰਚਯੋ ਆਈ।
ਧਰਮ ਹੇਤ ਹਮ ਦੇਹੈਂ ਪ੍ਰਾਨ। ਨਹੀਂ ਤੁਰਕ ਕੀ ਮਾਨੈ ਕਾਨ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਗਾਥ ਇਹ ਭਈ। ਲੱਖੂ ਦੁਸ਼ਟ ਇਤ ਆਯੋ ਨਹੀਂ।188।

(ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ, ਬੰਦ 188)

ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਇਸ ਵਾਰ ਵੀ ਚੜ੍ਹਾਵਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੋਇਆ ਤੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਅਪਰੈਲ 1734 ਵਿਚ ਵੀ ਮਿੱਥੀ ਰਕਮ ਨਾ ਦੇ ਸਕੇ। ਇਸ 'ਤੇ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦਾ ਵਜ਼ੀਰ ਲਖਪਤ ਰਾਏ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਇਆ ਅਤੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਰਾ ਜਗਤ ਸਿੰਘ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੰਘਣੀ ਬੀਬੀ ਬਸੰਤ ਕੌਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਸਿੰਘ, ਰਣ ਸਿੰਘ, ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ, ਭੂਪਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਮੌਜੂਦ ਸਾਰੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੋ ਸਮਝੋ ਐਸ। ਸੱਯਦ ਹੈ ਤੁਰਕਨ ਮੈ ਜੈਸ।
ਜਥੇਦਾਰ ਇਹ ਸਿੰਘਨ ਕੇਰਾ। ਹਮ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਹੈ ਹੇਰਾ।
ਹਰਿ ਮੰਦਰ ਕਾ ਇਹੋ ਪੁਜਾਰੀ। ਮਾਨੈ ਇਸ ਕੋ ਖਲਕਤ ਸਾਰੀ।
ਦੀਰਘ ਆਯੂ ਇਸ ਕੀ ਆਹੀ। ਕਾਰਣ ਇਸੀ ਇਜ਼ਤ ਬਹੁ ਪਾਹੀ।
ਬਾਹਰੋਂ ਚਲ ਕਰ ਜੋ ਸਿੱਖ ਆਵੈਂ। ਪਹਿਲੋਂ ਇਸ ਕੋ ਫਤੇ ਬੁਲਾਵੈਂ।
ਖੁਲ ਜਬੀ ਸੇ ਤੁਮ ਨੇ ਦਈ। ਅਤਿ ਸਿੱਖੜਿਆਂ ਬਹੁਤੀ ਚਈ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਇਮ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਆਇ। ਖਾਨ ਬਹਾਦਰ ਦੀਆ ਭਖਾਇ।191।
ਚੜ੍ਹੀ ਫੌਜ ਤੁਰਕਾਨ ਕੀ, ਮਾਰੋ ਮਾਰ ਪੁਕਾਰ।
ਪਹੁੰਚ ਚੌਂਤਰਫੀਂ ਘੇਰਿਆ, ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਦਰਬਾਰ।192।
ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਥੀਂ ਆਦ ਲੈ, ਨਾਮੀ ਨਾਮੀ ਬੀਰ।
ਫੜ ਲੈ ਗਏ ਲਾਹੌਰ ਮੈ, ਖਾਨ ਬਹਾਦਰ ਤੀਰ।193।
ਜਿਤਕ ਸਿੰਘ ਸੀ ਪੁਰ ਰਾਮਦਾਸ। ਰਹਿੰਦੇ ਚੱਕ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਪਾਸ।
ਲਿਆਏ ਪਕੜ ਸਭਨ ਕੇ ਤਾਈ। ਬਾਲ ਬਿਰਧ ਨਹਿ ਛੋੜਿਯੋ ਕਾਈ।
ਪੁਨ ਸਭ ਲੂਟ ਲੀਆ ਥਾ ਡੇਰਾ। ਅਪਨਾ ਨਹੀ ਬਿਗਾਨਾ ਹੇਰਾ।
ਨੇੜ ਤੇੜਿਯੋਂ ਸਭ ਫੜ ਆਂਦੇ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਕੇ ਜੋ ਅਖਵਾਂਦੇ।
ਬੰਦੀ ਖਾਨੇ ਬੰਦ ਕਰਾਇ। ਸੂਬੇ ਖਾਨ ਬਹਾਦਰ ਆਇ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਥੀ ਹਾਹਾਕਾਰ। ਮੱਚ ਗਈ ਬੀਚ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ।194।

(ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜਦ ਜ਼ਕਰੀਆ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਮਾਮਲਾ ਨਾ ਤਾਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮਾਮਲਾ ਨਾ ਦੇ ਸਕਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਮੁਗ਼ਲ ਨਿਜ਼ਾਮ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਥੇ ਪੁੱਜਣ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਤਾਂ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ ਬਹਾਨਾ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਹਰ ਇਕ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਵਰਗਾ ਮੋਹਤਬਰ ਸਿੱਖ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਹੀ ਰੜਕਦਾ ਸੀ।

ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਟੈਕਸ ਦੀ ਅਦਾਇਗੀ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ ਕਰ ਕੇ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ

ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਇਸਲਾਮ' ਕਬੂਲ ਕਰਨ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਰਿਹਾਈ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਬਚਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਛੱਡ ਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਨਾ ਕਬੂਲ ਨਾ ਕੀਤਾ। 24 ਜੂਨ ਦੇ ਦਿਨ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬੰਦ-ਬੰਦ ਕੱਟ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੁੱਠੀ ਖੱਲ ਲਾਹੀ ਗਈ। ਭੂਪਤ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਕੱਢੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਬਾਕੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਹਾੜ੍ਹ ਸੁਦੀ ਪੰਚਮ ਥਿਤ ਆਹੀ। ਸਤ੍ਰਹ ਸੈ ਇਕਾਨਵੈਂ ਮਾਹੀ।
ਜਾਇ ਨਿਖਾਸ ਚੌਂਕ ਕੇ ਬੀਚ। ਸੂਬੇ ਖਾਨ ਬਹਾਦਰ ਨੀਚ।
ਪਹਿਲੋਂ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੇ ਤਾਈ। ਕਾਜੀ ਫ਼ਤਵਾ ਦੀਯੋ ਸੁਣਾਈ।
ਤਿਸੇ ਗੈਲ ਜਲਾਦੈ ਆਇ। ਬੰਦ ਬੰਦ ਦੀਜੇ ਜੁਦਾ ਕਰਾਇ।
ਪੀਛੇ ਸਿੰਘ ਗੁਲਜਾਰੇ ਕੇਰੀ। ਪੁੱਠੀ ਖੱਲ ਲਾਹੀ ਬਿਨ ਦੇਰੀ।
ਭੂਪਤ ਸਿੰਘ ਕੀ ਆਂਖ ਕਢਾਇ। ਫੇਰ ਚਰਖੜੀ ਦੀਯੋ ਚਢਾਈ।
ਜਹਾਂ ਭਯੋ ਇਹ ਸਾਕਾ ਭਾਰੀ। ਖ਼ਲਕਤ ਦੇਖਣ ਆਈ ਸਾਰੀ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਜਿਤਕ ਸਿੰਘ ਔਰ। ਕਰੈ ਸ਼ਹੀਦ ਦੁਸ਼ਟ ਤਿਹ ਠੌਰ।203।

ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਰੋਵਰ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ, ਲਿੱਦ ਤੇ ਹੱਡੀਆਂ ਵਗੈਰਾ ਦਾ ਮਲਬਾ ਪਾ ਕੇ ਪੂਰ ਦਿੱਤਾ।

ਖਾਨ ਬਹਾਦਰ ਦੁਸ਼ਟ ਨੇ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਗੁਰ ਤਾਲ।
ਮਿਟੀ ਸਾਥ ਭਰਾਯੋ, ਲਿੱਦ ਚਮ ਹੱਡ ਡਾਲ।204।
ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੀ ਗਾਥ ਜਿਮ, ਲਿਖੀ ਸੁਣੀ ਥੀ ਆਇ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਇਸ ਭਾਂਟ ਨੇ ਦਿੱਤੀ, ਸਭੋ ਸੁਣਾਇ।205।

(ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ)

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਹਨੇਰਾ ਛਾ ਗਿਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਸਿੱਖ ਭਾਵੇਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਪਹਾੜਾਂ, ਰੇਗਿਸਤਾਨ, ਜੰਗਲਾਂ ਅਤੇ ਛੰਭਾਂ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਰਾਤ-ਬਰਾਤੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਚੱਕ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਰੋਵਰ 'ਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਕੇ ਵਾਪਿਸ ਆਪਣੇ ਟਿਕਾਣਿਆਂ 'ਤੇ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦੇ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਦਿਆਂ-ਕਰਦਿਆਂ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਕਈ ਲੜਦੇ-ਲੜਦੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਹੋਏ ਸਿੰਘ ਵੀ ਮਗਰੋਂ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ (ਸਰੋਵਰ) ਦਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅਣੋਖੀ ਹੀ ਤਾਕਤ ਆ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ

ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਰਿਆਇਆ (ਪਰਜਾ) ਸਨ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਸਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਰੋਵਰ, ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸਿੱਖ ਪਛਾਣ, ਸਿੱਖ ਕੌਮੀਅਤ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਮਰਕਜ਼ (ਕੇਂਦਰ) ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਨੇਰਾ, ਉਦਾਸੀ, ਗ਼ਰੀਬੀ, ਥੁੜ, ਖ਼ਤਰੇ, ਡਰ, ਬੇ-ਯਕੀਨੀ, ਲੜਾਈਆਂ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਦੋਂ 'ਗੁਰੂ ਦਾ ਚੱਕ' (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਸਿੱਖਾਂ ਵਾਸਤੇ ਚਾਨਣ, ਉਮੀਦ, ਯਕੀਨ ਤੇ ਤਾਕਤ ਦਾ ਰੌਸ਼ਨ ਮੁਨਾਰਾ ਸੀ। ਇਸ ਮਰਕਜ਼ (ਸੈਂਟਰ) ਦੀ ਅਸੀਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਆਪਣੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਵੱਲ ਵਧਦੀ ਗਈ। ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਰਿਆਇਆ ਦਾ ਤਖ਼ਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਗਹਬਾਨੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ, ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਦੇਂਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸਰੋਵਰ ਦਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਅੱਧੀ ਸਦੀ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਸਮਾਂ, ਦੋ ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਲਗਾਤਾਰ, ਸਿੱਖ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਮਰਕਜ਼ ਤੋਂ ਸੇਧ ਲੈ ਕੇ ਜੂਝਦੇ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਹਨੇਰੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਕਈ ਮਰਹਲਿਆਂ, ਮੋਰਚਿਆਂ, ਮੁਹਿੰਮਾਂ, ਹਾਦਸਿਆਂ, ਜੰਗਾਂ, ਤਸੀਹੀਆਂ ਨਾਲ ਦੋ-ਚਾਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ।

ਇਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਹੀ ਜੁਲਾਈ-ਅਗਸਤ 1734 ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀ ਬਾਬਾ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ (ਨਵਾਬ) ਮੁਖੀ ਚੁਣ ਲਏ ਗਏ।

ਵੀਰ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ

ਭਾਈ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਭਾਈ ਬਾਘ ਮੱਲ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਪੁਰੀ ਦੇ ਪੋਤੇ ਸਨ। ਇਕ ਸੋਮੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿਤਾ ਬਾਘ ਮੱਲ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਿਆਲਕੋਟ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾਦਾਰ ਅਮੀਰ ਬੇਗ ਕੋਲ ਮੁਨਸ਼ੀ (ਕਲਰਕ) ਸਨ। ਇਹ ਪਰਿਵਾਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿੱਖੀ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪਰਿਵਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿਖ ਪੰਥ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੋਵੇ। ਮਾਰਚ 1660 ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਹਫ਼ਤੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਸਾਹਿਬ ਜਦੋਂ ਸਿਆਲਕੋਟ ਗਏ ਸਨ ਤਾਂ ਆਪ ਕੁਝ ਦਿਨ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਪੁਰੀ ਦੇ ਘਰ ਠਹਿਰੇ ਸਨ। ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ, ਉਸ ਦੇ ਬੇਟਿਆਂ (ਭਾਗ ਮੱਲ, ਬਾਘ ਮੱਲ) ਅਤੇ ਬੇਟੀ (ਭਾਗਵੰਤੀ) ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤਹਿ-ਦਿਲੋਂ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਇਹ ਪਰਿਵਾਰ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਾਤਾ ਬੀਬੀ ਗੌਰਾਂ ਦਾ ਪੇਕਾ

ਪਰਿਵਾਰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦਾ ਸਾਦਿਕ ਸੀ। ਬੀਬੀ ਗੌਰਾਂ ਦੇ ਭਰਾ (ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਾਮੇ) ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖੰਡੇ ਦੀ ਪਾਹੁਲ ਲਈ ਹੋਈ ਸੀ।

ਭਾਈ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣਾ ਬਚਪਨ ਸਿਆਲਕੋਟ ਵਿਚ ਹੀ ਬਿਤਾਇਆ ਸੀ। ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਬਟਾਲਾ ਦੇ ਭਾਈ ਕਿਸ਼ਨ ਚੰਦ ਉੱਪਲ ਦੀ ਬੇਟੀ ਬੀਬੀ ਦੁਰਗਾ ਦੇਵੀ (ਪਾਹੁਲ ਲੈਣ ਮਗਰੋਂ ਨੰਦ ਕੌਰ) ਨਾਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਭਾਈ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਭਾਈ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ। ਹੁਣ ਉਸ ਨੇ ਖੰਡੇ ਦੀ ਪਾਹੁਲ ਵੀ ਲੈ ਲਈ ਅਤੇ ਭਾਈ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਬਣ ਗਿਆ।

ਇਕ ਵਾਰੀ ਭਾਈ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੁਝ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਮਜ਼ਾਕ ਕਰਦਿਆਂ ਹਿੰਦੂ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕੁਝ ਫ਼ਿਕਰੇ ਕੱਸ ਦਿੱਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਈ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਖਿਆ ਕਿ "ਮੈਂ ਸਿੱਖ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ 'ਤੇ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ ਪਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਧਰਮ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਨਹੀਂ ਉਡਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਭਲਕੇ ਨੂੰ ਜੇ ਕੋਈ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੇਟੀ ਫ਼ਾਤਿਮਾ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਗੱਲ ਆਖੇ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਵੀ ਤਾਂ ਬੁਰਾ ਲੱਗੇਗਾ।" ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਫ਼ਾਤਿਮਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸੁਣ ਕੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਝੂਠੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਬੀਬੀ ਫ਼ਾਤਿਮਾ ਬਾਰੇ ਬੁਰੇ ਲਫ਼ਜ਼ ਆਖੇ ਸਨ। ਇਸ 'ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਲਿਜਾ ਕੇ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ (ਸੂਬੇਦਾਰ ਲਾਹੌਰ) ਅੱਗੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਅਮੀਰ ਬੇਗ ਦੀ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ 'ਤੇ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ੀ ਦੇਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਪਰ ਫੇਰ ਕੱਟੜ ਮੌਲਾਣਿਆਂ ਦੇ ਰੌਲਾ ਪਾਉਣ 'ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਕਾਜ਼ੀ ਤੋਂ ਫ਼ਤਵਾ ਦਿਵਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ **"ਮੌਤ ਜਾਂ ਇਸਲਾਮ"** ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਚੁਣਨ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਪਰ ਭਾਈ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਾਨ ਬਚਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਛੱਡਣਾ ਕਬੂਲ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ 'ਤੇ ਭਾਈ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਾਮੇ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਵਧਾਵਣ ਨੂੰ ਨਿਖਾਸ ਚੌਕ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਲਿਜਾ ਕੇ 18 ਜਨਵਰੀ 1735 (ਬਿਕਰਮੀ ਸੰਮਤ 1791, ਮੱਘਰ ਸੁਦੀ ਪੰਜ, ਹਿੰਦੂ ਤਿਉਹਾਰ ਬਸੰਤ ਪੰਚਮੀ ਦੇ ਦਿਨ) ਦੇ ਦਿਨ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਭਾਈ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦੀ ਵੇਲੇ ਇਕ ਬੇਟੇ ਦਾ ਬਾਪ ਸੀ।

ਭਾਈ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦਾ ਵੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਸੱਕੀ ਭੂਆ ਭਾਗਵੰਤੀ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੱਸ ਸੀ। ਭਾਗਵੰਤੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਭਾਈ ਸ਼ਿਵ ਰਾਮ ਕਪੂਰ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਭਾਗਵੰਤੀ ਦੇ ਘਰ ਦੋ ਬੱਚੇ ਹੋਏ ਸਨ: ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ। ਇਸੇ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਦਾ

ਵਿਆਹ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ 20 ਜੂਨ 1710 ਨੂੰ ਸਰਹਿੰਦ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਕ ਬੇਟਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ 9 ਜੂਨ 1716 ਦੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਅਜੈ ਸਿੰਘ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਚੰਬੇ ਵਾਲੀ ਪਤਨੀ ਸੁਸ਼ੀਲ ਕੌਰ ਦਾ ਬੱਚਾ ਸੀ)।

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪਰਮਾ ਨੰਦ ਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਫ਼ਿਰਕੂ ਹਿੰਦੂ ਲੇਖਕ (ਜਿਸ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ 'ਬੰਦਾ ਬੈਰਾਗੀ' ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਨਾਕਾਮ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਘੜੀ ਸੀ) ਨੇ ਵੀਰ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹਕੀਕਤ ਰਾਏ ਲਿਖ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਨਾਕਾਮ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠਾਂ, 1947 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਕੁਝ ਹਿੰਦੂ, ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਦਿਨ ਹਿੰਦੂ ਤਿਉਹਾਰ ਵਜੋਂ ਮਨਾਉਣ ਲਗ ਪਏ ਸਨ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਗਰੋਂ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ।

1736 ਵਿਚ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜ ਭਰਤੀ ਕਰ ਲਈ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਕਮਾਨ ਲਖਪਤ ਰਾਏ ਤੇ ਆਪਣੇ ਭਤੀਜੇ ਮੁਖ਼ਲਿਸ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਘਾਣ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖ ਕੁਝ ਚਿਰ ਵਾਸਤੇ ਮਾਲਵੇ ਵਲ ਨਿਕਲ ਗਏ ਤੇ ਫਿਰ ਜਥੇਬੰਦ ਹੋ ਕੇ ਵਾਪਿਸ ਆ ਗਏ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਇਕ ਟੱਕਰ ਹੁਜਰਾ ਸ਼ਾਹ ਮੁਕੀਮ (ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਕਸੂਰ ਦੇ ਨੇੜੇ) ਕੋਲ ਹੋਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਤਿੰਨ ਜਰਨੈਲ ਦੂਨੀ ਚੰਦ (ਭਤੀਜਾ ਲਖਪਤ ਰਾਏ), ਜਮਾਲ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਤਾਤਾਰ ਖ਼ਾਨ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਹੁਣ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਹੋਰ ਵੀ ਸਖਤੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ 'ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਗੁਰੀਲਾ ਜੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਗੁਰੂ-ਦਾ-ਚੱਕ ਵਿਚ ਕਾਜ਼ੀ ਅਬਦੁਲ ਰਜ਼ਾਕ ਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਬਖ਼ਸ਼ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਇਕ ਪੱਕੀ ਚੌਕੀ ਕਾਇਮ ਕਰ ਦਿਤੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਧਰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਸਨ।

ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦੀ ਇਹ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਕਾਇਮ ਨਾ ਰਹੀ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਫਿਰ ਠੰਡਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ, ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ, ਰਿਆੜਕੀ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ, ਪਿੰਡ ਡਲੇਵਾਲ ਕੋਲ ਇਕ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਕੱਚਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਵੀ ਬਣਾ ਲਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਵਿਚ, ਕੁਝ ਚਿਰ ਵਾਸਤੇ, ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਛੁਪਾ ਸਕਣ। ਸਿੱਖ ਕਈ ਪਾਸੇ, ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਾਹ ਰਾਹ (ਉਦੋਂ ਦੀ ਜੀ.ਟੀ.ਰੋਡ) 'ਤੇ ਨਾਕਾ ਲਾ ਕੇ ਸ਼ਾਹੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਤੇ ਅਮੀਰਾਂ ਦੇ ਕਾਫ਼ਲੇ ਲੁੱਟ ਲਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਐਕਸ਼ਨ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਹਾਲਾਤ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਬਣ ਗਏ ਕਿ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਵਾਲੀ ਰਿਆਸਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਇੱਥੇ ਦਿੱਲੀ ਜਾਂ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਕੋਈ ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਲਦਾ।

ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਹਮਲਾ (ਫ਼ਰਵਰੀ-ਮਾਰਚ 1739)

1730 ਤਕ ਕਾਬਲ ਅਤੇ ਕੰਧਾਰ (ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ) 'ਤੇ ਗਿਲਜ਼ਈ ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਸੀ। ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਇਕ ਆਜੜੀ ਸੀ। ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਤਾਕਤ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਲਈ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨਗਰਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਗਿਲਜ਼ਈ ਤੇ ਅਬਦਾਲੀਆਂ ਦੇ ਹੋਰ ਕਈ ਕਬੀਲੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਨਾਦਰ ਨੂੰ ਰੋਕ ਨਾ ਸਕੇ। 1736 ਤਕ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਸਾਰੇ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ 'ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ।

ਇਧਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੁਗ਼ਲ ਹਕੂਮਤ ਬਹੁਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਕਈ ਪਾਸੇ ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਵੀ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਵਖ਼ਤ ਪਾਈ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਦਿੱਲੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਗੜ੍ਹ ਬਣ ਚੁਕਿਆ ਸੀ। ਵਜ਼ੀਰ ਤੇ ਹੋਰ ਅਮੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਹੁਤੇ ਦਰਬਾਰੀ ਅੱਯਾਸ਼, ਨਾਅਹਿਲ, ਕੁਰਪਟ ਤੇ ਘਟੀਆ ਇਖ਼ਲਾਕ ਦੇ ਸਨ। ਬਹੁਤੇ ਅਹਿਲਕਾਰ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਧੱਕਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਆਸਿਫ਼ ਸ਼ਾਹ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਵਜ਼ੀਰੇ-ਆਜ਼ਮ ਸੀ। ਜਦ ਉਸ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਪੁੱਛ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸੱਦਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪਣਾ ਨੁਮਾਇੰਦਾ ਦਿੱਲੀ ਭੇਜਿਆ ਤੇ ਖ਼ਰਾਜ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੇਇਜ਼ਤ ਕਰ ਕੇ ਉੱਥੋਂ ਕੱਢ ਦਿਤਾ। ਜਦ ਨਾਦਰ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਰੁਕਿਆ। ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ 30 ਲੱਖ ਰੁਪੈ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਦੇ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਲੁੱਟਮਾਰ ਤੋਂ ਬਚਾ ਲਿਆ। ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਮੰਨ ਲਿਆ।

ਕੁਝ ਦਿਨ ਲਾਹੌਰ ਰੁਕਣ ਮਗਰੋਂ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚਲ ਪਿਆ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਦੋ ਸ਼ਾਹੀ ਕੈਦੀ (ਹਯਾਤੁੱਲਾ, *ਮਗਰੋਂ ਸ਼ਾਹ ਨਿਵਾਜ਼*, ਪੁੱਤਰ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਦਲਪਤ ਰਾਏ ਪੁੱਤਰ ਦੀਵਾਨ ਲਖਪਤ ਰਾਏ) ਵੀ ਲੈ ਗਿਆ। ਨਾਦਰ ਫ਼ਰਵਰੀ ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਹਫ਼ਤੇ ਕਰਨਾਲ ਪੁੱਜਾ। ਇੱਥੇ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਰਾਹ ਰੋਕਿਆ ਪਰ ਉਸ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। 9 ਮਾਰਚ 1739 ਦੇ ਦਿਨ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਜੇਤੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਿਲ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ 25 ਕਰੋੜ ਰੁਪੈ ਹਰਜਾਨਾ ਦੇਣ

ਵਾਸਤੇ ਆਖਿਆ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿਤੇ। 10 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਇਹ ਅਫ਼ਵਾਹ ਫ਼ੈਲ ਗਈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਇਸ 'ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਨਾਦਰ ਦੇ ਕਈ ਫ਼ੌਜੀ ਮਾਰ ਦਿਤੇ। ਜਦ ਨਾਦਰ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸਾਰੇ ਦਿੱਲੀ ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਕਤਲੇਆਮ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿਤੇ। ਇਕ ਸੋਮੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਇਕ ਲੱਖ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਦਿੱਲੀ-ਵਾਸੀ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਨਾਦਰ ਨੇ ਕਤਲ ਤਾਂ ਰੋਕ ਦਿਤੇ ਪਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਲੁੱਟ ਮਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਇਸ ਲੁੱਟ ਵਿਚ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਸੱਤਰ ਕਰੋੜ ਰੁਪੈ ਦੀ ਕੀਮਤ ਦਾ ਸੋਨਾ ਤੇ ਹੀਰੇ ਜਵਾਹਰਾਤ, ਵੀਹ ਕਰੋੜ ਰੁਪੈ ਨਕਦ, ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵਧ ਹਾਥੀ, ਡੇਢ ਹਜ਼ਾਰ ਘੋੜੇ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਊਠ ਹਾਸਿਲ ਹੋਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਹ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਕਾਰੀਗਰ, ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵਧ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਔਰਤਾਂ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਜਵਾਨ ਧੀ (ਆਪਣੀ ਨੂੰਹ ਬਣਾ ਕੇ), ਕੋਹੇਨੂਰ ਹੀਰਾ ਅਤੇ ਤਖ਼ਤੇ-ਤਾਊਸ ਲੈ ਕੇ 25 ਮਈ 1739 ਦੇ ਦਿਨ ਈਰਾਨ ਨੂੰ ਵਾਪਿਸ ਚਲ ਪਿਆ।

ਮਈ 1739 ਦੇ ਤੀਜੇ ਹਫ਼ਤੇ ਜਦੋਂ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਲੁੱਟ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਲੈ ਕੇ ਵਾਪਸ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਸ 'ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੀਆਂ ਹਿੰਦੂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਛੁਡਾ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਖਨੂਰ ਕੋਲ ਆਖ਼ਰੀ ਵਾਰ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਅਸਲਾ, ਘੋੜੇ ਤੇ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਲੁੱਟ ਲਿਆ। ਜਦੋਂ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਲੁਟੇਰਿਆਂ' ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਕੀਤੀ। ਇਕ ਤਾਰੀਖ਼ਦਾਨ ਨੇ ਇਸ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਨਾਦਰ: ਇਹ ਲੁਟੇਰੇ ਕੌਣ ਹਨ ?

ਜ਼ਕਰੀਆ: ਇਹ ਲੋਕ ਸਿੱਖ ਹਨ। ਨਾ ਇਹ ਹਿੰਦੂ ਹਨ, ਨਾ ਮੁਸਲਮਾਨ। ਮੁਗ਼ਲ ਸਰਕਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਗ਼ੀ ਸਮਝਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਕੋਈ ਹੱਥ ਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨਾਦਰ: ਇਹ ਲੋਕ ਕਿਥੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ?

ਜ਼ਕਰੀਆ: ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਾਠੀਆਂ 'ਤੇ ਹਨ ।

ਨਾਦਰ: ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਹ ਦਿਨ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਜਦੋਂ ਇਹ ਸਿਰ ਉਠਾਉਣਗੇ ਤੇ ਤੁਹਾਡੀ ਹਕੂਮਤ ਖੋਹ ਲੈਣਗੇ।

{ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਬਟਾਲੀਆ, *ਜ਼ਿਕਰ-ਇ-ਗੁਰੂਆਂ ਵ ਇਬਤਦਾ-ਇ-ਸਿੰਘਾਂ ਵਾ ਮਜ਼ਹਬ-ਇ-ਇਸ਼ਾਂ*, ਸਫ਼ਾ 13, ਫ਼ਾਰਸਟਰ, *ਏ ਜਰਨੀ ਫ਼ਰਾਮ ਬੰਗਾਲ ਟੂ ਇੰਗਲੈਂਡ* (1798), ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ, ਸਫ਼ਾ 272, ਮਾਲਕਮ, *ਸਕੈਚ ਆਫ਼ ਦ ਸਿੱਖਜ਼*, (1812), ਸਫ਼ਾ 86}।

ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਲਖਪਤ ਰਾਏ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਵਾਸਤੇ ਅਖਨੂਰ ਤਕ ਗਏ। ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਨਾਦਰ ਨੇ ਜ਼ਕਰੀਆ ਨੂੰ ਅੱਠ ਹਜ਼ਾਰੀ ਮਨਸਬਦਾਰ (ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਵੇਲੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਮਨਸਬ ਸੱਤ ਹਜ਼ਾਰ ਦਾ ਸੀ) ਬਣਾ ਦਿਤਾ। ਨਾਦਰ ਨੇ ਜ਼ਕਰੀਆ ਦੀ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ 'ਤੇ ਸਾਰੇ ਕੈਦੀ ਵੀ ਛੱਡ ਦਿਤੇ।

ਨਾਦਰਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਪੇਸ਼ੀਨਗੋਈ ਸੁਣ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਘਬਰਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਖੁਰਾ-ਖੋਜ ਮਿਟਾਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਡੱਲੇਵਾਲ ਵਾਲਾ ਕੱਚਾ ਕਿਲਾ ਢਾਹਿਆ। ਹੁਣ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਸਿੱਖ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਵਾਸਤੇ ਇਨਾਮਾਂ ਦਾ ਫਿਰ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੱਖ ਦਾ ਥਹੁ-ਪਤਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ 10 ਰੁਪਏ ਤੇ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ 50 ਰੁਪਏ ਦੇਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਐਲਾਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਪਨਾਹ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਜਾਂ ਉਸ ਦਾ ਪਤਾ ਨਾ ਦੱਸਣ ਵਾਲੇ ਜਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਖਾਣ ਪੀਣ ਦਾ ਜਾਂ ਹੋਰ ਸਾਮਾਨ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਵੀ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਕੇਸਾਂ ਵਾਲਾ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ। ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿਰ-ਮੂੰਹ ਮੁੰਨਵਾ ਲਏ ਸਨ। ਜ਼ਕਰੀਆ ਨੇ ਜਲੰਧਰ-ਦੋਆਬ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਨੂੰ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਤਲੇਆਮ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰੀ ਸੌਂਪੀ। **ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਲਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ ਕੁਝ ਘਟ ਹੋਇਆ।**

ਬੋਤਾ ਸਿੰਘ ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ (27 ਜੁਲਾਈ 1739)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਰਾਤ ਦੋ ਸਿੱਖ, ਭਾਈ ਬੋਤਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ, ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਰੋਵਰ ਦਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਗੁਰੂ-ਦਾ-ਚੱਕ ਨੂੰ ਆਏ। ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਹੀ ਉਹ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਪਏ। ਜਦ ਵਾਪਸੀ ਵੇਲੇ ਉਹ ਨੂਰਦੀਨ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਨ ਤਾਂ ਪਹੁ-ਫੁਟਾਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਰੁਕ ਗਏ ਅਤੇ ਝਾੜੀਆਂ ਤੇ ਦਰਖ਼ਤਾਂ ਦੇ ਇਕ ਝੁੰਡ ਵਿਚ ਲੁਕ ਕੇ ਬੈਠ ਗਏ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਹਨੇਰਾ ਪੈਂਦਿਆਂ ਹੀ ਆਪਣਾ ਸਫ਼ਰ ਦੋਬਾਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਸਕਣ। ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਦੋ ਮੁਸਾਫ਼ਿਰ ਉੱਥੋਂ ਲੰਘੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨੇ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ "ਉਹ ਕੌਣ ਹਨ", ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ "ਉਹ ਸਿੱਖ ਹਨ।" ਇਸ 'ਤੇ ਪਹਿਲੇ ਨੇ ਆਖਿਆ ਕਿ "ਉਹ ਸਿੱਖ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਖ਼ਤਮ

ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।" ਦੋਹਾਂ ਅਜਨਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਭਾਈ ਬੋਤਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ ਰੋਹ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦਾ ਵਜੂਦ, ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖ਼ਤ ਤੇ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੀ ਖ਼ੁਦਮੁਖ਼ਤਿਆਰੀ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨੇੜੇ ਵਗਦੀ ਜਰਨੈਲੀ ਸੜਕ 'ਤੇ, ਪਿੰਡ ਨੂਰਦੀਨ ਦੇ ਬਾਹਰ, ਡੇਢ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ, ਨਾਕਾ ਲਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉੱਥੋਂ ਲੰਘਣ ਵਾਲੀ ਹਰ ਸਵਾਰੀ ਤੋਂ ਟੈਕਸ ਲੈਣ ਲੱਗ ਪਏ। (ਉਦੋਂ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਜੀ.ਟੀ. ਰੋਡ ਇਹੀ ਸੀ)। ਖਾਲਸਾ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਲਾਏ ਗਏ ਟੈਕਸ ਨੂੰ ਹਰ ਕੋਈ ਬਿਨਾਂ ਹੀਲ-ਹੁੱਜਤ ਦੇ ਅਦਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਜਦੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਰ ਇੰਜ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਤਾਂ ਕੌਮੀ ਵਜੂਦ, ਪਛਾਣ ਤੇ ਖ਼ੁਦਮੁਖ਼ਤਿਆਰੀ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ ਨਾ ਕਿ ਟੈਕਸ ਵਸੂਲਣਾ। ਇਸ 'ਤੇ ਬਾਬਾ ਬੋਤਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕ ਖ਼ਤ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖਿਆ ਤੇ ਇਹ ਖ਼ਤ ਕਿਸੇ ਰਾਹਗੀਰ ਦੇ ਹੱਥ ਲਾਹੌਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਖ਼ਤ ਦੇ ਅਲਫ਼ਾਜ਼ ਇਕ ਸ਼ਾਇਰ ਨੇ ਇੰਜ ਲਿਖੇ ਹਨ:

ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੇ ਸਿੰਘ ਬੋਤਾ ।
ਹੱਥ ਹੈ ਸੋਟਾ, ਵਿਚ ਰਾਹ ਖੜੋਤਾ ।
ਆਨਾ ਲਾਯਾ ਗੱਡੇ ਨੂੰ, ਪੈਸਾ ਲਾਯਾ ਖੋਤਾ ।
ਆਖੋ ਭਾਨੀ ਖਾਨੋ ਨੂੰ ਯੌਂ ਆਖੇ ਸਿੰਘ ਬੋਤਾ ।

ਜਦੋਂ ਇਹ ਖ਼ਤ ਸਰਕਾਰੇ-ਦਰਬਾਰੇ ਪੁੱਜਾ ਤਾਂ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਬੜਾ ਗੁੱਸਾ ਆਇਆ। ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਲਾਲ-ਪੀਲੇ ਹੋਏ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਨੇ 100 ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਫ਼ੌਜੀ ਟੁਕੜੀ ਜਲਾਲ ਦੀਨ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਨੂਰਦੀਨ ਦੀ ਸਰਾਂ, ਜਿੱਥੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਨਾਕਾ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਬਾਬਾ ਬੋਤਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬਾਬਾ ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਹੱਥੋ-ਹੱਥ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ 30 ਦੇ ਕਰੀਬ ਮੁਗ਼ਲ ਸਿਪਾਹੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਸਿੰਘ ਆਪ ਵੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਾਮ ਪੀ ਗਏ। (ਇਕ ਸੋਮੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਬੋਤਾ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ)। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਸ ਐਕਸ਼ਨ ਨੇ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਹਿਲਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਭਰਮ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੱਸਾ ਰੰਘੜ ਦਾ ਸਿਰ ਵੱਢਣਾ (11 ਅਗਸਤ 1740)

ਜਦੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ 30 ਮੁਗ਼ਲ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਦੀ

ਖ਼ਬਰ ਮਿਲਣ ਨਾਲ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਹੋਰ ਵੀ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਬੋਲ ਅਜੇ ਉਸ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਗੂੰਜ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਹੋਰ ਸਖ਼ਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਤਹੱਈਆ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਤਲੇਆਮ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਵੀ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਮੰਡਿਆਲਾ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੱਸਾ ਰੰਘੜ (ਮੀਰ ਮੂਸਾ-ਉਲ-ਖ਼ਾਨ) ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਮੱਸਾ ਰੰਘੜ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅੱਯਾਸ਼ੀ ਦਾ ਅੱਡਾ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਉਹ ਇੱਥੇ ਕੰਜਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਚ ਕਰਵਾਉਣ ਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਇਸ ਸਭ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਬੁਲਾਕਾ ਸਿੰਘ ਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਹ ਇਕ ਦਮ ਬੀਕਾਨੇਰ ਨੂੰ ਚੱਲ ਪਿਆ ਜਿੱਥੇ ਪੁੱਜ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਪਨਾਹ ਲਈ ਬੈਠੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਹਾਲਾਤ ਜਾ ਦੱਸੇ। ਜਦ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਦੱਸਿਆ ਤਾਂ ਇਕ ਸਿੱਖ ਨੇ ਬੁਲਾਕਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ ਕਿ ਤੂੰ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਵੇਖ ਕੇ ਕੁਝ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਇ ਚੁਪਚਾਪ ਏਥੇ ਕਿਉਂ ਆ ਗਿਆ ਹੈਂ, ਤੂੰ ਖ਼ੁਦ ਕੁਝ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ? ਇਸ 'ਤੇ ਬੁਲਾਕਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਇਕੱਲਾ ਸੀ ਤੇ ਜੇ ਮੈਂ ਉਥੇ ਲੜ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਕਿਵੇਂ ਪੁੱਜ ਸਕਣੀ ਸੀ?

ਇਸ ਹਾਲਾਤ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਉੱਥੇ ਇਕ ਇਕੱਠ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੇਹੁਰਮਤੀ ਬਾਰੇ ਸੁਣ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਬੜਾ ਰੋਹ ਜਾਗਿਆ। ਇਸ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਇਹ ਗੁਰਮਤਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੇਹੁਰਮਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੱਸਾ ਰੰਘੜ ਨੂੰ ਸੋਧਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਭਾਈ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ (ਮੀਰਾਂਕੋਟ) ਅਤੇ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ (ਮਾੜੀ ਕੰਬੋ) ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਸ ਸੇਵਾ ਵਾਸਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਦੋਵੇਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ, ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਤੋਂ ਬਖ਼ੂਬੀ ਵਾਕਿਫ਼ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁਗ਼ਲ ਅਫ਼ਸਰਾਂ (ਅਹਦੀਆਂ) ਵਾਲਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਪਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਮਾਮਲੇ ਦੀ ਰਕਮ ਤਾਰਨ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਨਾਲ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਚ ਦਾਖ਼ਿਲ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਘੋੜੇ ਦਰਸ਼ਨੀ ਡਿਉੜੀ ਦੇ ਬਾਹਰ ਇਲਾਚੀ-ਬੇਰ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹੇ ਅਤੇ ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਮੱਸਾ ਰੰਘੜ ਦਾ ਸਿਰ ਵੱਢ ਕੇ ਆਪਣੀ ਬੋਰੀ ਵਿਚ ਪਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਵੇਖਦਿਆਂ-ਵੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ਹਰਨ ਹੋ ਗਏ (ਇਕ ਸੋਮਾ ਮੱਸਾ ਰੰਘੜ ਦੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਨੇਜ਼ੇ 'ਤੇ ਟੰਗ ਕੇ ਲਿਜਾਣ ਬਾਰੇ ਵੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਥੋਂ ਮਹਿਫ਼ੂਜ਼ ਨਿਕਲਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਨੂੰ ਸਾਹਵੇਂ ਰੱਖ ਕੇ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ)। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਪੜਾਅ ਬੀਕਾਨੇਰ ਵਿਚ ਹੀ ਕੀਤਾ ਤੇ ਗੁਨਹਗਾਰ ਮੱਸਾ ਰੰਘੜ ਦਾ ਸਿਰ

ਸਰਬੱਤ ਖਾਲਸਾ ਦੇ ਇਕੱਠ ਦੇ ਸਾਹਵੇਂ ਜਾ ਹਾਜ਼ਿਰ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਕਾਰਵਾਈ 11 ਅਗਸਤ 1740 ਦੀ ਹੈ। **ਇਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਅੱਜ ਤੱਕ ਦੀ ਤਾਰੀਖ਼ ਗਵਾਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੇਹੁਰਮਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਯਕੀਨਨ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।**

ਮੱਸਾ ਰੰਘੜ ਦੇ ਕਤਲ ਮਗਰੋਂ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੁਲਮ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਹੁਣ ਮੁਗ਼ਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਅਹਿਲਕਾਰ ਵੀ ਮੁਖ਼ਬਰੀ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਵਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਇਹ ਦੌਰ ਛੇ ਸਾਲ ਤੱਕ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬਦਨਾਮ ਨਾਂ ਸਨ: ਆਕਿਲ ਦਾਸ (ਹਰਭਗਤ) ਨਿਰੰਜਨੀਆ, ਕਰਮਾ ਛੀਨਾ, ਰਾਮਾ ਰੰਧਾਵਾ, ਧਰਮ ਦਾਸ ਜੋਧਪੁਰੀ, ਦਿਲਬਾਗ ਰਾਇ, ਹੈਬਤ ਮਲ ਧਨੇਸਟਾ ਵਗੈਰਾ।

ਜ਼ਕਰੀਆ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਲਖਪਤ ਰਾਏ ਨੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਚੱਕ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਦੇ ਨੇੜੇ, ਰਾਮ ਤੀਰਥ ਦੇ ਡੇਰੇ ਵਿਚ, ਪੱਕੀ ਚੌਂਕੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਮਕਸਦ ਉਧਰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਨਾ ਤੇ ਮਾਰਨਾ ਸੀ।

ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਿੱਖ ਨਾ ਤਾਂ ਖ਼ਤਮ ਹੋਏ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਗੁਰੂ-ਦਾ-ਚੱਕ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਆਉਣੋਂ ਹਟੇ। ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਡਰਾ ਨਾ ਸਕੇ। ਪਨਾਹਗਾਹਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਖਾਣ ਵਾਸਤੇ ਜੰਗਲੀ ਫਲ-ਫੁੱਲ, ਘਾਹ ਜਾਂ ਥੋੜ੍ਹਾ-ਬਹੁਤ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦਾ ਮਾਸ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਜਲਾਵਤਨੀ, ਇਕੱਲਤਾ, ਪਰਵਾਰ ਤੋਂ ਦੂਰੀ, ਭੁੱਖ, ਥੁੜ, ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਸਨ; ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਨਿਡਰ ਸਨ; ਮੌਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦੀ, ਥੁੜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯਰਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਾਲੇ ਬੋਲੇ ਘੜ ਲਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਛੋਲੇ ਬਦਾਮ ਸਨ, ਗੁੜ ਸਿਰ-ਜੋੜ ਸੀ, ਉਹ ਇਕ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਸਵਾ ਲੱਖ ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ, ਪਿਸ਼ਾਬ ਕਰਨਾ ਚੀਤਾ ਛੱਡਣਾ ਸੀ, ਗੰਢਾ ਰੂਪਾ ਸੀ...(ਅਲੀ-ਉਦ-ਦੀਨ ਮੁਫ਼ਤੀ, ਇਬਰਤਨਾਮਾ, (1854), ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ, ਸਫ਼ੇ 366-67)। ਇਸ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਮੁਰਝਾਣ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ 'ਤੇ ਨੂਰ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਾਸਤੇ ਤੇ ਪੰਥ ਵਾਸਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਨ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਜੋਸ਼ ਸੀ, ਰੋਹ ਸੀ, ਆਸ ਸੀ। ਉਹ ਕਾਹੇ ਰੇ ਮਨ ਚਿਤਵਹਿ ਉਦਮੁ, ਜਾ ਆਹਰਿ ਹਰ ਜੀਉ ਪਰਿਆ, ਅਤੇ ਬਿਰਥੀ ਕਦੇ ਨਾ ਹੋਵਈ ਜਨ ਕੀ ਅਰਦਾਸਿ ਸ਼ਬਦ ਅਕਸਰ ਪੜ੍ਹਦੇ

ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ; ਅਤੇ 'ਰਾਜ ਕਰੇਗਾ ਖਾਲਸਾ' ਦੇ ਜੈਕਾਰੇ ਗੁੰਜਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਇਸ ਦਲੇਰੀ, ਜ਼ਿੰਦਾ-ਦਿਲੀ ਅਤੇ ਹੌਸਲੇ ਬਾਰੇ ਖ਼ੁਸ਼ਵਕਤ ਰਾਏ ਇਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ: ***"ਖਾਣਾ ਘਾਹ ਤੇ ਦਾਅਵਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ 'ਤੇ"*** (ਖ਼ੁਸ਼ਵਕਤ ਰਾਏ, ਸਫ਼ਾ 71)। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਵੀ ਸਿੱਖ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਕੇ ਮੁੜ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਕੁਝ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। (ਅਲੀ-ਉਦ-ਦੀਨ, ਸਫ਼ਾ 210 ਏ ਤੇ ਬੀ, ਮੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਅਹਿਸਨ, ਸਫ਼ਾ 364 ਏ)।

ਭਾਈ ਤਾਰੂ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ (1 ਜੁਲਾਈ 1745)

ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦੀ ਇਹ ਕਾਲੀ-ਬੋਲੀ ਰਾਤ ਲਗਾਤਾਰ ਇਕ ਦਹਾਕੇ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ (1734 ਤੋਂ 1745 ਤਕ) ਜਾਰੀ ਰਹੀ। ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਤੋਂ ਲੋਕ ਤਰਾਹ-ਤਰਾਹ ਕਰ ਉੱਠੇ। ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਹਿਦ ਵਿਚ ਤਕਰੀਬਨ 10 ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਪਰ, ਉਸ ਵਿਚਾਰੇ ਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਕਿ ਸਿੱਖ ਕਦੇ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋਏ ਤੇ ਨਾ ਹੋਣਗੇ।

ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਆਖ਼ਰੀ ਸਿੱਖ-ਕਤਲ ਪੂਹਲਾ ਪਿੰਡ ਦੇ ਭਾਈ ਤਾਰੂ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸੀ। 25 ਸਾਲ ਉਮਰ ਦਾ ਨੌਜਵਾਨ, ਭਾਈ ਤਾਰੂ ਸਿੰਘ ਇਕ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਕਿਰਤੀ ਸਿੱਖ ਸੀ। ਉਹ ਆਏ-ਗਏ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਲੰਗਰ-ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪਨਾਹਗਾਹਾਂ ਵਿਚ ਰਸਦ ਵੀ ਪਹੁੰਚਾ ਆਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਹਰਭਗਤ ਨਿਰੰਜਨੀਆ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ 'ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਕੇਸ ਕਤਲ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਖੋਪਰੀ ਭਾਵੇਂ ਲਾਹ ਲਓ ਪਰ ਮੇਰੇ ਕੇਸ ਕਤਲ ਨਾ ਕਰੋ। ਭਾਈ ਤਾਰੂ ਸਿੰਘ ਦੀ ਖੋਪਰੀ ਰੰਬੀ ਨਾਲ 25 ਜੂਨ 1745 ਦੇ ਦਿਨ ਲਾਹੀ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਜੁਲਾਈ ਦੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਇਆ ਸੀ। (ਅਲੀ-ਉਦ-ਦੀਨ, *ਇਬਰਤਨਾਮਾ*, ਸਫ਼ਾ 211, ਖ਼ੁਸ਼ਵਕਤ ਰਾਏ, ਸਫ਼ਾ 72)। ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਿੱਖੀ 'ਕੇਸਾਂ ਸੁਆਸਾਂ ਨਾਲ' ਨਿਭਾ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਦਿਨ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਹੋਈ ਉਸੇ ਦਿਨ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਖੋਪਰੀ ਲਾਹੁਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਵੀ ਮਰ ਗਿਆ। ਇਸ ਸ਼ਹੀਦ ਦਾ ਨਾਂ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਅਦਬ ਨਾਲ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜ਼ਾਲਮ ਹਾਕਮ ਦਾ ਨਫ਼ਰਤ ਤੇ ਬੇਅਦਬੀ ਨਾਲ। ਇਸੇ ਦਿਨ ਹੀ (ਮੱਸਾ ਰੰਘੜ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ) ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਮੀਰਾਂਕੋਟ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

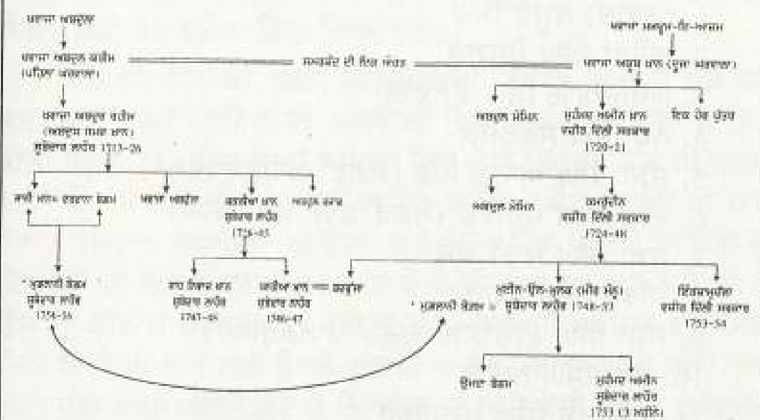
ਖਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਜਥੇਬੰਦ ਹੋਣਾ

ਪਹਿਲੀ ਜੁਲਾਈ 1745 ਦੇ ਦਿਨ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਮਰ ਗਿਆ। ਇਹ ਗੱਲ ਬੜੀ ਅਜੀਬ ਪਰ ਕਾਬਲੇ-ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਕਰੀਆ ਦੀ ਮੌਤ 'ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਕੂਨ ਮਿਲਿਆ ਪਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਦੋਵੇਂ ਬੜੇ ਦੁਖੀ ਹੋਏ। (ਖ਼ੁਸ਼ਵਕਤ ਰਾਏ, ਸਫ਼ਾ 74, ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਬਟਾਲੀਆ, ਸਫ਼ਾ 836, ਜਾਦੂ ਨਾਥ ਸਰਕਾਰ, *ਫ਼ਾਲ ਆਫ਼ ਮੁਗ਼ਲ ਐਂਪਾਇਰ*, ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ, ਸਫ਼ਾ 191)। ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਕਈ ਹਿੰਦੂ ਆਪਣੀ ਖ਼ੈਰਾਤ ਹੇਠ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲਖਨਊ ਦਾ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕਵੀ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ 'ਤੇ ਇਕ ਕਿਤਾਬ "*ਸਆਦਤ-ਇ-ਜਾਵਿਦ*" ਵੀ ਲਿਖੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਜ਼ਕਰੀਆ ਨੂੰ ਇਕ 'ਮਹਾਨ ਇਨਸਾਫ਼-ਪਸੰਦ' ਰਾਜੇ ਵਾਂਗ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਹਿੰਦੂ ਕਵੀ ਨੇ ਤਾਂ ਜ਼ਕਰੀਆ ਦੀਆਂ ਸਿਫ਼ਤਾਂ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ।

ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੁੱਤਰ ਸਨ: ਯਾਹੀਆ ਖ਼ਾਨ, ਸ਼ਾਹ ਨਿਵਾਜ਼ ਅਤੇ ਮੀਰ ਬਾਕੀ। ਮੀਰ ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਕੋਈ ਵੱਡੀਆਂ ਖ਼ਾਹਿਸ਼ਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪਰ ਦੂਜੇ ਦੋਵੇਂ ਦੌਲਤ ਅਤੇ ਤਾਕਤ ਦੇ ਭੁੱਖੇ ਸਨ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਸਾਲਾ ਕਮਰੁੱਦੀਨ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਵਜ਼ੀਰ (ਪਰਾਈਮ ਮਨਿਸਟਰ) ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਜ਼ਕਰੀਆ ਦੇ ਭਰਾ ਖਵਾਜਾ ਅਬਦੁੱਲਾ ਨੂੰ ਸੂਬੇਦਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਅਬਦੁੱਲਾ ਇਕ ਲੁਟੇਰਾ, ਠੱਗ, ਕੁਰਪਟ ਤੇ ਬੇਈਮਾਨ ਸ਼ਖ਼ਸ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਬੜੀ ਲੁੱਟ ਮਚਾਈ। ਇਸ ਲੁੱਟ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਹ ਅਖਾਣ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ: "**ਹਕੂਮਤ ਨਵਾਬ ਅਬਦੁੱਲਾ, ਨਾ ਰਹੀ ਚੱਕੀ ਨਾ ਰਿਹਾ ਚੁਲ੍ਹਾ**" (*ਤਹਿਕੀਕਾਤ-ਇ-ਚਿਸ਼ਤੀ*, ਸਫ਼ਾ 648)। ਅਬਦੁੱਲਾ ਤੋਂ ਕਮਰੁੱਦੀਨ ਵੀ ਦੁਖੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਜ਼ਕਰੀਆ ਦੇ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਯਾਹੀਆ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਾਹ ਨਿਵਾਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਲਾ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ। ਯਾਹੀਆ ਖ਼ਾਨ ਕਮਰੁੱਦੀਨ ਦਾ ਆਪਣਾ ਜਵਾਈ ਸੀ।

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ ਰੰਗੀਲਾ ਇਸ **ਤੂਰਾਨੀ ਖ਼ਾਨਦਾਨ** ਨੂੰ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸੂਬੇ ਇਕੱਠੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ, ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਵਿਚ, ਕਮਰੁੱਦੀਨ ਹੀ ਕਾਇਮ ਮੁਕਾਮ ਸੂਬੇਦਾਰ ਰਿਹਾ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ 'ਹਾਂ' ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਕਮਰੁੱਦੀਨ ਨੇ ਚੁਪਚਾਪ ਯਾਹੀਆ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਭੇਜ ਕੇ ਸੂਬੇਦਾਰੀ 'ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਵਾ ਦਿਤਾ। ਪਰ, ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦੋਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਕਰੀਆ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਵੰਡਣ ਦੇ ਸਵਾਲ 'ਤੇ ਝਗੜਾ ਖੜਾ ਹੋ

ਪੰਜਾਬ 'ਤੇ ਹਕੂਮਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੂਬੇਦਾਰਾਂ ਦਾ ਖ਼ਾਨਦਾਨ

ਗਿਆ। ਸ਼ਾਹ ਨਵਾਜ਼ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੋਆਬਾ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਸੀ। ਉਹ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਆ ਗਿਆ। ਯਾਹੀਆ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਕਦੀ ਤੇ ਕੁਝ ਕੁ ਹੀਰੇ-ਜਵਾਹਰਾਤ ਦੇ ਕੇ ਟਰਕਾ ਦਿਤਾ ਤੇ ਬਾਕੀ ਸਭ ਕੁਝ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖ ਲਿਆ। ਜਦ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਇੰਞ ਹੀ ਬੀਤ ਗਏ ਤਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕਿਉਂ ਕਿ ਯਾਹੀਆ ਨੇ ਕਬਜ਼ਾ ਤਾਂ ਕਰ ਹੀ ਲਿਆ ਹੈ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੇ 3 ਜਨਵਰੀ 1746 ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਕਾਇਮ-ਮੁਕਾਮ ਸੂਬੇਦਾਰ ਮੰਨ ਹੀ ਲਿਆ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਫਿਰ ਵੀ ਕਮਰੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਸੂਬੇਦਾਰ ਤੇ ਯਾਹੀਆ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਨਾਇਬ (ਡਿਪਟੀ) ਸੂਬੇਦਾਰ ਹੀ ਮੰਨਿਆ।

ਜੁਲਾਈ 1745 ਤੋਂ ਮਾਰਚ 1746 ਦੌਰਾਨ, ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਸੂਬੇਦਾਰੀ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਫ਼ੈਸਲਾ ਨਾ ਹੋ ਸਕਣ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਚਿਰ ਵਾਸਤੇ ਆਰਾਮ ਦਾ ਸਾਹ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਫੇਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੁੱਜਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਗਸ਼ਤੀ ਟੋਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ 'ਆਦਮ-ਬੋਅ' ਕਰਦੇ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆਉਂਦੇ। 14 ਅਗਸਤ 1745 ਦੇ ਦਿਨ ਹਿੰਦੂ ਦੀਵਾਲੀ ਮਨਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਦਿਨ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਕ ਸਰਬੱਤ ਖਾਲਸਾ ਇਕੱਠ ਵੀ ਬੁਲਾ ਲਿਆ। (ਨਵਾਬ) ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਦਾ ਚੱਕ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਪੁੱਜੇ । ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਕੌਮ ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ 'ਤੇ ਭਰਵੀਂ ਵਿਚਾਰ ਹੋਈ। ਕੌਮ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਜੱਦੋਜਹਿਦ ਨੂੰ ਸੁਚੱਜੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਚਲਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਸਾਰੀ ਖਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ 100-100 ਦੇ 30 (ਇਕ ਸੋਮਾ

25 ਜੱਥੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ) ਜੱਥਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੱਥਿਆਂ ਦੇ ਮੁਖੀ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸਨ:

1. (ਨਵਾਬ) ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ
2. ਕਰੋੜਾ ਸਿੰਘ ਪੈਜਗੜ੍ਹ
3. ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਡੱਲੇਵਾਲ
4. ਨੌਧ ਸਿੰਘ ਸੁਕਰਚੱਕ
5. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂ ਪਿੰਡ (ਮਗਰੋਂ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ)
6. ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਪਹੂਵਿੰਡ (ਮਗਰੋਂ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ)
7. ਸੁਖਾ ਸਿੰਘ ਮਾੜੀ ਕੰਬੋ
8. ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਰੰਘਰੇਟਾ
9. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਈਚੋਗਿਲ (ਮਗਰੋਂ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ)
10. ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਨਾਰੋਕੇ
11. ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਕਲਸੀਆ
12. ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਪੈਜਗੜ੍ਹ
13. ਖਿਆਲਾ ਸਿੰਘ ਕੰਗ
14. ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਸੁਕਰਚੱਕ
15. ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਕੰਗ
16. ਮਦਨ ਸਿੰਘ ਮਜ਼ਬੀ
17. ਬਾਘ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲ
18. ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ
19. ਛੱਜਾ ਸਿੰਘ ਪੰਜਵੜ
20. ਸੁਧ ਸਿੰਘ ਡੋਡੀਆ
21. ਝੁਮਾ ਸਿੰਘ ਕਾਹਨਾ
22. ਜੈ ਸਿੰਘ ਕਾਹਨਾ
23. ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ
24. ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੱਕਈ (ਨੱਕਾ ਇਲਾਕਾ)
25. ਸੱਦਾ ਸਿੰਘ
26. ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਨਾਰਲੀ
27. ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਭਟਚੰਗ
28. ਬੇਦਾਨ ਸਿੰਘ
29. ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਧੀਰ
30. ਅੱਘੜ ਸਿੰਘ

(ਇਹ ਨਾਂ *ਰਾਜਾਜ਼ ਆਫ਼ ਦ ਪੰਜਾਬ*, ਸਫ਼ੇ 455, 461, 464, *ਚੀਫ਼ਜ਼ ਐਂਡ ਫ਼ੈਮਿਲੀਜ਼ ਆਫ਼ ਨੋਟ*, ਸਫ਼ੇ 83, 218, *ਪੰਜਾਬ ਚੀਫ਼ਜ਼*, ਸਫ਼ੇ 11, 78, 119, 315, 321, 385-86, *ਤਾਰੀਖ਼-ਏ-ਸਿੱਧੂ*, ਸਫ਼ਾ 127, *ਤਵਾਰੀਖ਼ੇ ਸਿੱਖਾਂ*, ਸਫ਼ਾ 81 ਵਗ਼ੈਰਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ)।

ਇਹ ਜਥੇ ਇਲਾਕਾ, ਧੜਾ, ਬਿਰਾਦਰੀ ਦੀ ਬਿਨਾਅ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਵੰਡੇ ਗਏ ਸਨ। ਹਰ ਤਕੜੇ ਜਰਨੈਲ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਇਕ-ਇਕ ਜਥਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਥਿਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਹੁਦਾ, ਰੈਂਕ ਜਾਂ ਦਰਜਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ 'ਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਵਾਸਤੇ "ਘੋੜ ਸਵਾਰੀ ਦੀ ਜਾਚ ਹੋਣਾ, ਤਲਵਾਰ ਚਲਾਉਣਾ ਆਉਣਾ ਅਤੇ ਜਿੰਦ ਪੰਥ ਦੇ ਲੇਖੇ ਲਾਉਣ ਦਾ ਐਲਾਨ" ਹੀ ਤਿੰਨ ਸ਼ਰਤਾਂ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਫ਼ੌਜੀ ਦੀ ਕੋਈ ਤਨਖ਼ਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਈਨਾਮ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸੀ। ਜਥੇ ਦੇ ਹਰ ਮੈਂਬਰ ਜਾਂ ਜਥੇਦਾਰ ਦੀ ਹਸਤੀ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਗੁਰਮਤੇ ਰਾਹੀਂ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਜਥਾ ਸ਼ਾਹੀ ਖਜ਼ਾਨੇ ਲੁੱਟ ਕੇ ਲੈ ਆਂਦਾ ਜਾਂ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਰਕਮ, ਹਥਿਆਰ ਜਾਂ ਘੋੜੇ ਹਾਸਲ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰ ਇਕ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜੀ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰ-ਬਰਾਬਰ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕੋਈ ਵੀ ਸਿੱਖ ਕਿਸੇ ਵੀ ਜਥੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। (ਬੂਟੇ ਸ਼ਾਹ, ਸਫ਼ਾ 308 ਏ, ਅਲੀ-ਉਦ-ਦੀਨ, ਸਫ਼ਾ 158 ਏ ਤੇ ਬੀ, ਮਾਲਕਮ, ਸਫ਼ਾ 89, ਗਰਿਫ਼ਨ, ਸਫ਼ਾ 16)।

ਜਸਪਤ ਦਾ ਕਤਲ ਅਤੇ ਲਖਪਤ ਰਾਏ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ

ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਜਥੇਬੰਦ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਹ ਗੁਰਮਤਾ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਸ਼ਾਹੀ ਅਸਲਾਖ਼ਾਨੇ, ਅਸਤਬਲ ਅਤੇ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਲੁੱਟੇ ਜਾਣ। 1745 ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਕਈ ਥਾਂਵਾਂ 'ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਲੁੱਟੇ। ਜਨਵਰੀ 1746 ਵਿਚ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਮੋਚੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ 'ਤੇ ਵੀ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਤੇ ਅਮੀਰਾਂ ਦੇ ਘਰ ਲੁੱਟ ਲਏ ਅਤੇ ਕੁਝ ਕਾਜ਼ੀ ਤੇ ਮੁਫ਼ਤੀ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਪੈਂਤੜੇ ਤੇ ਫ਼ੁਰਤੀ ਨਾਲ ਇਹ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕੀਤੀਆਂ। (ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਸਫ਼ੇ 761-62, 1987 ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਐਡੀਸ਼ਨ)।

3 ਜਨਵਰੀ 1746 ਦੇ ਦਿਨ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਯਾਹੀਆ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਰਸਮੀ (ਨਾਇਬ) ਸੂਬੇਦਾਰ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿੱਢਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ 'ਤੇ ਫਿਰ ਈਨਾਮ ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਈਨਾਮਾਂ ਵਾਸਤੇ, ਅਤੇ ਸ਼ਾਬਾਸ਼

ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਚੌਧਰੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿਚ ਸਰਗਰਮ ਹੋ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਮੁਖ਼ਬਰਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ: ਸਾਹਿਬ ਰਾਏ, ਰਾਮਾ ਰੰਧਾਵਾ, ਕਰਮਾ ਛੀਨਾ, ਹਰਭਗਤ ਨਿਰੰਜਨੀਆ, ਕਾਜ਼ੀ ਫ਼ਜ਼ਲ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਨ, ਖੋਖਰ ਸ਼ਮਸ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਚੌਧਰੀ ਤੇ ਮੁਕੱਦਮ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅੱਧੇ ਤੋਂ ਵਧ ਹਿੰਦੂ ਸਨ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਫਿਰ ਜੰਗਲਾਂ, ਪਹਾੜਾਂ ਤੇ ਰੇਗਿਸਥਾਨ ਨੂੰ ਨਿਕਲ ਗਏ। ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਕੇ ਬਟਾਲਾ, ਮਜੀਠਾ, ਜੰਡਿਆਲਾ, ਪੱਟੀ, ਨੌਸ਼ਹਿਰਾ, ਜਲੰਧਰ, ਤਲਵਨ, ਮੰਜਕੀ, ਫਗਵਾੜਾ, ਢੱਕ ਵਗ਼ੈਰਾ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਵੀ ਸਿੱਖ ਨਾ ਰਿਹਾ।

ਹੁਣ ਯਾਹੀਆ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਇਸ ਕੰਮ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣੇ ਹਿੰਦੂ ਵਜ਼ੀਰ ਲਖਪਤ ਰਾਏ (ਜੋ 1720 ਤੋਂ ਹੀ 'ਦੀਵਾਨ' ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ) ਨੂੰ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਾਈਨਾਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਲਖਪਤ ਰਾਏ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਭਰਾ ਜਸਪਤ ਰਾਏ (ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਏਮਨਾਬਾਦ) ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਬੜੀ ਸਰਗਰਮ ਮੁਹਿੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਮੁਹਿੰਮ ਦੌਰਾਨ ਫ਼ਰਵਰੀ 1746 ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਇਕ ਜੱਥਾ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਤੇ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਮਾੜੀ ਕੰਬੋ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਸ਼ਿਵਾਲਕ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵੱਲ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਸਪਤ ਰਾਏ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਪਿੰਡ ਖੋਖਰਾਂ (ਏਮਨਾਬਾਦ ਦੇ ਨੇੜੇ) ਦੇ ਬਾਹਰ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨਾਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਿੱਖ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਦੇ ਭੁੱਖੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਲੰਗਰ ਛਕਣ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ, ਨੇੜੇ ਦੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਗੋਂਦਵਾਲਾ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਸਪਤ ਕੋਲ ਗਏ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ 2 ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸਿੱਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਠਹਿਰੇ ਹੋਏ ਹਨ ਤੇ ਬਕਰੇ ਝਟਕਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਜਸਪਤ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਹੀ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਪਾਸੇ ਵਲ ਪਿੰਡ ਬੱਦੋ-ਕੀ-ਗੋਸਾਈਆਂ ਨੂੰ ਚਲ ਪਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਉੱਥੇ ਪੁੱਜ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਕ-ਦਮ ਉੱਥੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਲੰਗਰ ਛਕਣ ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਪਲ ਵੀ ਉੱਥੇ ਨਹੀਂ ਰੁਕਣਗੇ। ਪਰ ਜਸਪਤ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਏਨਾ ਚਿਰ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਰੁਕਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇਣ ਤੋਂ ਵੀ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿਤੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿਤਾ। ਉਸ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਪਾਸਿਓਂ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਹੁਣ ਸਿੱਖਾਂ ਕੋਲ ਲੜਨ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਅਤੇ ਜਸਪਤ ਰਾਏ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਹੱਥੋ-ਹੱਥ ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਦੌਰਾਨ ਨਿਬਾਹੂ ਸਿੰਘ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸਿੱਖ ਫ਼ੁਰਤੀ ਨਾਲ ਜਸਪਤ ਰਾਏ ਦੇ ਹਾਥੀ ਦੀ ਪੂਛ

ਫੜ ਕੇ ਉਸ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜਸਪਤ ਰਾਏ ਦਾ ਸਿਰ ਵੱਢ ਲਿਆ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਸਾਰੀ ਮੁਗ਼ਲ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਫ਼ੌਜ ਹਰਨ ਹੋ ਗਈ। ਜਸਪਤ ਰਾਏ ਦੇ ਇਕ ਉਸਤਾਦ ਬਾਵਾ ਕਿਰਪਾ ਰਾਮ ਗੋਸਾਈਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜ ਸੌ ਰੁਪਏ ਭੇਟ ਕਰ ਕੇ ਜਸਪਤ ਦਾ ਕੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸਿਰ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਲਿਆ। (ਅਲੀ-ਉਦ-ਦੀਨ, ਸਫ਼ਾ 105 ਏ ਤੇ ਬੀ, ਖ਼ੁਸ਼ਵਕਤ ਰਾਏ, *ਤਾਰੀਖ਼-ਇ-ਸਿੱਖਾਂ*, ਸਫ਼ਾ 74, ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ, ਸਫ਼ਾ 305-319)।

ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ (10 ਮਾਰਚ 1746)

ਜਦੋਂ ਜਸਪਤ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਉਸ ਦੇ ਭਰਾ ਦੀਵਾਨ ਲਖਪਤ ਰਾਏ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਹ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਪਾਗਲ ਹੋ ਗਿਆ।{ਖ਼ੁਸ਼ਵਕਤ ਰਾਏ, ਸਫ਼ਾ 59, ਗਣੇਸ਼ ਦਾਸ ਵਡੇਰਾ, ਚਾਰ *ਬਾਗ਼-ਇ-ਪੰਜਾਬ*, (1855), ਸਫ਼ਾ 124}। ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਖੁਰਾ-ਖੋਜ ਮਿਟਾਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਤਾਂ ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਐਲਾਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਕਿ "**ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਇਕ ਖਤਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਦ ਤਕ ਮੈਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਤਾਰੀਖ਼ ਵਿਚੋਂ ਮਿਟਾ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਖਤਰੀ ਨਹੀਂ ਕਹਾਂਗਾ।**" (ਖ਼ੁਸ਼ਵਕਤ ਰਾਏ, *ਤਾਰੀਖ਼-ਇ-ਸਿੱਖਾਂ*, (1811), ਸਫ਼ਾ 47)।

ਲਖਪਤ ਰਾਏ ਨੇ ਇਕ ਦਮ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਹਰ ਇਕ ਆਮ ਸਿੱਖ (ਸਣੇ ਕਿਰਸਾਣ, ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰ ਤੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰ) ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ **ਉਸ ਨੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਯਾਹੀਆ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਪੱਗ ਰੱਖ ਕੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਹੁਣ ਮੈਂ ਇਹ ਪੱਗ ਉਦੋਂ ਹੀ ਸਿਰ 'ਤੇ ਰੱਖਾਂਗਾ ਜਦ ਮੈਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਵਜੂਦ ਮਿਟਾ ਦੇਵਾਂਗਾ।** ਯਾਹੀਆ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕੀ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ? ਉਸ ਨੇ ਲਖਪਤ ਨੂੰ ਥਾਪੀ ਦਿਤੀ। ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਛੁੱਟੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਹਰ ਸਹੂਲਤ ਦੇਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ।

ਮਾਰਚ 1746 ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਲਖਪਤ ਨੇ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਦੁਕਾਨਦਾਰ, ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀਆਂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਕ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿਚ ਹੀ ਲਖਪਤ ਵੱਲੋਂ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਿੱਖ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸੁਬੇਗ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਬੇਟਾ ਭਾਈ ਸ਼ਾਹਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਲਖਪਤ ਰਾਏ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ 10 ਮਾਰਚ 1746 ਦਾ ਦਿਨ ਮਿੱਥ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਦਿਨ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਤਿਉਹਾਰ 'ਸੋਮਾਵਤੀ ਮੱਸਿਆ' (ਉਹ ਮੱਸਿਆ ਜਿਸ ਦਿਨ ਸੋਮਵਾਰ ਵੀ

ਹੁੰਦਾ ਹੈ; ਕੁਝ ਹਿੰਦੂ ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਪਵਿੱਤਰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ) ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁਖੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਲਖਪਤ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੂ ਮੁਖੀਆਂ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸਿਰਕਰਦਾ ਬੰਦੇ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ: (ਦੀਵਾਨ) ਕੌੜਾ ਮੱਲ, ਦੀਵਾਨ ਸੂਰਤ ਸਿੰਹ, ਦੀਵਾਨ ਦੇਸ ਰਾਜ, ਚੌਧਰੀ ਜਵਾਹਰ ਮੱਲ, ਕੁਜਾਹ ਮੱਲ, ਬਹਾਲ ਮੱਲ, ਹਰੀ ਰਾਮ, ਸੁੱਖੂ ਮੱਲ ਤੇ ਕਈ ਹੋਰ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਲਖਪਤ ਦਾ ਆਪਣਾ ਉਸਤਾਦ ਗੋਸਾਈਂ ਜਗਤ-ਭਗਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਲਖਪਤ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਾਸਤੇ ਨਫ਼ਰਤ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਏਨਾ ਮੱਚ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਵੀ· ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਤਲੇਆਮ ਦਾ ਦਿਨ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵੀ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਲਖਪਤ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ "**ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਕੀ ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਰੱਬ ਵੀ ਆਖੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ**।" ਇਸ 'ਤੇ ਗੋਸਾਈਂ ਜਗਤ-ਭਗਤ ਨੇ ਲਖਪਤ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਨਫ਼ਰਤ ਦੀ ਜ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਡੁਬ ਕੇ ਹੀ ਮਰ ਜਾਵੇਂਗਾ ਤੇ ਤੇਰੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦਾ ਨਾਂ-ਨਿਸ਼ਾਨ ਵੀ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗਾ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਵੀ ਲਖਪਤ ਨਾ ਹਟਿਆ।

10 ਮਾਰਚ 1746 (12 ਚੇਤ ਸੰਮਤ 1802) ਦੇ ਦਿਨ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਨਖਾਸ ਚੌਕ ਵਿਚ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸੁਬੇਗ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੇਟਾ ਭਾਈ ਸ਼ਾਹਬਾਜ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਰਖੜੀ 'ਤੇ ਚਾੜ੍ਹ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਿਸਮ ਨੋਚ-ਨੋਚ ਕੇ, ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਇਕ ਹਿੰਦੂ-ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਕੰਮ ਕਰਦੇ 15 ਸਿੱਖ ਲਖਪਤ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਖਾਸ ਚੌਕ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। (ਅਲੀ-ਉਦ-ਦੀਨ, ਸਫ਼ਾ 105 ਏ ਤੇ ਬੀ, ਖ਼ੁਸ਼ਵਕਤ ਰਾਏ, *ਤਾਰੀਖ਼-ਇ-ਸਿੱਖਾਂ*, ਸਫ਼ਾ 72)।

ਲਖਪਤ ਰਾਏ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ 'ਤੇ ਹਮਲੇ ਵੀ ਕੀਤੇ ਤੇ ਢਾਹ ਦਿੱਤੇ। ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇਕ ਸਰੂਪ ਵੀ ਸਾੜਿਆ।

ਲਖਪਤ ਰਾਏ ਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਵਾਸਤੇ ਨਫ਼ਰਤ ਏਨੀ ਜ਼ਹਿਰ-ਭਰੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਲਫ਼ਜ਼ 'ਗੁੜ' ਅਤੇ 'ਗ੍ਰੰਥ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ, ਕਿਉਂਕਿ 'ਗੁੜ' ਤੋਂ 'ਗੁਰ' (ਗੁਰੂ) ਅਤੇ 'ਗ੍ਰੰਥ' ਤੋਂ 'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਚੇਤੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਕਿ ਗੁੜ ਦੀ ਥਾਂ 'ਭੇਲੀ' ਅਤੇ 'ਗ੍ਰੰਥ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਪੋਥੀ' ਲਫ਼ਜ਼ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਲਖਪਤ ਨੇ

ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਢਿੱਡ ਚੀਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। (ਅਲੀ-ਉਦ-ਦੀਨ ਮੁਫ਼ਤੀ, ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ, ਸਫ਼ਾ 199, ਮੁਹੰਮਦ ਲਤੀਫ਼, ਸਫ਼ਾ 213)।

ਇਸ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਲਖਪਤ ਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ੂਨ ਦੀ ਤਰੇਹ (ਪਿਆਸ) ਨਾ ਘੱਟ ਸਕੀ। ਉਸ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਹਰ ਇਕ ਪੰਜਾਬ-ਵਾਸੀ ਕੰਬ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਅੱਗ ਨੂੰ ਕਈਆਂ ਨੇ ਠੰਡਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਹ ਤਾਂ ਨਫ਼ਰਤ ਵਿਚ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਗਲ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ।

ਛੋਟਾ ਘੱਲੂਘਾਰਾ (1 ਮਈ 1746)

ਲਖਪਤ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖ ਆਪਣਾ ਘਰ-ਘਾਟ ਛੱਡ ਕੇ ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਜੰਗਲਾਂ, ਛੰਭਾਂ, ਪਹਾੜਾਂ ਅਤੇ ਰੇਗਿਸਤਾਨ ਵਲ ਨਿਕਲ ਗਏ। ਅਪਰੈਲ ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਸ-ਪੰਦਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੱਖ ਰਾਵੀ ਦਰਿਆ ਦੀ ਛੰਭ ਵਿਚ, ਕਾਹਨੂੰਵਾਨ ਦੇ ਨੇੜੇ, ਲੁੱਕੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ, ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਮਾੜੀ ਕੰਬੋ, ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਡਲੇਵਾਲੀਆ ਤੇ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਸੁਕਰਚੱਕੀਆ ਵਗ਼ੈਰਾ ਵੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਇਹ ਜੰਗਲ ਬੜਾ ਡਰਾਉਣਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਘਣੇ ਦਰਖ਼ਤਾਂ ਤੇ ਝਾੜੀਆਂ ਵੱਲ ਜਾਣ ਤੋਂ ਆਮ ਲੋਕ ਡਰਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਲਖਪਤ ਰਾਏ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਯਾਹੀਆ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਕਾਹਨੂੰਵਾਨ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਲੈ ਆਂਦਾ। ਲਖਪਤ ਕੋਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ, ਜਜ਼ੀਰਚੇ, ਬੰਦੂਕਾਂ, ਹੋਰ ਹਥਿਆਰ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਅਸਲਾ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਿੱਖਾਂ ਕੋਲ ਕੁਝ ਇਕ ਬੰਦੂਕਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਿਰਫ਼ ਕਿਰਪਾਨਾਂ ਹੀ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਘੇਰੇ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੀਲਾ ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਲੜਾਈ ਕਈ ਦਿਨ ਚਲਦੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਲਖਪਤ ਰਾਏ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹਰਭਜ ਰਾਏ, ਯਹੀਆ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਨਾਹਰ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਅਹਿਮ ਜਰਨੈਲ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਸੈਫ਼ ਅਲੀ ਖ਼ਾਨ, ਕਰਮ ਬਖ਼ਸ਼ ਰਸੂਲ ਨਗਰੀਆ ਤੇ ਅਗਰ ਖ਼ਾਨ ਵੀ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਦੇ ਕਤਲ ਮਗਰੋਂ ਹੁਣ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ 'ਤੇ ਲਖਪਤ ਹੋਰ ਪਾਗਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਇੰਞ ਹੀ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਮੌਤ ਨੇ ਯਹੀਆ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਜ਼ਾਲਮਾਨਾ ਰੋਹ ਵਿਚ ਲੈ ਆਂਦਾ। ਹੁਣ ਲਖਪਤ ਨੇ ਬੇਲਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿ ਕੇ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਤਰਖਾਣ ਬੁਲਾ ਕੇ ਜੰਗਲ ਕਟਵਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਏਡਾ ਵੱਡਾ ਜੰਗਲ ਕੱਟਣ ਵਾਸਤੇ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਲਗ ਜਾਣੇ ਸਨ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਕਟਵਾਈ ਵਿਚੇ ਰੁਕਵਾ ਕੇ, ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਓਂ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਇਕ ਵੀ ਸਿੱਖ

ਬਚ ਕੇ ਨਾ ਨਿਕਲ ਸਕੇ; ਤੇ ਇਸ ਮਗਰੋਂ, ਸਾਰੇ ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲੁਆ ਦਿੱਤੀ। ਹੁਣ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਘੇਰਾ ਤੋੜ ਕੇ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਲਖਪਤ ਨੇ ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਭੱਜਦੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖਾਂ ਵਲ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਹਰ ਪਾਸੇ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲ ਜਾਣਾ ਤਕਰੀਬਨ ਨਾ-ਮੁਮਕਿਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲਖਪਤ ਨੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁਲਖੱਈਆ ਵੀ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹਿੰਦੂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਨ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਹਾਦ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਲਖਪਤ ਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ।

ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਦਰਿਆ ਰਾਵੀ ਦੇ ਉਪਰ ਬਸੋਹਲੀ (ਜੰਮੂ ਦੇ ਨੇੜੇ) ਵਲ ਨਿਕਲ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਠਾਨਕੋਟ ਤੋਂ 25 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ, ਪੜੋਲ ਪਿੰਡ (ਦਰਿਆ ਬਾਜੂ ਦੇ ਕੰਢੇ) ਵਿਚ ਮੁਸਲਮ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਲੜਨਾ ਪਿਆ। ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ।

ਇੰਞ ਹੀ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਹਿਠਾੜ ਵਲ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਸੋਚਣ ਲਗ ਪਏ। ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਡੱਲੇਵਾਲੀਆ ਦੇ ਦੋ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਠਿਲ੍ਹਣ ਵਿਚ ਪਹਿਲ ਕੀਤੀ ਪਰ ਇਸ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਘੋੜਿਆਂ ਸਣੇ ਡੁੱਬ ਕੇ ਮਰ ਗਏ। ਹੁਣ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਦਰਿਆ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਚਲਣਾ ਅਤੇ ਲੜਨਾ ਵੀ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਅਖ਼ੀਰ ਇਕ ਥਾਂ 'ਤੇ ਪੇਤਲਾ ਪਾਣੀ ਵੇਖ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਦਰਿਆ ਦੇ ਤਕਰੀਬਨ ਦੋ ਮੀਲ (ਤਿੰਨ ਕਿਲੋਮੀਟਰ) ਨਾਲ-ਨਾਲ ਰੇਤਲਾ ਮੈਦਾਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜੇਠ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਤੇ ਸਿਖਰ ਦੀ ਗਰਮੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਤਪਦੀ ਰੇਤ ਵਿਚ ਘੋੜਸਵਾਰ ਸਿੱਖ ਤਾਂ ਚਲਦੇ ਗਏ ਪਰ ਪੈਦਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਲੂਹੇ ਜਾਣ ਲਗ ਪਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁੜਤੇ, ਚਾਦਰੇ ਤੇ ਪੱਗਾਂ ਪਾੜ ਕੇ ਪੈਰ ਬੰਨ੍ਹ ਲਏ ਤੇ ਉਹ ਤਿੰਨ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਤਕ ਇਸ ਤਪਦੀ ਰੇਤ ਵਿਚ ਚਲਦੇ ਗਏ। ਕਈਆਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਛਾਲੇ ਪੈ ਗਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਤਾਂ ਜ਼ਰਾ-ਮਾਸ ਟੁਰਨਾ ਵੀ ਮੁਹਾਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰ ਇਹ ਰਿਆੜਕੀ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਟਾਊਟ ਰਾਮਾ ਰੰਧਾਵਾ ਦਾ ਸੀ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਛਾਲਿਆਂ ਤੇ ਭੁੱਖੇ-ਭਾਣੇ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਟੁਰਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਏਥੇ ਠਹਿਰੇ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦਪੁਰ ਦੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ। ਸਿੱਖ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਭੁੱਖੇ ਸਨ ਤੇ ਇਹੀ ਹਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਦਰਖ਼ਤਾਂ ਦੇ ਪੱਤੇ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਡੇਲ੍ਹੇ ਖਾ ਕੇ ਉਸ ਰਾਤ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਿੱਖ ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਦੋਆਬੇ

ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਿਲ ਹੋ ਗਏ। ਜਦ ਅਲਾਵਲਪੁਰ ਤੇ ਆਦਮਪੁਰ ਦੇ ਪਠਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਆ ਗਏ। ਸਿੱਖ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਠਾਨਾਂ ਨਾਲ ਨਿਬੜ ਸਕਦੇ ਸਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲ ਗਈ ਕਿ ਲਖਪਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦਾ ਨੇੜੇ ਹੀ ਆ ਪੁੱਜਾ ਹੈ ਇਸ 'ਤੇ ਉਹ ਉਥੇ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰੇ ਅਤੇ ਆਲੀਵਾਲ ਦੇ ਪੱਤਣ ਤੋਂ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਮਾਲਵੇ ਵਲ ਨਿਕਲ ਗਏ।

ਇਸ ਘੱਲੂਘਾਰੇ ਵਿਚ ਸਤ ਤੋਂ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਕਰੀਬ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਏ ਗਏ (ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਸਿੱਖ ਵੀ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਬਸੋਹਲੀ ਦੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਭੇਜੇ ਸਨ)। ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਲਿਜਾ ਕੇ, ਸ਼ਾਹੀ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ, ਨਖ਼ਾਸ ਚੌਕ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ (ਜਿਸ ਜਗ੍ਹਾ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ, ਉਸ ਥਾਂ 'ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ਼ਹੀਦ ਗੰਜ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ' ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਸ ਥਾਂ 'ਤੇ ਕੁਝ ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਨੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਦੁਕਾਨਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ)। ਸਿੱਖ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਵਿਚ ਇਸ ਕਤਲੇਆਮ ਨੂੰ '**ਛੋਟਾ ਘੱਲੂਘਾਰਾ**' ਆਖ ਕੇ ਚੇਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (5 ਫ਼ਰਵਰੀ 1762 ਦੇ ਘੱਲੂਘਾਰੇ ਨੂੰ '**ਵੱਡਾ ਘੱਲੂਘਾਰਾ**' ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ)। ਇਸ ਘੱਲੂਘਾਰੇ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਬਚ ਕੇ ਵੀ ਨਿਕਲ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੈਤੋ, ਕੋਟਕਪੂਰਾ, ਲੱਖੀ ਜੰਗਲ, ਤਿਹਾੜਾ ਵਗ਼ੈਰਾ ਵਿਚ ਪਨਾਹ ਲੈ ਲਈ।

ਹੁਣ ਯਾਹੀਆ ਖ਼ਾਨ ਨਾ ਸਾਹਰਿੰਦ ਦੇ ਲਛਮੀ ਨਾਰਾਇਣ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ। ਲਛਮੀ ਨਾਰਾਇਣ ਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਟੱਕਰ ਗੁਜਰਵਾਲ ਕੋਲ ਹੋਈ। ਤਿਆਰੀ ਵਿਚ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਫ਼ੌਜੀ ਤਾਕਤ ਵਧ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ।

ਲਖਪਤ ਨੇ 20-30 ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤੇ ਦਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। *(ਉਸ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦੇ ਦੌਰ ਦਾ ਅਖ਼ੀਰ ਮਾਰਚ 1747 ਵਿਚ ਉਦੋਂ ਆਇਆ, ਜਦੋਂ ਸ਼ਾਹਨਿਵਾਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਲਾਹੌਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਯਾਹੀਆ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਲਖਪਤ ਰਾਏ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ)।*

ਸ਼ਾਹ ਨਿਵਾਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਬਣਨਾ (13 ਮਾਰਚ 1747)

ਜਦ ਯਾਹੀਆ ਖ਼ਾਨ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਰਸਮੀ ਸੂਬੇਦਾਰ ਬਣਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਭਰਾ ਮਿਰਜ਼ਾ ਹਯਾਤਉੱਲਾ (ਜਿਸ ਨੂੰ 1739 ਵਿਚ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸ਼ਾਹ ਨਵਾਜ਼

ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਦਿਤਾ ਸੀ) ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਸੀ। ਜਦ ਯਾਹੀਆ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਲਖਪਤ ਰਾਏ ਨੇ ਅੱਤ ਚੁੱਕ ਲਈ ਤਾਂ ਦੀਵਾਨ ਕੌੜਾ ਮੱਲ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਮੁਲਤਾਨ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਸ਼ਾਹ ਨਵਾਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਨਾਲ ਜੋੜ ਲਈ। ਹੁਣ ਦੋਵੇਂ ਲਾਹੌਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਸ਼ਾਹ ਨਿਵਾਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵਿਚੋਲਾ ਬਣਾ ਕੇ ਯਾਹੀਆ ਖ਼ਾਨ ਕੋਲ ਭੇਜਿਆ ਅਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਸਹੀ ਵੰਡ ਕਰਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਯਾਹੀਆ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਟਰਕਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਦੌਲਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਛੱਡੀ। ਇਹ ਜਵਾਬ ਸੁਣ ਕੇ ਸ਼ਾਹ ਨਿਵਾਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਨਵੰਬਰ 1746 ਵਿਚ (ਘੱਲੂਘਾਰੇ ਤੋਂ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਮਗਰੋਂ) ਸ਼ਾਹ ਨਿਵਾਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਦੀਵਾਨ ਕੌੜਾ ਮੱਲ, ਹਸ਼ਮਤ-ਉੱਲਾ-ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹੋਰ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਕੁਝ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਆ ਪੁੱਜਾ। ਉਸ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਾਹਰ, ਸ਼ਾਲਾਮਾਰ ਬਾਗ਼ ਵਿਚ, ਆਪਣੇ ਬਾਪ ਦੀ ਕਬਰ ਦੇ ਨੇੜੇ, ਆਪਣੇ ਤੰਬੂ ਗੱਡ ਲਏ। ਜਲੰਧਰ ਦੋਆਬਾ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ਼ ਵੀ ਉਸ ਨਾਲ ਰਲ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਸ਼ਾਹ ਨਿਵਾਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਪੈਗ਼ਾਮ ਭੇਜ ਕੇ ਯਾਹੀਆ ਖ਼ਾਨ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣਾ ਹਿੱਸਾ ਮੰਗਿਆ। ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਚਲਦੀ ਰਹੀ ਪਰ ਯਾਹੀਆ ਖ਼ਾਨ ਟਰਕਾਉਂਦਾ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਯਾਹੀਆ ਖ਼ਾਨ ਨਾ ਤਾਂ ਕੁਝ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਲੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਯਾਹੀਆ ਖ਼ਾਨ ਵੱਲੋਂ ਮੋਮਿਨ ਖ਼ਾਨ, ਲਖਪਤ ਰਾਏ, ਮੀਰ ਨੇਅਮਤ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਅਮੀਨ ਬੇਗ਼ ਸ਼ਾਹ ਨਿਵਾਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਕੋਲ ਆਏ ਅਤੇ ਛੇ ਲੱਖ ਰੁਪੈ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ। ਸ਼ਾਹ ਨਿਵਾਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਚਾਲਾਕੀ ਸੋਚੀ ਅਤੇ ਇਹ ਰਕਮ ਲੈ ਲਈ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਯਾਹੀਆ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਕੁਝ ਇਲਾਕੇ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਵੀ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹੁਕਮ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ ਕਿ ਉਹ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਮਾਮਲਾ ਯਾਹੀਆ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿਆ ਕਰਨ।

ਹੁਣ ਯਾਹੀਆ ਖ਼ਾਨ ਵੀ ਲੜਾਈ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਧਰ ਸ਼ਾਹ ਨਿਵਾਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਕੌੜਾ ਮੱਲ, ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ਼, ਹਸ਼ਮਤੁੱਲਾ ਖ਼ਾਨ ਵੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਲੈ ਕੇ ਆ ਗਏ। ਸ਼ਾਹ ਨਿਵਾਜ਼ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਹਜ਼ਰਤ ਇਸ਼ਾਨ ਦੇ ਮਜ਼ਾਰ 'ਤੇ ਮੋਰਚਾ ਲਾ ਲਿਆ। ਸ਼ਾਹ ਨਿਵਾਜ਼ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ਼ ਅਤੇ ਯਾਹੀਆ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਮੋਮਿਨ ਖ਼ਾਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹ ਨਿਵਾਜ਼ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਯਾਹੀਆ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਨਖ਼ਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲ ਰਹੀ। ਸ਼ਾਹ ਨਿਵਾਜ਼ ਨੇ ਉਹ ਬਾਗ਼ੀ ਫ਼ੌਜੀ ਵੀ

ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰਲਾ ਲਏ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਾਹ ਨਿਵਾਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੋਈ।

13 ਮਾਰਚ 1747 (ਇਕ ਸੋਮੇ ਮੁਤਾਬਿਕ 21 ਮਾਰਚ) ਦੇ ਦਿਨ ਸ਼ਾਹ ਨਿਵਾਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਲਾਹੌਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਿਲ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਈਦ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਯਾਹੀਆ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਯਾਹੀਆ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਾਥੀ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਯਾਹੀਆ ਖ਼ਾਨ ਆਪ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਬਚਿਆ ਅਤੇ ਦੌੜ ਕੇ ਜ਼ਨਾਨਖ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਜਾ ਲੁਕਿਆ। ਸ਼ਾਹ ਨਿਵਾਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸੇ ਈਮਾਰਤ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਆਪ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਹਾਕਮ ਬਣ ਬੈਠਾ। ਉਸ ਨੇ ਯਾਹੀਆ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਾਇਬ ਮੀਰ ਮੋਮਿਨ ਖ਼ਾਨ ਕਸੂਰੀਆ, ਚੀਫ਼ ਦੀਵਾਨ ਲੱਛਮੀ ਰਾਮ ਤੇ ਦੀਵਾਨ ਲਖਪਤ ਰਾਏ ਵੀ ਸਨ। (ਇਰਵਿਨ, *ਲੇਟਰ ਮੁਗ਼ਲਜ਼*, ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ, ਸਫ਼ਾ 194-95, ਅਲੀ-ਉਦ-ਦੀਨ, *ਇਬਰਤ ਨਾਮਾ*, ਸਫ਼ਾ 106 ਬੀ, ਖ਼ੁਸ਼ਵਕਤ ਰਾਏ, *ਤਵਾਰੀਖ਼ੇ-ਸਿੱਖਾਂ*, ਸਫ਼ਾ 76)। ਸ਼ਾਹ ਨਿਵਾਜ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਵਿਚ ਸਜ਼ਾ ਵਜੋਂ ਅੱਖ ਕੱਢ ਦੇਣਾ, ਹੱਥ ਵੱਢ ਦੇਣਾ ਮਾਮੂਲੀ ਗੱਲਾਂ ਸਨ। *ਤਾਰੀਖ਼ੇ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹੀ* ਦਾ ਲੇਖਕ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲ ਚੰਦ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ **ਸ਼ਾਹ ਨਿਵਾਜ਼ ਤਾਂ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਖ਼ੂੰਖ਼ਾਰ ਸੀ**।

ਸ਼ਾਹ ਨਿਵਾਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਹੁਣ ਦੀਵਾਨ ਕੌੜਾ ਮੱਲ ਨੂੰ ਮੁਖ ਦੀਵਾਨ (ਵਜ਼ੀਰ) ਬਣਾ ਦਿਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਦਿਨ ਯਾਹੀਆ ਖ਼ਾਨ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਵਿੱਚੋਂ ਭੱਜ ਗਿਆ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਪਰ, ਯਾਹੀਆ ਖ਼ਾਨ ਇਸ ਹਾਲਤ ਤੋਂ ਏਨਾ ਘਬਰਾ ਗਿਆ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਸਹੁਰੇ, ਪ੍ਰਾਈਮ ਮਨਿਸਟਰ, ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਲਿਆ ਕੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਤੋਂ ਹਕੂਮਤ ਖੋਹਣ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਉਸ ਨੇ ਦੁਨੀਆਂਦਾਰੀ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਕੇ ਇਕ 'ਦਰਵੇਸ਼' ਵਾਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਿਤਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ ਤੇ ਸਿਆਸਤ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਕਿਨਾਰਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਦਿਨ ਇਸੇ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਵਿਚ ਫ਼ਰੁਖ਼ਾਬਾਦ ਵਿਚ ਬਿਤਾਏ ਤੇ ਉਹ ਉੱਥੇ ਹੀ ਮਰਿਆ)।

'ਰਾਮ ਰੌਣੀ' ਕਿਲ੍ਹਾ ਬਣਾਉਣਾ (30 ਮਾਰਚ 1747)

ਲਖਪਤ ਰਾਏ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਹੋਣ ਅਤੇ ਕੌੜਾ ਮਲ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਬਣਨ 'ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਰਾਹਤ ਮਿਲੀ। ਹੁਣ ਸਿੱਖ ਫਿਰ ਗੁਰੂ-ਦਾ-ਚੱਕ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਬੇਧੜਕ

ਹੋ ਕੇ ਪੁੱਜਣ ਲੱਗ ਪਏ। 30 ਮਾਰਚ 1747 ਦੇ ਦਿਨ ਸਰਬੱਤ ਖਾਲਸਾ ਦਾ ਇਕ ਇਕੱਠ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੂਹਰੇ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕੌਮੀ ਮਸਲੇ ਵਿਚਾਰੇ ਗਏ। ਸਰਬੱਤ ਖਾਲਸਾ ਨੇ ਗੁਰਮਤਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਿੱਖ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਨੂੰ ਜਥੇਬੰਦ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਖਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਸਤਰਾਂ-ਅਸਤਰਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਕਰ ਕੇ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਵਾਸਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਰ-ਬਰ-ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਗੁਰਮਤਾ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦਾ ਚੱਕ ਵਿਚ ਇਕ ਕਿਲ੍ਹਾ ਵੀ ਉਸਾਰਿਆ ਜਾਵੇ । ਇਹ ਕੱਚਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਉਦੋਂ ਦੀ ਹੱਦ ਦੇ ਬਾਹਰ ਰਾਮਸਰ ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਬਣਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਗੁਰੂ-ਦਾ-ਚੱਕ ਸ਼ਹਿਰ ਵਸਾਉਣ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ 'ਰਾਮ ਰੌਣੀ' ਰਖਿਆ ਗਿਆ। (ਰੌਣੀ ਦਾ ਮਾਅਨਾ ਹੈ: ਫ਼ਸੀਲ/ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ। ਯਾਨਿ ਇਹ ਕਿਲ੍ਹਾ ਘਟ ਅਤੇ ਇਕ ਵਲਗਣ ਵਧੇਰੇ ਸੀ)। ਇਸ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ 500 ਬੰਦੇ ਹੀ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਇਕ ਵੱਡੀ ਹਵੇਲੀ ਹੀ ਜਾਪਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਵਧੀਆ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਹਮਲੇ ਵੇਲੇ ਕੁਝ ਦੇਰ ਤਕ ਚੰਗੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਦੇ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਰਾਮ ਰੌਣੀ ਦੇ ਤਿਆਰ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਤਬਾਹ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਮੁੜ ਉਸਾਰਿਆ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਕੀਤੀ। ਹੁਣ 'ਗੁਰੂ ਦਾ ਚੱਕ' ਵਿਚ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਸੰਗਤਾਂ ਜੁੜਨ ਲੱਗ ਪਈਆਂ। ਅਗਲੇ ਅੱਠ ਮਹੀਨੇ ਸੰਗਤਾਂ ਬਾਕਾਇਦਾ 'ਗੁਰੂ ਦਾ ਚੱਕ' ਵਿਚ ਪੁੱਜਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਥੇਬੰਦ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਸਿੱਖਾਂ ਕੋਲ ਚੋਖੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਘੋੜੇ ਅਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਮਿਕਦਾਰ ਵਿਚ ਅਸਲਾ ਆ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਹ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਦੇ ਰੌਅ ਵਿਚ ਸਨ।

ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲ ਤਾਂ ਸ਼ਾਹ ਨਿਵਾਜ਼ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਟਕਰਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਪਰ ਜਦ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਆਰਾਮ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਐਕਸ਼ਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਉਸ ਜ਼ਾਲਮ ਦਰਿੰਦੇ ਨੇ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਅੰਤਾਂ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਢਾਹੇ। **ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਹੇਠ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਢਿੱਡ ਪਾੜ ਦਿੱਤੇ ਗਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਹਥੌੜਿਆਂ ਨਾਲ ਭੰਨੇ ਗਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦਿਮਾਗ਼ ਕੱਢ ਦਿੱਤੇ ਗਏ**। (ਨਾਮਾਲੂਮ ਲੇਖਕ, *ਹਕੀਕਤ-ਇ-ਬਿਨਾ-ਓ-ਉਰੂਜ-ਇ-ਸਿੱਖਾਂ*, ਸਫ਼ਾ 13)।

ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁੱਰਾਨੀ ਦਾ ਹਮਲਾ

ਜਦ ਯਾਹੀਆ ਖ਼ਾਨ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਚੋਂ ਭੱਜ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸ਼ਾਹ ਨਿਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਡਰ ਭਾਸਣ ਲਗ ਪਿਆ ਕਿ ਯਾਹੀਆ ਖ਼ਾਨ ਆਪਣੇ ਸਹੁਰੇ ਕਮਰੁੱਦੀਨ (ਜੋ ਦਿੱਲੀ ਤਖ਼ਤ ਦਾ ਵੱਡਾ ਵਜ਼ੀਰ ਸੀ) ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਖ਼ਬਰ ਦੇਵੇਗਾ। ਇਹ ਵੀ ਯਕੀਨੀ ਸੀ ਕਿ ਲਾਹੌਰ 'ਤੇ ਜਬਰੀ ਕਬਜ਼ੇ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਮੁਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਵੀ ਮਿਲੇਗੀ। ਇਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਉਸ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਵੀ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਕਾਬਲ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦੇ ਦਿਤਾ। *ਸਿਆਰੁੱਲ ਮੁਤਾਖ਼ਰੀਨ* ਦਾ ਲੇਖਕ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਹਮਲੇ ਵਾਸਤੇ ਸੱਦਾ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਸ਼ਾਹ ਨਿਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ਼ ਨੇ ਉਕਸਾਇਆ ਸੀ। ਕਾਬਲ ਦੇ ਤਖ਼ਤ 'ਤੇ ਇਸ ਵੇਲੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁੱਰਾਨੀ ਕਾਬਜ਼ ਸੀ (ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ 8-9 ਜੂਨ 1747 ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤਾ ਜਾ ਚੁਕਿਆ ਸੀ)।

ਨਵੰਬਰ 1747 ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਚੱਲ ਪਿਆ ਸੀ ਕਿ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁੱਰਾਨੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਗੁਰਮਤਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਣ 'ਤੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲਈ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਟੱਬਰ ਜੰਮੂ, ਚੰਬਾ, ਕਾਂਗੜਾ ਵਗ਼ੈਰਾ ਦੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਆਪ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸ਼ਾਹ ਨਿਵਾਜ਼ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੱਲ ਵੀ ਹੱਥ ਵਧਾਈ ਰੱਖਿਆ। ਉਸ ਨੇ 3 ਸਤੰਬਰ 1747 ਦੇ ਦਿਨ ਆਪਣਾ ਨੁਮਾਇੰਦਾ ਦਿੱਲੀ ਭੇਜਿਆ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਨਤੀਜਾ ਨਾ ਨਿਕਲਿਆ। ਵਜ਼ੀਰ ਕਮਰੁੱਦੀਨ ਸ਼ਾਹ ਨਿਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਸੂਬੇਦਾਰ ਮੰਨਣ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਜਦ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦਿਸੰਬਰ 1747 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਚਲ ਪਿਆ ਤਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰ ਕਮਰੁੱਦੀਨ ਨੇ ਸ਼ਾਹ ਨਿਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਰਾਬਤਾ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦਾ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਬਣਨ ਵਾਸਤੇ ਸਮਝਾ ਕੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁੱਰਾਨੀ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਹੁਣ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸ਼ਾਹ ਨਿਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਵੀ ਮੰਨ ਲਿਆ। 10 ਜਨਵਰੀ 1748 ਦੇ ਦਿਨ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਲਾਹੌਰ ਨੇੜੇ ਰਾਵੀ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਪੁੱਜ ਗਿਆ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਉਸ ਦੀ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨਾਲ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਹੱਥ ਉਪਰ ਰਿਹਾ। ਲੜਾਈ ਹਾਰਨ ਮਗਰੋਂ ਸ਼ਾਹ ਨਿਵਾਜ਼ ਦਿੱਲੀ ਭੱਜ ਗਿਆ। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਲਾਹੌਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ

ਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਤੋਂ 30 ਲੱਖ ਰੁਪੈ ਜੁਰਮਾਨਾ ਵਸੂਲ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਪੰਜ ਹਫ਼ਤੇ ਠਹਿਰਿਆ ਤੇ ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਵੀ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ।

ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ 18 ਫ਼ਰਵਰੀ 1748 ਤਕ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਹੀ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਉਸ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੇ ਪਠਾਨ ਜੌਲੀ ਖ਼ਾਨ ਕਸੂਰੀਆ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਮੀਰ ਮੋਮਿਨ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਨਾਇਬ (ਡਿਪਟੀ) ਸੂਬੇਦਾਰ ਤੇ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਲੱਛਮੀ ਰਾਮ ਨੂੰ ਦੀਵਾਨ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਲੱਛਮੀ ਰਾਮ ਵੀ ਲਖਪਤ ਰਾਏ ਵਾਂਗ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸੀ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਉੱਤੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ, ਸ: ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ, ਸ: ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਸ: ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਸ: ਕਰੋੜਾ ਸਿੰਘ, ਸ: ਮਿਤ ਸਿੰਘ ਡੱਲੇਵਾਲੀਆ ਤੇ ਸ: ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਫ਼ੌਜ 'ਤੇ ਪਹਿਲਾ ਹਮਲਾ 21-22 ਫ਼ਰਵਰੀ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਨੂਰ-ਉਦ-ਦੀਨ ਦੀ ਸਰਾਂ ਕੋਲ ਕੀਤਾ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਵੈਰੋਵਾਲ ਕੋਲ ਵੀ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਦੁਰਾਨੀ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰ ਕੇ ਅਤੇ ਅਸਲਾ ਤੇ ਘੋੜੇ ਲੈ ਕੇ ਸਿੱਖ ਹਿਰਨ ਹੋ ਗਏ। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਹਮਲੇ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਸਨ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਕੋਈ ਐਕਸ਼ਨ ਨਾ ਲਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਦਿੱਲੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਵਲ ਵਧਦਾ ਗਿਆ।

ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ 'ਤੇ ਦੋ ਵਾਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਖ ਜਰਨੈਲ ਕੁਝ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਕਲਾਨੌਰ ਵਲ ਚਲੇ ਗਏ ਤੇ ਕੁਝ ਦੋਆਬੇ ਨੂੰ ਨਿਕਲ ਗਏ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨ ਸੂਬੇਦਾਰ ਜੌਲੀ ਖ਼ਾਨ ਕਸੂਰੀਆ ਨੂੰ ਮਿਲ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ (ਲਖਪਤ ਰਾਏ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਨਵੇਂ ਬਣਾਏ ਦੀਵਾਨ) ਲੱਛਮੀ ਰਾਮ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਫ਼ੌਜ ਚਾੜ੍ਹਣ ਵਾਸਤੇ ਹਦਾਇਤ ਦਿਤੀ। ਲਛਮੀ ਰਾਮ ਨੇ ਮੋਮਿਨ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਕੇ ਕਲਾਨੌਰ ਭੇਜ ਦਿਤਾ। ਜਦ ਸਿੱਖ ਜਰਨੈਲਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਫ਼ੌਜ ਵੱਲੋਂ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਹ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਕਰ ਗਏ।

ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਹਾਰ ਅਤੇ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਵਾਪਸੀ

ਜਦ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕਰਨ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਪੁੱਜੀ ਤਾਂ ਵਜ਼ੀਰ ਕਮਰੁੱਦੀਨ ਨੇ ਇਕ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਫ਼ੌਜ (ਇਕ ਲੇਖਕ ਮੁਤਾਬਿਕ

ਡੇਢ-ਦੋ ਲੱਖ) ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਟੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਫ਼ੌਜ 25 ਫ਼ਰਵਰੀ 1748 ਦੇ ਦਿਨ ਸਾਹਰਿੰਦ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਾਹਰਿੰਦ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ, ਅਲੀ ਮੁਹੰਮਦ, ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਸਾਹਰਿੰਦ ਤੋਂ ਭੱਜ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜ ਇੱਥੋਂ ਮਾਛੀਵਾੜਾ ਵੱਲ ਚਲੀ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ 'ਤੇ ਰੋਕਣਾ ਸੀ ਜਿੱਥੋਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜ ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਵਾਸਤੇ ਮਾਛੀਵਾੜਾ ਜਾ ਚੁਕੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੇ, ਮਾਛੀਵਾੜਾ ਜਾਣ ਦੀ ਬਜਾਇ, ਪਹਿਲੀ ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੇ ਨੇੜਿਓਂ ਪਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਹ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਚ ਰੁਕਿਆ ਨਹੀਂ ਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਚਲਦਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਇਕ ਦਿਨ ਵਿਚ 65 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਚਲ ਕੇ 2 ਮਾਰਚ 1748 ਨੂੰ ਸਾਹਰਿੰਦ (ਹੁਣ ਸਰਹਿੰਦ) ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਾਹਰਿੰਦ ਵਿਚ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵੀ ਘਟ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜ ਸੀ ਤੇ ਬਾਕੀ ਸਿਰਫ਼ ਔਰਤਾਂ ਹੀ ਸਨ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਇਸ ਨਗਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾ ਆਈ।

ਜਦ ਮੁਗ਼ਲ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਅਹਿਮਦ (ਜੋ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ) ਨੂੰ ਸਾਹਰਿੰਦ 'ਤੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਮਾਛੀਵਾੜਾ ਤੋਂ ਸਾਹਰਿੰਦ ਵਲ ਕੂਚ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿਤਾ। ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਸਾਹਰਿੰਦ ਤੋਂ 15 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਪਿੰਡ ਮਨੂਪੁਰ ਦੀ ਹਦੂਦ ਵਿਚ ਮੋਰਚੇ ਪੁੱਟ ਲਏ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਵਜ਼ੀਰੇ-ਆਲ੍ਹਾ ਕਮਰੁੱਦੀਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮੁਈਨ-ਉਦ-ਦੀਨ (ਮੀਰ ਮੰਨੂ) ਅੱਗੇ ਹੋ ਕੇ ਲੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸਾਹਰਿੰਦ ਤੋਂ 8 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਮੋਰਚੇ ਪੁੱਟ ਲਏ। ਕੁਝ ਦਿਨ ਦੋਹਾਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਿਚ ਨਿੱਕੀਆਂ-ਮੋਟੀਆਂ ਝੜਪਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਅਖ਼ੀਰ 11 ਮਾਰਚ 1748 ਦੇ ਦਿਨ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ 'ਤੇ ਪੂਰਾ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਪਹਿਲੇ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਗੋਲਾ ਵਜ਼ੀਰੇ-ਆਲ੍ਹਾ ਕਮਰੁੱਦੀਨ ਨੂੰ (ਜੋ ਉਸ ਵੇਲੇ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸੀ) ਨੂੰ ਵੱਜਾ ਤੇ ਉਹ ਮਰ ਗਿਆ। ਮੁਈਨ-ਉਦ-ਦੀਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਾਪ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਸਿਰਹਾਨਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਹਾਥੀ 'ਤੇ ਇੰਞ ਟਿਕਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਬੈਠਾ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦੁੱਰਾਨੀ ਦੀ ਫ਼ੌਜ 'ਤੇ ਇਕ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਚਾਰ ਮੁਹਾਜ਼ ਬਣਾ ਲਏ ਸਨ। ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਈਸ਼ਵਰੀ ਸਿੰਘ ਕੋਲ, ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਸਫ਼ਦਰ

ਜੰਗ ਕੋਲ ਅਤੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਅਹਿਮਦ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਮੁਈਨ-ਉਦ-ਦੀਨ ਖ਼ੁਦ ਆਪ ਸੀ। ਇਕ ਸੋਮੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਪਟਿਆਲਾ ਦਾ ਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਵੀ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਵਿਚ ਲਹੂ ਵੀਟਵੀਂ ਜੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਜੰਗ ਦੌਰਾਨ ਇਕ ਗੋਲੇ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਚਿੰਗਾਰੀ ਉੱਡ ਕੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਪਏ ਬਾਰੂਦ ਨਾਲ ਭਰੇ ਇਕ ਗੱਡੇ 'ਤੇ ਜਾ ਡਿੱਗੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਸ ਗੱਡੇ ਵਿਚ ਪਏ ਤੀਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਚੱਲਣ ਲਗ ਪਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੀਰਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਬਾਰੂਦ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਅੱਗੋਂ ਹੋਰ ਚਿੰਗਾਰੀਆਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਤੀਰਾਂ ਵਾਲੇ ਹੋਰ ਗੱਡਿਆਂ 'ਤੇ ਵੀ ਡਿੱਗੀਆਂ। ਇੰਜ ਸੈਂਕੜੇ ਤੀਰ ਚਲਣ ਲਗ ਪਏ। ਇਸ ਨਾਲ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਿਚ ਭਜ-ਦੌੜ ਮੱਚ ਗਈ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਵਾਸਤੇ ਭੱਜਣ ਲਗ ਪਏ। ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਹੱਲਾ ਬੋਲਿਆ। ਹੁਣ ਅਫ਼ਗਾਨ ਫ਼ੌਜਾਂ ਇਸ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀਆਂ ਅਤੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਮੈਦਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜਨਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਮਨੂਪਰ ਵਿਚ ਹਾਰਨ ਮਗਰੋਂ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਵਾਪਸ ਸਾਹਰਿੰਦ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪਿਆ ਤੇ ਏਥੋਂ ਵੀ ਪੰਜ ਦਿਨ ਮਗਰੋਂ 17 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵੱਲ ਚਲ ਪਿਆ। ਹੁਣ ਉਹ ਲਾਹੌਰ 'ਚ ਵੀ ਬਹੁਤਾ ਰੁਕਣ ਦੀ ਬਜਾਇ 26 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਵਤਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਪਿਸ ਜਾਂਦੇ ਨੂੰ ਵੀ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਸੁੱਕਾ ਨਾ ਛੱਡਿਆ। ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੱਥੇ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਝਨਾਂ ਦਰਿਆ ਤਕ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਲੁੱਟ ਦੇ ਮਾਲ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਹਲਕਾ ਕੀਤਾ।

ਨੂਰਪੁਰ ਰਿਆਸਤ 'ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ

ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਮਨੂਪੁਰ ਵਿਚ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨਾਲ ਲੜ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਸਿੱਖ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਤੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਮੁਹਿੰਮ ਚਲਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਹਮਲਾ ਨੂਰਪੁਰ (ਇਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਂ ਧ੍ਰਾਮਲਾ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਸੰਨ 1000 ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਰਹੀ ਸੀ) 'ਤੇ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮਾਰਚ 1748 ਦੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਸੁਕਰਚਕੀਆ, ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਤੇ ਜੈ ਸਿੰਘ ਕਨ੍ਹਈਆ ਦੇ ਜੱਥਿਆਂ ਨੇ ਕਲਾਨੌਰ ਤੋਂ ਪਠਾਨਕੋਟ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਨੂਰਪੁਰ ਰਿਆਸਤ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਇੱਥੋਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਗੁਰਦਿਤ ਮੱਲ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਸੀ। **ਇਹ ਗੁਰਦਿਤ ਮੱਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਲਖਪਤ ਰਾਏ ਨਾਲ ਡੂੰਘੀ ਸਾਂਝ ਰਖਦਾ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਆਪ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸੀ।** ਉਹ ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਰ ਤੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਰੜਕ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਸਿੱਖ ਉਸ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਜਦ ਗੁਰਦਿਤ ਮੱਲ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਪਤਾ

ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਜੰਮੂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਰਣਜੀਤ ਦੇਵ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜਸਰੋਟਾ ਤੇ ਮਨਕੋਟ ਤੋਂ ਵੀ ਫ਼ੌਜ ਮੰਗਵਾ ਲਈ। ਗੁਰਦਿਤ ਮੱਲ ਦੀ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਹਜ਼ਾਰ (7 ਹਜ਼ਾਰ ਘੋੜਸਵਾਰ ਤੇ 5 ਹਜ਼ਾਰ ਪੈਦਲ) ਤੋਂ ਵਧ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਨੂਰਪੁਰ ਪੁੱਜਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਆ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ। ਦੋਹਾਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਿਚ ਪਿੰਡਾਂ ਸਦਰਾ ਅਤੇ ਬਦਰਾ ਵਿਚਕਾਰ ਜੰਗ ਹੋਈ। ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਲੰਬੀ ਜੰਗ ਦੀ ਥਾਂ ਗੁਰਦਿਤ ਮੱਲ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀਆਂ ਸਫ਼ਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੜ ਕੇ ਵੱਢ-ਟੁੱਕ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਪਹਾੜੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ। ਗੁਰਦਿਤ ਮੱਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਵੀ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਨੱਸ ਕੇ ਬਚਾਈ। ਉਹ ਨੱਸ ਕੇ ਜੰਮੂ ਜਾ ਵੜਿਆ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਅਸਲਾ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਮਾਨ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆਇਆ। (ਇਸ ਲੜਾਈ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਰਾਮ ਸੁਖ ਰਾਓ ਦੀ *'ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਬਿਨੋਦ'* ਵਿਚ ਚੋਖੇ ਵੇਰਵੇ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ)।

ਮਾਰਚ 1748 ਵਿਚ ਜਦ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਜੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸੀ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਇਕ ਜੱਥਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਤੋਂ ਪਹਾੜਾਂ ਵਲ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਅਦੀਨਾਂ ਬੇਗ਼ ਖ਼ਾਨਪੁਰ ਅਤੇ ਬਜਵਾੜਾ (ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦੇ ਨੇੜੇ) ਰਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ਼ ਚਾਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈ ਸਕਦਾ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਅਮਨ ਨੂੰ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿਚ ਨਾ ਪਾਉਣਾ ਹੀ ਬੇਹਤਰ ਸਮਝਿਆ। ਇੰਞ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਇਕ ਟੱਕਰ ਹੁੰਦੀ-ਹੁੰਦੀ ਰਹਿ ਗਈ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 'ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ

ਮਾਰਚ ਦੇ ਚੌਥੇ ਹਫ਼ਤੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁੱਰਾਨੀ ਕਾਬਲ ਨੂੰ ਵਾਪਿਸ ਪਰਤ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਗਰਮ ਸੀ ਕਿ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਅਤੇ ਦੀਵਾਨ ਬਦਲ ਦਿਤੇ ਜਾਣਗੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਮੁਹਿੰਮ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋਣ ਦੀ ਪੂਰੀ ਆਸ ਸੀ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਦਲ ਖਾਲਸਾ ਨੇ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਹੁਣ ਗੁਰੂ ਦਾ ਚੱਕ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਡਿਊਟੀ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿਤੀ। ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ, ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਵਾਈਆਂ (ਸ਼ਹੀਦ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਡੱਲ-ਵਾਂ ਹੋਰ ਸੀ), ਚੂਹੜ ਸਿੰਘ ਭੱਖੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਦਿਨ ਚੁਪ-ਚਾਪ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 'ਤੇ ਸਲਾਬਤ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਨਗਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਉੱਚੀਆਂ ਬੁਰਜੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੁਰਜੀਆਂ ਤੋਂ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਗੋਲੇ ਵਰ੍ਹਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਇਕ ਮੰਨਿਆ

ਜਰਨੈਲ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਵਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਅਚਾਨਕ ਹਮਲੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਬਹੁਤੀ ਤਿਆਰੀ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਫਿਰ ਵੀ, ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਲੈ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆਇਆ। ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ 'ਤੇ ਸਲਾਬਤ ਖ਼ਾਨ ਵਿਚ ਆਹਮੋ-ਸਾਹਮਣੀ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਕੁਝ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਹੀ ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਨੇ ਸਲਾਬਤ ਖ਼ਾਨ ਨਾਲ ਹੋਈ ਆਹਮੋ-ਸਾਹਮਣੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸਲਾਬਤ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਸਿਰ ਲਾਹ ਛੱਡਿਆ। ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਸਲਾਬਤ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਨਜਾਬਤ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ 'ਤੇ ਪਰਤਵਾਂ ਵਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਉਹ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਦਾ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਵੱਲ ਇਕ ਤੀਰ ਚਲਾਇਆ ਤੇ ਉਹ ਉੱਥੇ ਹੀ ਢੇਰੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜਾਂ ਮੈਦਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਭੱਜ ਗਈਆਂ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 'ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਸਿੱਖ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਰੋਕ-ਟੋਕ ਤੋਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਆਉਣ ਲਗ ਪਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਮਗਰੋਂ ਹੀ, 29 ਮਾਰਚ 1748 ਨੂੰ, ਬਿਕਰਮੀ ਸੰਮਤ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਿਸਾਖ ਸੀ। (ਰਾਮ ਸੁਖ ਰਾਓ, *ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਬਿਨੋਦ*, ਸਫ਼ਾ 69, ਪਰੇਮ ਸਿੰਘ ਹੋਤੀ *ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ*, ਸਫ਼ਾ 13...)। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ-ਦਾ-ਚੱਕ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਇਕ ਦੀਵਾਰ ਵੀ ਬਣ ਲਈ।

ਦਲ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦਾ ਜ਼ਮਾਨਾ

29 ਮਾਰਚ 1748 ਦੇ ਦਿਨ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦਾ ਇਕ ਅਹਿਮ ਇਕੱਠ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ 65 ਜੱਥੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ 65 ਜੱਥਿਆਂ ਦੇ ਮੁਖੀ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸਨ:

1. ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ (ਪੁੱਤਰ ਭਾਈ ਨੱਥੂ, ਪਿੰਡ ਫ਼ੈਜ਼ਲਾਪੁਰ, ਹੁਣ ਸਿੰਘਪੁਰ), 2. ਸ: ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ (ਪਿੰਡ ਆਹਲੂ), 3. ਸ: ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ, 4. ਸ: ਜੈ ਸਿੰਘ (ਪਿੰਡ ਕਾਨ੍ਹਾ), 5. ਸ: ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ (ਪਿੰਡ ਡੱਲੇਵਾਲ), 6. ਸ: ਨੌਧ ਸਿੰਘ (ਪਿੰਡ ਸੁਕਰਚਕ), 7. ਸ: ਕਰੋੜਾ ਸਿੰਘ (ਪੰਜਵੜ), 8. ਸ: ਨੰਦ ਸਿੰਘ (ਸਾਂਘਨਾ), 9. ਦੀਪ ਸਿੰਘ (ਪਿੰਡ ਪਹੂਵਿੰਡ), 10. ਸ: ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ (ਪਿੰਡ ਬਾਹੜਵਾਲ, ਤਹਿਸੀਲ ਚੂਨੀਆ, ਨੱਕਾ ਇਲਾਕਾ), 11. ਸ: ਦਸੌਂਧਾ ਸਿੰਘ, 12. ਸ: ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ (ਪਿੰਡ ਈਚੋਗਿਲ, ਮਗਰੋਂ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ), 13. ਸ: ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ (ਪੰਜਵੜ), 14. ਸ: ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ (ਪੰਜਵੜ), 15. ਸ: ਨੱਥਾ ਸਿੰਘ

(ਪੰਜਵੜ), 16. ਸ: ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਖੱਖ, 17. ਸ: ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ (ਪਿੰਡ ਕਾਨ੍ਹਾ), 18. ਸ: ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ, 19. ਸ: ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ, 20. ਸ: ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ, 21. ਸ: ਨਿਬਾਹੂ ਸਿੰਘ (ਪੁੱਤਰ ਭਾਈ ਲਾਲਾਂ, ਪਿੰਡ ਭੁਸਰੀਵਾਲ), 22. ਸ: ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ (ਪਿੰਡ ਮੁਸਤਫ਼ਾਬਾਦ, ਨੇੜੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ), 23. ਸ: ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ (ਪਿੰਡ ਰੋੜਾਂਵਾਲਾ), 24 ਸ: ਸਾਂਵਲ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ (ਪਿੰਡ ਬਾਘਾ), 25. ਸ: ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ (ਪਿੰਡ ਡੋਡਾ), 26. ਸ: ਦੂੰਬਾ ਸਿੰਘ (ਕਾਲਾਂਵਾਲਾ), 27. ਸ: ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ (ਚੈਨਪੁਰ), 28. ਸ: ਬਾਘ ਸਿੰਘ (ਕੋਟ ਸਈਅਦ ਮੁਹੰਮਦ), 29. ਸ: ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ (ਪੁੱਤਰ ਚੌਧਰੀ ਬਘੇਲਾ, ਪਿੰਡ ਵਡਾਲਾ ਸੰਧੂਆਂ), 30. ਸ: ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ (ਪੁੱਤਰ ਚੌਧਰੀ ਬਘੇਲਾ, ਪਿੰਡ ਵਡਾਲਾ ਸੰਧੂਆਂ), 31. ਸ: ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ (ਪਿੰਡ ਕਾਨ੍ਹਾ), 32. ਸ: ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ (ਪੁੱਤਰ ਭਾਈ ਹਰਸੋ, ਪਿੰਡ ਕਾਨ੍ਹਾ), 33. ਸ: ਮਨੋਹਰ ਸਿੰਘ (ਪੁੱਤਰ ਭਾਈ ਹਰਸੋ, ਪਿੰਡ ਕਾਨ੍ਹਾ), 34. ਸ: ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ (ਭਤੀਜਾ ਜੈ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਡ ਕਾਨ੍ਹਾ), 35. ਸ: ਭੀਮ ਸਿੰਘ (ਭਤੀਜਾ ਜੈ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਡ ਕਾਨ੍ਹਾ), 36. ਸ: ਅਮਰ ਸਿੰਘ (ਪਿੰਡ ਵਾਹਗਾ), 37. ਸ: ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਭੀਕਾ, 38. ਸ: ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ (ਪਿੰਡ ਝਬਾਲ), 39. ਸ: ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਡਲੇਵਾਲ, 40. ਸ: ਗ਼ੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ (ਨੌਧ ਸਿੰਘ ਸੁਕਰਚਕੀਆ ਦਾ ਸਹੁਰਾ), 41. ਸ: ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਜੁਲਕਾ, 42. ਸ: ਲੱਜਾ ਸਿੰਘ, 43. ਸ: ਹਰੋ ਸਿੰਘ, 44. ਸ: ਅਮਰ ਸਿੰਘ (ਪਿੰਡ ਕਿੰਗਰਾ), 45. ਸ: ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ (ਪਿੰਡ ਕਿਲ੍ਹਾ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ), 46. ਸ: ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ (ਸਿਆਲਕੋਟ), 47. ਸ: ਨੱਥਾ ਸਿੰਘ, 48. ਸ: ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ (ਪਿੰਡ ਰਾਣੀਆ), 49. ਸ: ਮਨੋਹਰ ਸਿੰਘ (ਪਿੰਡ ਰਾਣੀਆ), 50. ਸ: ਬਾਘ ਸਿੰਘ ਲੰਕਾ ਫ਼ਰੰਕੀਆ, 51. ਸ: ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ (ਪਿੰਡ ਸੁਲਤਾਨਵਿੰਡ), 52. ਸ: ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਿੰਘ ਕਾਹਲੋਂ, 53. ਸ: ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਮਾਨ (ਪਿੰਡ ਬੁਲਾਕੀ ਚੱਕ), 54. ਸ: ਮਾਲਾ ਸਿੰਘ (ਪਿੰਡ ਬੁਲਾਕੀ ਚੱਕ), 55. ਸ: ਬਹਾਲ ਸਿੰਘ (ਸ਼ੇਖ਼ੂਪੁਰ), 56. ਸ: ਅਮਰ ਸਿੰਘ (ਸ਼ੇਖ਼ੂਪੁਰ), 57. ਸ: ਗੰਗਾ ਸਿੰਘ, 58. ਸ: ਲਾਲ ਸਿੰਘ, 59: ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ (ਮਾਨਾਂਵਾਲਾ), 60. ਸ: ਰੂਪ ਸਿੰਘ, 61. ਸ: ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ, 62. ਸ: ਅਨੂਪ ਸਿੰਘ, 63. ਸ: ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਗ਼ੈਬਾ, 64. ਸ: ਧਰਮ ਸਿੰਘ, 65. ਸ: ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ (ਪਿੰਡ ਮਾੜੀ ਕੰਬੋ)।

ਸਰਬੱਤ ਖਾਲਸਾ ਦੇ ਇਸ ਇਕੱਠੇ ਨੇ ਸਾਰੇ 65 ਜਥਿਆਂ ਨੂੰ 11 ਮਿਸਲਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਣ ਦਾ ਗੁਰਮਤਾ ਕੀਤਾ। ਗੁਰਮਤੇ ਮੁਤਾਬਿਕ (ਨਵਾਬ) ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਸਰਬੱਤ ਖਾਲਸਾ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਅਤੇ ਸ: ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਦਲ ਖ਼ਾਲਸਾ (ਯਾਨਿ ਸਾਰੀ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ) ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਬਣਾਏ ਗਏ । ਹਰ ਇਕ ਮਿਸਲ ਦੀ ਕਮਾਨ ਦੀ ਇਕ ਜਥੇਦਾਰ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀ ਗਈ । ਇਹ ਯਾਰ੍ਹਾਂ ਮਿਸਲਾਂ

ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਆਗੂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸਨ:

1. ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਮਿਸਲ (ਸ: ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ)
2. ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ (ਸ: ਹਰੀ ਸਿੰਘ)
3. ਡੱਲੇਵਾਲੀਆ ਮਿਸਲ (ਸ: ਗ਼ੁਲਾਬ ਸਿੰਘ)
4. ਫ਼ੈਜ਼ਲਪੁਰੀਆ ਮਿਸਲ (ਸ: ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ)
5. ਕਨੱਈਆ ਮਿਸਲ (ਸ: ਜੈ ਸਿੰਘ ਕਾਹਨਾ)
6. ਕਰੋੜ ਸਿੰਘੀਆ ਮਿਸਲ (ਸ: ਕਰੋੜਾ ਸਿੰਘ)
7. ਨੱਕਈ ਮਿਸਲ (ਸ: ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ)
8. ਨਿਸ਼ਾਨਵਾਲੀਆ ਮਿਸਲ (ਸ:ਦਸੌਂਧਾ ਸਿੰਘ)
9. ਸ: ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਂਝਣੀਆ ਮਿਸਲ (ਸ: ਨੰਦ ਸਿੰਘ) ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਮਿਸਲ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ।
10. ਸੁਕਰਚਕੀਆ ਮਿਸਲ (ਸ: ਨੌਧ ਸਿੰਘ)
11. ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਿਸਲ (ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ) ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਮਿਸਲ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

(ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਨ ਜਰਨੈਲਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਨਹੀਂ ਅਖਵਾਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਅੱਜ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਖ਼ੁਦ ਨੂੰ 'ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਸਾਹਿਬ' ਅਖਵਾਉਣ ਲਗਿਆਂ ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਸ਼ਰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ)

ਸਰਬੱਤ ਖਾਲਸਾ ਨੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਵੀ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਸਿੱਖ ਦਲ ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਿਸਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਮਿਸਲ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਖ਼ੁਦਮੁਖ਼ਤਿਆਰ ਹੋਵੇਗੀ, ਪਰ ਕੌਮੀ ਮਸਲੇ ਜਾਂ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਝਗੜੇ ਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਮਾਮਲੇ ਦਲ ਖਾਲਸਾ (ਸਰਬੱਤ ਖਾਲਸਾ) ਦੇ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰੇ ਜਾਇਆ ਕਰਨਗੇ। ਫ਼ੌਜੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਦਲ ਖਾਲਸਾ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ (ਸੁਪਰੀਮ ਕਮਾਂਡਰ) ਦਾ ਹੁਕਮ ਸਾਰੇ ਕਬੂਲ ਕਰਿਆ ਕਰਨਗੇ। ਇਹ ਇਕੱਠ ਉਦੋਂ ਹਿੰਦੂ-ਦਿਹਾੜਿਆਂ, ਵਿਸਾਖੀ ਅਤੇ ਦੀਵਾਲੀ, 'ਤੇ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਦੋਹਾਂ ਦਿਹਾੜਿਆਂ ਵਿਚ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਫ਼ਾਸਲਾ ਬਣਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਦਿਨ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਮਨਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਜਾਣਨਾ ਸੌਖਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਰਬੱਤ ਖਾਲਸਾ ਇਕੱਠ ਕਿਸ ਦਿਨ ਹੋਵੇਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਦੋਂ ਡਾਇਰੀਆਂ ਜਾਂ ਕੈਲੰਡਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸੀ ਤੇ ਉਂਞ ਵੀ ਸਿੱਖ

ਅਕਸਰ ਪਨਾਹਗਾਰਾਂ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜਿੱਥੇ ਦਿਨ-ਵਾਰ ਦਾ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦਾ। ਸਰਬੱਤ ਖਾਲਸਾ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਹਰ ਕੌਮੀ ਮਸਲੇ ਦਾ ਹੱਲ ਗੁਰਮਤੇ ਰਾਹੀਂ ਕੱਢਿਆ ਜਾਇਆ ਕਰੇਗਾ। ਸਰਬੱਤ ਖਾਲਸਾ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੀ ਮਿਸਲ (ਮਗਰੋਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਮਿਸਲ) ਨੂੰ ਸੌਂਪੀ। ਇਹ ਵੀ ਗੁਰਮਤਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਵੀ ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੇ ਸੇਵਾਦਾਰ ਹੀ ਕਰਿਆ ਕਰਨਗੇ ਅਤੇ ਮਿਸਲਾਂ ਜਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ-ਮੋਟੇ ਮਸਲੇ ਵੀ ਇਹੀ ਸੁਲਝਾਇਆ ਕਰਨਗੇ।

ਨੋਟ: ਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ (ਪਟਿਆਲਾ) ਦੇ ਵਾਰਿਸ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਇਕ ਮਿਸਲ (ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਮਿਸਲ) ਆਖਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ ਇਹ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਫੂਲਕੀਆਂ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਜ਼ਰੂਰ ਸਨ, ਪਰ ਉਹ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਤੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁੱਰਾਨੀ (ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ) ਨਾਲ ਅਕਸਰ ਮਿਲਵਰਤਣ ਦੇਂਦੇ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਮੁਗ਼ਲ, ਦੁੱਰਾਨੀ ਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਮਲੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਸਨ। ਦੂਜਾ, ਉਹ 29 ਮਾਰਚ 1748 ਦੇ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੇ ਇਕੱਠ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਯਾਰ੍ਹਾਂ ਮਿਸਲਾਂ ਬਣੀਆਂ ਸਨ, ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਸਰਬੱਤ ਖਾਲਸਾ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਕਦੇ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹ ਵਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਡੱਟ ਕੇ ਮਦਦ ਕਰਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ।

ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਦਾ ਜ਼ਮਾਨਾ

ਇਧਰ ਖਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਜਥੇਬੰਦ ਹੋ ਗਈਆਂ ਤੇ ਉਧਰ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲੋਂ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਬਦਲਣ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ। 11 ਮਾਰਚ 1748 ਦੇ ਦਿਨ ਮਨੂਪੁਰ ਵਿਚ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁਰਾਨੀ ਨੂੰ ਜਿਸ ਤੁਰਾਨੀ ਜਰਨੈਲ ਮੁਈਨੁੱਦੀਨ ਨੇ ਹਰਾਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਈਨ-ਉਲ-ਮੁਲਕ ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਦੇ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। (ਮੁਈਨ ਨੂੰ 'ਮੀਰ ਮੰਨੂ' ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੇ ਮੰਨੂਪੁਰ ਵਿਚ ਦੁੱਰਾਨੀ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ ਸੀ)। 11 ਅਪਰੈਲ 1748 ਦੇ ਦਿਨ ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਬਣਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਹਕੂਮਤ ਸੰਭਾਲਦਿਆਂ ਹੀ ਜੱਲੇ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਲਖਪਤ ਰਾਏ (ਜਿਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਬੇਹੱਦ ਜ਼ੁਲਮ ਕੀਤੇ ਸਨ ਤੇ 20 ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਸੀ) ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਲਖਪਤ ਰਾਏ ਨੂੰ ਤੀਹ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਜੁਰਮਾਨਾ ਕੀਤਾ। ਲਖਪਤ ਰਾਏ ਦੀ 18 ਲੱਖ ਨਕਦੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਨੂੰ ਵੇਚ ਕੇ ਕੁਲ 2 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਬਣੇ। ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਵਲੋਂ ਲਖਪਤ ਰਾਏ 'ਤੇ ਆਇਦ ਕੀਤੇ ਜੁਰਮਾਨੇ ਦਾ ਬਕਾਇਆ 10 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਬਣਦੇ ਸਨ। ਇਹ 10 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੀਵਾਨ ਕੌੜਾ ਮਲ ਨੇ ਅਦਾ ਕਰ ਕੇ ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਤੋਂ ਲਖਪਤ ਰਾਏ

ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਪੁਰਦਗੀ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ। ਮਗਰੋਂ ਦੀਵਾਨ ਨੇ ਲਖਪਤ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। **ਇਕ ਸੋਮੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਲਖਪਤ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਪੈਰ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਪਾਖਾਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਲੋਕ ਉਸ 'ਤੇ ਪਾਖਾਨਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਇੰਞ ਇਸ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ, ਜ਼ਾਲਿਮ, ਲਾਲਾ ਲਖਪਤ ਰਾਏ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਵਹਿਸ਼ੀਆਣਾ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲੀ। ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇਹ ਲਖਪਤ ਰਾਏ ਆਪ ਵੀ ਬੜੀ ਬੁਰੀ ਮੌਤੇ ਮਰਿਆ।**

ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ

ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਨੇ ਹਕੂਮਤ ਸੰਭਾਲਣ ਮਗਰੋਂ ਸ਼ੁਰੂ-ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਾ ਕਿਹਾ ਪਰ ਜਦ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰ ਪੱਕੇ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਲਖਪਤ ਰਾਏ ਵਾਂਗ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਕਿ ਉਹ ਜਿਥੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਉਸ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਵਾਲ ਮੁੰਨ ਦੇਣ ਤੇ ਜੇ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਕਰਨ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦੇਣ। ਉਸ ਨੇ ਚੌਧਰੀਆਂ ਅਤੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿਤੇ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਵੜਨ ਦੇਣ ਤੇ ਜੇ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਭੇਜ ਦੇਣ ਜਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦੇਣ। ਇਸ 'ਤੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਭੇਜੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿੱਖ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਨਿਖਾਸ ਚੌਕ ਵਿਚ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤੇ ਗਏ। ਇਹ ਦੌਰ 5-6 ਮਹੀਨੇ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। (ਲਤੀਫ਼ *ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦ ਪੰਜਾਬ*, ਸਫ਼ਾ 221)।

ਰਾਮ ਰੌਣੀ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪੈਣਾ (ਅਕਤੂਬਰ-ਨਵੰਬਰ 1748)

ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦਾ ਇਹ ਦੌਰ ਉਦੋਂ ਰੁਕਿਆ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਦੀਵਾਨ ਕੌੜਾ ਮਲ ਅਤੇ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਨਾਇਬ ਸੂਬੇਦਾਰ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਸ: ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ (ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਭਰਾਵਾਂ ਜੈ ਸਿੰਘ, ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਾਲੀ ਸਿੰਘ) ਨੇ ਇਹ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲਈ (ਪਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਕ ਭਰਾ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦਲ ਖਾਲਸਾ ਦੇ ਨਾਲ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ)। ਇਹ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਰਾਜ਼ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਦੀ ਖ਼ਾਹਿਸ਼ ਵੀ ਹੋਵੇ। ਉਂਞ ਇਸ ਨਾਲ ਦੋ ਫ਼ਾਇਦੇ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਏ:

ਇਕ ਤਾਂ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਬੇਵਜਹ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਕੁਝ ਚਿਰ ਵਾਸਤੇ ਰੁਕ ਗਏ ਤੇ ਦੂਜਾ, ਕੁਝ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮਾਲੀ ਹਾਲਤ ਕੁਝ ਸੌਖੀ ਹੋ ਗਈ। ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਜਥੇਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਔਖੇ ਵੀ ਹੋਏ। ਇਕ ਲੇਖਕ ਮੁਤਾਬਿਕ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਥ 'ਚੋਂ ਛੇਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਮੁਤਾਬਿਕ ਛੇਕੇ ਜਾਣ ਦੀ ਵਜਹ ਉਸ ਵਲੋਂ ਆਪਣੀ ਨਵ-ਜੰਮੀ ਧੀ ਦਾ ਮਾਰਨਾ ਸੀ (ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਇਕ ਕੁੜੀ-ਮਾਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰੱਖਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਹੈ)। ਉਂਞ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਤਾਈਦ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੋਮੇ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਖ਼ੈਰ, ਕਾਰਨ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪੰਥਕ ਸਫ਼ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਦੀ ਫ਼ੌਜ 'ਚ ਅਹਿਮ ਥਾਂ ਰੱਖਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰੀ ਮੁਗ਼ਲ ਉਸ ਨਾਲ, ਸਿੱਖ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਨਫ਼ਰਤ ਹੀ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਇਤਫ਼ਾਕਨ ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਦਲ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਅਤੇ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਿਚ ਫੇਰ ਟਕਰਾਅ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਅਕਤੂਬਰ 1748 ਵਿਚ ਦੀਵਾਲੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ, ਜਦ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਦਾ ਚੱਕ ਵਿਚ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ, ਤਾਂ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਰਾਮ ਰੌਣੀ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਸੈਂਕੜੇ ਸਿੱਖ ਰਾਮ-ਰੌਣੀ ਵਿਚ ਘਿਰ ਗਏ। ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਘੇਰਾ ਪਿਆ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਫਸੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਮਾੜੀ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਰੋਜ਼ ਦੀਆਂ ਝੜਪਾਂ ਵਿਚ ਤਕਰੀਬਨ 200 ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ। ਉਧਰ ਜਦੋਂ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਫ਼ੌਜੀ ਦਸਤੇ ਸਣੇ ਉਧਰ ਆਇਆ (ਜਾਂ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ)। ਉਸ ਨੇ ਰਾਮ ਰੌਣੀ 'ਚ ਫਸੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਨੂੰ ਕਬੂਲ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਨੂੰ ਪੰਥ ਵਿਚ ਦੋਬਾਰਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਰਾਮ ਰੌਣੀ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਮਹਿਫ਼ੂਜ਼ ਕੱਢ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਦੀਵਾਨ ਕੌੜਾ ਮੱਲ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀਆਂ।

ਇਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਸ਼ਾਹ ਨਵਾਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁੱਰਾਨੀ ਵੱਲੋਂ ਨਵੇਂ ਹਮਲੇ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਵੀ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਫ਼ਰੰਟ ਬੰਦ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਦੀਵਾਨ ਕੌੜਾ ਮਲ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਮਝੌਤਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਾਰ ਮੰਨੂ ਨੇ (1733 ਵਾਂਗ) ਪੱਟੀ ਪਰਗਨੇ ਦੀ ਆਮਦਨੀ ਦਾ ਚੌਥਾ ਹਿੱਸਾ ਜਗੀਰ

ਦੀ ਰਕਮ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਚੱਕ ਦੇ ਇਕ ਦਰਜਨ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਮਾਲੀਆ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦਿਤਾ। (ਖ਼ੁਸ਼ਵਕਤ ਰਾਏ, *ਤਵਾਰੀਖ਼-ਇ-ਸਿੱਖਾਂ*, ਸਫ਼ੇ 76-78, ਸੋਹਨ ਲਾਲ *ਉਮਦਾ-ਤੁੱਤ-ਤਵਾਰੀਖ਼*, ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ, ਸਫ਼ਾ 129)।

ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁੱਰਾਨੀ ਦਾ ਦੂਜਾ ਹਮਲਾ (ਨਵੰਬਰ 1749)

ਅਪਰੈਲ 1748 ਦਾ ਹਾਰਿਆ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਹੱਥ ਅਜ਼ਮਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਨਵੰਬਰ 1749 ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਪੰਜਾਬ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਹਾਰ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਇਸ ਵਾਰ ਵਧੇਰੇ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਦਸੰਬਰ ਵਿਚ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕੀਤਾ। ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਨੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਤੋਂ ਮਦਦ ਮੰਗੀ ਪਰ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਵਜ਼ੀਰ (ਪ੍ਰਾਈਮ ਮਨਿਸਟਰ) ਸਫ਼ਦਰ ਜੰਗ ਉਸ ਨਾਲ ਖਾਰ ਖਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਕੋਈ ਮਦਦ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਮਜਬੂਰੀ ਕਾਰਨ ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਨੇ ਸੋਧਰੇ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹਾ ਚਿਰ ਮੁਕਾਬਲਾ ਤਾਂ ਕੀਤਾ ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ। ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਾਲ 'ਚਾਰ ਮਹਲ' (ਸਿਆਲਕੋਟ, ਗੁਜਰਾਤ, ਪਸਰੂਰ ਤੇ ਔਰੰਗਾਬਾਦ ਪਰਗਨੇ) ਦਾ 14 ਲੱਖ ਸਾਲਾਨਾ ਮਾਲੀਆ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਦੇਣਾ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰ ਲਿਆ। (ਮਿਸਕੀਨ, ਸਫ਼ਾ 53, *ਤਾਰੀਖ਼ੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹੀ*, ਸਫ਼ਾ 46-48, *ਮਆਸਰੁਲ ਉਮਰਾ*, ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ, ਸਫ਼ਾ 360, ਅਲਾਉੱਦੀਨ, ਸਫ਼ਾ 111 ਏ, ਐਲੀਅਟ, ਜਿਲਦ 8, ਸਫ਼ਾ 114-15)।

ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਮਦਦ (ਅਕਤੂਬਰ 1749)

1748 ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ, ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਸ਼ਾਹ ਨਵਾਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁੱਰਾਨੀ ਦੇ ਵਾਪਿਸ ਮੁੜਨ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਨੇ ਦੀਵਾਨ ਕੌੜਾ ਮੱਲ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ 'ਤੇ ਭੇਜਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਕੌੜਾ ਮੱਲ ਨੇ ਇਸ ਮੋਰਚੇ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਵਾਸਤੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਤੋਂ ਮਦਦ ਮੰਗੀ। ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਨੇ ਕੌੜਾ ਮੱਲ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨਾ ਮੰਨ ਲਿਆ। ਪਰ, ਇਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਪੰਦਰਾਂ ਰੁਪੈ ਮਹੀਨਾ ਤੇ ਜਥੇਦਾਰਾਂ ਵਾਸਤੇ ਤੀਹ ਰੁਪੈ ਮਹੀਨਾ ਤਨਖ਼ਾਹ ਮੰਗੀ। ਕੌੜਾ ਮੱਲ ਨੇ ਇਹ ਸ਼ਰਤ ਮੰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਐਡਵਾਂਸ ਵੀ ਦੇ ਦਿਤਾ। ਇਹ ਵੀ ਤੈਅ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਸ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਤੋਂ ਖੋਹਿਆ ਮਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਕੋਲ ਹੀ ਰਹੇਗਾ। ਇਸ 'ਤੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ

ਤੇ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਮਾੜੀਕੰਬੋ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜੀ ਲੈ ਕੇ ਕੌੜਾ ਮੱਲ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਵਾਸਤੇ ਚਲ ਪਏ। ਜਦ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਚਨਿਓਟ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚੀਆਂ ਤਾਂ ਕੌੜਾ ਮੱਲ ਆਪ ਅੱਗੇ ਹੋ ਕੇ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਲੈਣ ਆਇਆ ਤੇ ਕੜਾਹ ਪਰਸ਼ਾਦ ਦੀ ਵੱਡੀ ਦੇਗ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਾਇਆ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸ਼ਾਹ ਨਿਵਾਜ਼ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ। ਦੌਰਾਨਾ ਤੇ ਲੰਗਾਨਾ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਜੰਗ ਹੋਈ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਸ਼ਾਹ ਨਿਵਾਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਜਰਨੈਲ ਖਵਾਜਾ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਕੌੜਾ ਮੱਲ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਕੀਤਾ। ਪਰ, ਲੜਾਈ ਦੌਰਾਨ ਇਕ ਵਾਰ ਕੌੜਾ ਮੱਲ ਅਤੇ ਖਵਾਜਾ ਸ਼ਾਹ ਆਹਮੋ-ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਗਏ। ਅਜਿਹਾ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਖਵਾਜਾ ਸ਼ਾਹ ਕੌੜਾ ਮੱਲ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰ ਲਵੇਗਾ। ਜਦ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਦੀਵਾਨ ਕੌੜਾ ਮੱਲ ਨੂੰ ਘਿਰਿਆ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਬੰਦੂਕਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸ਼ਾਹ ਨਿਵਾਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਵਲ ਸਾਧ ਲਿਆ। ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਤਾੜ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਬਚਣ ਵਾਸਤੇ ਪਿੱਛੇ ਵੱਲ ਮੁੜਿਆ। ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਉਹ ਦੂਰ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ, ਇਕ ਗੋਲੀ ਉਸ ਨੂੰ ਆ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਘੋੜੇ ਤੋਂ ਡਿੱਗ ਪਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਸ਼ਾਹ ਨਿਵਾਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਉੱਠ ਸਕਦਾ, ਭੀਮ ਸਿੰਘ ਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਸਿੱਖ ਨੇ ਫ਼ੁਰਤੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ ਵੱਢ ਲਿਆ। (ਦੀਵਾਨ ਕੌੜਾ ਮੱਲ ਨੇ ਭੀਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਸ ਕਾਰਨਾਮੇ ਬਦਲੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੋ ਸੋਨੇ ਦੇ ਕੜੇ, ਇਕ ਵਧੀਆ ਘੋੜਾ ਤੇ ਇਕ ਸੁਨਹਿਰੀ ਢਾਲ ਈਨਾਮ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤੀ)। ਸ਼ਾਹ ਨਿਵਾਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਮੌਤ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਦੇ ਫ਼ੌਜੀ ਮੈਦਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਭੱਜ ਗਏ। ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘੋੜੇ, ਹਥਿਆਰ ਤੇ ਹੋਰ ਕੀਮਤੀ ਸਾਮਾਨ ਖੋਹ ਲਿਆ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਿਊਂਦਿਆਂ ਵਾਪਿਸ ਮੁੜਨ ਦਿਤਾ। ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਦੇ ਦੋ ਖ਼ਾਸ ਸਾਥੀ, ਅਬਦੁਲ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਮਿਰਜ਼ਾ ਅਸਮਤ ਬੇਗ਼ ਖ਼ਾਨ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ।

ਦੀਵਾਨ ਕੌੜਾ ਮੱਲ ਨੇ ਮਾਰੇ ਜਾ ਚੁਕੇ ਸ਼ਾਹ ਨਿਵਾਜ਼ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਮਸ ਤਬਰੇਜ਼ ਦੇ ਮਕਬਰੇ ਦੇ ਕੋਲ ਸ਼ਾਹੀ ਰਸਮਾਂ ਨਾਲ ਦਬਾ ਦਿੱਤਾ। (ਇਕ ਸੋਮੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਕੌੜਾ ਮੱਲ ਨੇ ਸ਼ਾਹ ਨਿਵਾਜ਼ ਦਾ ਵੱਢਿਆ ਹੋਇਆ ਸਿਰ ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ)।

ਇਹ ਜੰਗ ਜਿੱਤਣ ਕਰ ਕੇ ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਨੇ ਦੀਵਾਨ ਕੌੜਾ ਮੱਲ ਨੂੰ 'ਮਹਾਰਾਜ ਬਹਾਦਰ' ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਵੀ ਬਣਾ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਵੀ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਿਹੜੀ

ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ (ਸਿੱਖਾਂ) ਨੇ ਕੌੜਾ ਮੱਲ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ 'ਤੇ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰ ਲਈ। ਇਸ ਵਾਰ ਇਹ ਜਾਗੀਰ ਚੂਨੀਆਂ ਅਤੇ ਝਬਾਲ ਪਰਗਨਿਆਂ ਦੀ ਸੀ। (ਮਿਸਕੀਨ, ਸਫ਼ਾ, 59-62, ਖ਼ੁਸ਼ਵਕਤ ਰਾਏ, ਸਫ਼ਾ 84-88, ਅਲੀਉੱਦੀਨ, ਸਫ਼ਾ 109 ਬੀ ਤੋਂ 110 ਏ, ਤਾਰੀਖ਼ੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹੀ, ਸਫ਼ਾ 67-68)।

ਦੀਵਾਨ ਕੌੜਾ ਮੱਲ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮੁੜ ਉਸਾਰੀ ਵਾਸਤੇ ਯਾਰ੍ਹਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪੈ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ 3 ਲੱਖ ਰੁਪੈ ਖਰਚ ਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਾਲ ਲੀਲ੍ਹਾ (ਨਾਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ) ਦੀ ਈਮਾਰਤ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵੀ ਕਰਵਾਈ।

ਲਾਹੌਰ 'ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਹਮਲਾ (1750)

1733 ਦੀ ਜਗੀਰ ਵਾਂਗ ਇਸ ਵਾਰ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਗ਼ਲਤੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਬੜੀ ਜਲਦੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਜ਼ਾਲਮਾਂ (ਮੁਗ਼ਲਾਂ) ਨਾਲ ਭਾਈਵਾਲੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਸ਼ਰਮ, ਗੁਨਾਹ, ਉਦਾਸੀ ਦਾ ਆਲਮ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕਈ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ-ਮੁਗ਼ਲ ਝੜਪਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਇਕੱਠ ਕਰਨ 'ਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਰਬੱਤ ਖਾਲਸਾ ਇਕ ਵਾਰ ਫ਼ੇਰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਇਕੱਠ ਹੋਇਆ। ਸਰਬੱਤ ਖਾਲਸਾ ਨੇ ਗੁਰਮਤਾ ਕੀਤਾ ਕਿ "ਜ਼ਾਲਮ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਪਾਸੋਂ ਜਗੀਰ ਕਬੂਲ ਕਰਨ ਦੇ ਗੁਨਾਹ ਦਾ ਧੋਣਾ ਧੋਣ ਵਾਸਤੇ ਲਾਹੌਰ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾਏ।" ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਇਸ ਗੁਰਮਤੇ ਨੂੰ ਅਮਲ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਵਾਸਤੇ ਦਲ ਖਾਲਸਾ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਜਾਂ ਕਾਇਮ-ਮੁਕਾਮ ਸੂਬੇਦਾਰ ਇੱਜ਼ਤ ਖ਼ਾਨ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਕੁਤਵਾਲੀ ਵਿਚ ਮੁਗ਼ਲ ਹਾਕਮ ਦੀ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਜਾ ਬੈਠੇ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਅਮੀਰਾਂ ਤੋਂ ਮਾਮਲਾ ਵਸੂਲ ਕੀਤਾ। ਇੱਜ਼ਤ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ 'ਚ ਪੁੱਜਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਿੱਖ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਚਲੇ ਗਏ। ਇਸ ਹਮਲੇ ਦੌਰਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਹਿੱਸਾ ਸਾੜ ਕੇ ਸੁਆਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਅਗਜ਼ਨੀ ਨੇ ਬਾਹਰੀ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਬਾਹੀ ਬਾਰੇ ਇਕ ਤਾਰੀਖ਼ਦਾਨ ਮਿਸਕੀਨ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ "ਇਕ ਵਾਰ ਦਾ ਛੱਡਿਆ ਤੀਰ ਤੇ ਬੀਤ ਗਿਆ ਵਕਤ ਕਦੇ ਵਾਪਿਸ ਨਹੀਂ ਮੁੜਦਾ। ਸ਼ਹਿਰ ਤਬਾਹ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ।" ਇਹ ਘਟਨਾ 1749 ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਜਾਂ 1750 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਦੀ ਹੈ। (ਅਲਾਉੱਦੀਨ, ਸਫ਼ਾ 111 ਏ, ਖ਼ੁਸ਼ਵਕਤ ਰਾਏ, ਸਫ਼ਾ 82)।

ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਜ਼ੁਲਮ

ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਲੋਂ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਲੁਟ-ਮਾਰ ਅਤੇ ਤਬਾਹੀ ਮਗਰੋਂ ਲਾਹੌਰ ਦੇ

ਸੂਬੇਦਾਰ ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਆਖ਼ਰਾਂ ਦੀ ਸਖ਼ਤੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਜਿਜ਼ਾਰਚੀਆਂ ਦੀ ਇਕ "ਗਸ਼ਤੀ ਫ਼ੌਜ" ਬਣਾ ਦਿਤੀ ਜਿਸ ਕੋਲ ਵਧੀਆ ਬੰਦੂਕਾਂ ਸਨ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਮੁਖ ਕੰਮ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਦੇ ਈਨਾਮ ਰੱਖਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਮੁਤਾਬਿਕ ਇਕ ਸਿੱਖ ਦਾ ਸਿਰ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ 10 ਰੁਪਏ ਮਿਲਣੇ ਸਨ। ਇੰਞ ਹੀ ਕਿਸੇ ਸਿੱਖ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਘੋੜਾ ਮਰਵਾ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਅਸਤਬਲ ਵਿਚੋਂ ਨਵਾਂ ਘੋੜਾ ਮਿਲਣਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਪਨਾਹ ਦੇਣਾ ਇਕ ਜੁਰਮ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਸ਼ਾਹੀ ਐਲਾਨ ਮਗਰੋਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿੱਖ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਮਿਸਕਿਨ ਮੁਤਾਬਿਕ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜੀ ਇਕ ਸਿੱਖ ਦੇ ਸਿਰ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ 60-65 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਤਕ ਮਾਰ ਮਾਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਵੇਲਾ ਸਿੱਖਾਂ ਵਾਸਤੇ ਬੜਾ ਔਖਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਪਾਈਆਂ। ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਇਹ ਦੌਰ ਤਕਰੀਬਨ 6 ਮਹੀਨੇ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਵਾਰ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਐਲਾਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਪਨਾਹ ਦੇਣ ਜਾਂ ਉਸ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੁਕਾਉਣ ਵਾਲਾ ਵੀ ਮੁਜਰਿਮ ਗਿਣਿਆ ਜਾਏਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਮੋਮਿਨ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਤਲੇਆਮ ਵਾਸਤੇ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਾਈਨਾਤ ਕੀਤਾ। ਮੋਮਿਨ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਇਕ ਚੰਗੀ ਵੱਡੀ ਫ਼ੌਜ, ਅਸਲਾ ਅਤੇ ਚੰਗੀ ਰਕਮ ਵੀ ਮੁਹੱਈਆ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ 'ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਘਰ-ਘਾਟ ਛੜਣੇ ਪਏ। 3 ਅਕਤੂਬਰ 1751 ਦੇ ਦਿਨ ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਨੇ ਮੋਮਿਨ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਮੁਹਿੰਮ ਦਾ ਚਾਰਜ ਦੇ ਦਿਤਾ। ਇੰਞ ਹੀ ਏਮਨਾਬਾਦ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਅਮਾਨੁੱਲਾ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸੇ ਮੁਹਿੰਮ 'ਤੇ ਲਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਮੁਈਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਫ਼ੌਜੀ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਭੇਜ ਦਿਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਬੰਦਾ ਵੀ ਸਿੱਖ ਵਰਗਾ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਾਰ ਦੀਵਾਨ ਕੌੜਾ ਮਲ ਵੀ ਕੁਝ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। (ਖ਼ੁਸ਼ਵਕਤ ਰਾਏ, ਸਫ਼ਾ 79, ਮਿਸਕੀਨ, ਸਫ਼ਾ 80-82, ਅਲੀਉੱਦੀਨ, ਸਫ਼ਾ 111 ਏ)।

ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁੱਰਾਨੀ ਦਾ ਤੀਜਾ ਹਮਲਾ (1751-52)

ਦਸੰਬਰ 1751 ਵਿਚ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁੱਰਾਨੀ ਨੇ ਫੇਰ ਪੰਜਾਬ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੇ ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਨੂੰ 'ਚਹਾਰ ਮਹਲ' ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਅਦਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਪੈਗ਼ਾਮ ਭੇਜਿਆ। ਮੰਨੂ ਨੇ ਹੁਣ ਫਿਰ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਤੋਂ ਮਦਦ ਮੰਗੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੰਨੂ ਦੀ ਅਰਜ਼ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਦ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਏਲਚੀ ਹਰੂਨ ਖ਼ਾਨ ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਕੋਲੋਂ ਰਕਮ ਲੈਣ ਆਇਆ ਤਾਂ ਮੰਨੂ ਨੇ

ਬਹਾਨਾ ਲਾਇਆ ਕਿ ਗੜਬੜ ਕਾਰਨ ਮਾਲੀਆ ਇਕੱਠਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੰਨੂ ਨੇ ਦੀਵਾਨ ਕੌੜਾ ਮੱਲ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਤੋਂ ਬੁਲਾ ਲਿਆ। ਉਧਰ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਦੋਬਾਰਾ ਇਕ ਹੋਰ ਏਲਚੀ ਸੁਖਜੀਵਨ ਮੱਲ ਨੂੰ ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਵੱਲ ਭੇਜਿਆ। ਹੁਣ ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ 9 ਲੱਖ ਰੁਪੈ ਦੇ ਦਿਤੇ ਤੇ ਬਾਕੀ ਭੇਜਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਹ ਰਕਮ ਲੈ ਲਈ ਪਰ ਲਾਹੌਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਵਧਦਾ ਗਿਆ। ਇਸ 'ਤੇ ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਦੋਬਾਰਾ ਮਦਦ ਮੰਗੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਕਠੂਆ, ਬਸੋਹਲੀ ਅਤੇ ਦੂਨ ਵੈਲੀ ਦੇ ਪਰਗਣਿਆਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੰਨੂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਟੱਬਰ ਅਤੇ ਨਿਜੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਜੰਮੂ ਵਿਚ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਰਣਜੀਤ ਦੇਵ ਦੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ। ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਆਪ 50 ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜ ਅਤੇ 400 ਤੋਪਾਂ ਲੈ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ 36 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਆ ਡਟਿਆ। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ 1748 ਵਾਂਗ ਇਸ ਵਾਰ ਵੀ ਚਾਲਾਕੀ ਵਰਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਪਾਸੇ ਆਉਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਲਾਹੌਰ ਕੋਲ ਰਾਵੀ ਪਾਰ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਲੀਮਾਰ ਬਾਗ਼ ਵਿਚ ਆ ਡੇਰੇ ਲਾਏ। ਜਦ ਇਸ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਹ ਵਾਹੋ-ਦਾਹੀ ਲਾਹੌਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਦੌੜਿਆ। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਘੇਰਾ ਪਾਈ ਰੱਖਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਖ਼ੂਬ ਲੁੱਟ ਮਚਾਈ। ਹਾਲਤ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਲੋਕ ਕੰਗਾਲ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਬਸ ਖਾਣ ਜੋਗਾ ਅਨਾਜ ਹੀ ਬਚਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ "**ਖਾਧਾ ਪੀਤਾ ਲਾਹੇ ਦਾ, ਬਾਕੀ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹੇ ਦਾ**" ਵਾਲੀ ਅਖਾਉਤ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। (ਮਿਸਕੀਨ, ਸਫ਼ਾ 75)।

ਅਖ਼ੀਰ 5 ਮਾਰਚ 1752 ਦੇ ਦਿਨ ਮਹਿਮੂਦ ਬੂਟੀ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਅਤੇ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਈ ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਗੋਲੀ ਲੱਗਣ ਕਾਰਨ ਦੀਵਾਨ ਕੌੜਾ ਮਲ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਬਹੁਤੇ ਤਾਰੀਖ਼ਦਾਨ ਇਸ ਗਲ ਬਾਰੇ ਇਕ-ਰਾਏ ਹਨ ਕਿ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਪਿੱਛੇ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਹਾਕਮ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਅਤੇ ਬਜ਼ੀਦ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਸੀ। (ਮਿਸਕੀਨ, ਸਫ਼ਾ 76, ਅਲੀਉੱਦੀਨ, ਸਫ਼ਾ 111 ਬੀ, ਖ਼ੁਸ਼ਵਕਤ ਰਾਏ, ਸਫ਼ਾ 85-86, ਤਾਰੀਖ਼ੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹੀ, ਸਫ਼ਾ 91)।

ਦੀਵਾਨ ਕੌੜਾ ਮਲ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਨੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁੱਰਾਨੀ ਅੱਗੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰੁਪੈ, ਕਪੜੇ ਤੇ ਘੋੜੇ ਲੈ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਜਰਨੈਲ ਜਹਾਨ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹ ਵਲੀ ਖ਼ਾਨ ਉਸ ਨੂੰ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਕੋਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਲੈ ਕੇ ਗਏ। ਇਕ ਸੋਮੇ ਮੁਤਾਬਿਕ

ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਕੀ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮੰਨੂ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ: "ਜੇ ਤੂੰ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਹੈਂ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਵੇਚ ਲੈ, ਜੇ ਤੂੰ ਕਸਾਈ ਏਂ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦੇਹ, ਜੇ ਤੂੰ ਰਾਜਾ ਏਂ ਤਾਂ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਮਿਹਰ ਕਰ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦੇ।" ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਸੁਣ ਕੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ ਹੀ ਕੀਤਾ ਬਲਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਤਰਫ਼ੋਂ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਵੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ 13 ਅਪਰੈਲ 1752 ਦੇ ਦਿਨ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਸੂਬਿਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖੋਹ ਕੇ ਆਪਣੀ ਹਕੂਮਤ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਲਿਆ।

ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦਾ ਆਖ਼ਰੀ ਦੌਰ (ਮਾਰਚ 1752 ਤੋਂ ਅਕਤੂਬਰ 1753)

ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਲੜਾਈ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ (ਦਸੰਬਰ 1751 ਵਿਚ) ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਮੌਕੇ ਦਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਉਠਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਸਾਹਰਿੰਦ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਹਮਲੇ ਕਰ ਕੇ ਲੁੱਟ ਮਾਰ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਜੀਂਦ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ। ਜਦ ਹਿਸਾਰ ਅਤੇ ਸੋਨੀਪਤ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਕਾਮਗਾਰ ਖ਼ਾਨ ਬਲੋਚ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਆਮਦ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਚੰਗੀ ਤਕੜੀ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਭਾਵੇਂ ਸਿੱਖ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਲੜੇ ਪਰ ਥੋੜ੍ਹੀ ਗਿਣਤੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉੱਥੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਹਿਸਾਰ ਵੱਲ ਨਿਕਲ ਗਏ ਤੇ ਫਿਰ ਕੀਰਤਪੁਰ-ਅਨੰਦਪੁਰ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕਰ ਗਏ।

ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਕੋਲੋਂ ਸੂਬੇਦਾਰੀ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। 8 ਅਪਰੈਲ 1752 ਦੇ ਦਿਨ (ਵਿਸਾਖ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਨੂੰ) ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਦਾ ਚੱਕ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ। ਸਿੱਖ ਸੋਚਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਉਲਝਿਆ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਿਆਸ ਗ਼ਲਤ ਨਿਕਲਿਆ। ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਨੇ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਅਤੇ ਸਾਦਿਕ ਬੇਗ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖ ਹਮਲੇ ਬਾਰੇ ਅਵੇਸਲੇ ਸਨ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਬੀਬੀਆਂ ਤੇ ਬੱਚੇ ਵਧੇਰੇ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਦਾ ਚੱਕ 'ਤੇ ਹਮਲੇ ਮਗਰੋਂ ਮੰਨੂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਮੋਮਿਨ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਲੱਖੀ ਜੰਗਲ ਵੱਲ ਭੇਜਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਨਾਹਗਾਹ ਵਿਚ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਇਸ ਵਾਰ ਮੰਨੂ ਨੂੰ ਕਾਮਯਾਬੀ ਨਾ ਮਿਲੀ। ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਇਲਾਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੁਕਾਮੀ ਲੋਕ ਵੀ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ

ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਵਰਤਣ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਐਕਸ਼ਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਿਸ ਬੁਲਾ ਲਿਆ।

ਕੁਝ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਮੰਨੂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸਿੱਖ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਨੇੜੇ ਬੇਟ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪਨਾਹ ਲੈ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਹੁਸੈਨ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਭੇਜਿਆ। ਕੋਟ ਬੁੱਢਾ ਪਿੰਡ ਕੋਲ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਹੁਸੈਨ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਟੱਕਰ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ।

ਇਸ ਕਾਮਯਾਬੀ ਮਗਰੋਂ ਮੰਨੂ ਨੇ ਬਟਾਲਾ ਦੇ ਸੱਯਦ ਜ਼ਮੀਨ-ਉਦ-ਦੀਨ ਅਤੇ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਬੇਗ਼ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਭੇਜਿਆ। ਸਿੱਖ ਇਸ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਮਾਰ ਨਾ ਝੱਲ ਸਕੇ ਅਤੇ ਭੱਜ ਕੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਚੱਕ ਵਿਚ ਰਾਮ ਰੌਣੀ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜੇ। ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਰਾਮ ਰੌਣੀ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਇਹ ਘੇਰਾ ਕਈ ਦਿਨ ਪਿਆ ਰਿਹਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਢਾਈ ਫ਼ੱਟ ਦੀ (ਗੁਰੀਲਾ) ਲੜਾਈ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਵੱਸ ਨਾ ਚੱਲੀ ਤੇ ਅਖ਼ੀਰ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ 900 ਸਿੱਖ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਨਾਲ ਲੜਦੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ। (ਮਿਸਕੀਨ, ਸਫ਼ਾ 81)।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਮਯਾਬੀਆਂ ਮਗਰੋਂ ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਹੋਰ ਭੂਤਰ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਮੰਨੂ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਸਿੱਖ ਮਰਦਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਟੱਬਰਾਂ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵੀ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਦੇ ਮੁੱਲ ਫੇਰ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਦਰਜਨਾਂ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਸੈਂਕੜਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਲਿਆਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਖਾਸ ਚੌਕ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਈਦ ਦੇ ਦਿਨ ਮੰਨੂ ਨੇ 1100 ਸਿੱਖ ਨਖ਼ਾਸ ਚੌਕ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤੇ ਸਨ। (ਮੌਲਵੀ ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ ਚਿਸ਼ਤੀ, *ਤਹਿਕੀਕੇ ਚਿਸ਼ਤੀ*)।

ਅਜਿਹੇ ਦਰਦਨਾਕ ਤੇ ਖ਼ੌਫ਼ਨਾਕ ਤਸੀਹਿਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਿੱਖ ਮਰਦ, ਔਰਤਾਂ ਜਾਂ ਬੱਚੇ ਨੇ ਆਪਣਾ ਈਮਾਨ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ। ਸਿੱਖ ਮਰਦਾਂ ਵਾਂਗ ਸਿੱਖ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਵੀ ਸਾਬਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਜ਼ੁਲਮ ਦੇ ਅੱਗੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਨਹੀਂ ਝੁਕਾਉਣਗੀਆਂ। ਜਿੱਥੇ ਸੱਤ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਲਖਪਤ ਰਾਏ ਨੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਨੇ ਬੇਤਹਾਸ਼ਾ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਅਖ਼ੀਰ ਲੈ ਆਂਦਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਜ਼ੁਲਮ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖਿਆ। *{ਸਿਰਫ਼ ਜੂਨ ਅਤੇ ਨਵੰਬਰ 1984 ਦੇ ਵਹਿਸ਼ੀਆਣਾ*

ਕਤਲੇਆਮ ਅਤੇ ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ - ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ (1992-95) ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਨੇ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਤ ਦਿੱਤੀ ਸੀ)।

ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਸਿੱਖ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਈ-ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਲੰਬੀ ਰਾਤ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਚਾਨਣ ਦੀ ਕਿਰਨ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਲੈ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਇਸ ਇਮਤਿਹਾਨ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਸੁਰਖ਼ਰੂ ਹੋ ਕੇ ਨਿਕਲਣਗੇ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਜ਼ੁਲਮ, ਤਸੀਹੇ, ਤਸ਼ੱਦਦ, ਕਤਲੇਆਮ ਤੇ ਕੈਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡਰਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਕੇ। ਉਹ ਖ਼ੁਦ ਨੂੰ ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਕਮਜ਼ੋਰ, ਉਦਾਸ, ਹੀਣੇ, ਨਿੰਮੋਝੂਣੇ, ਬੇਦਿਲ, ਬੇਹਿਸ, ਬੇਬਸ, ਬੇਕਸ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੌਂਸਲੇ ਅਠ੍ਹਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਇਸ ਸਿੱਖ-ਤਰਾਨੇ'ਚੋਂ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ:

ਮੰਨੂ ਸਾਡੀ ਦਾਤਰੀ
ਅਸੀਂ ਮੰਨੂ ਦੇ ਸੋਏ।
ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਸਾਨੂੰ ਵੱਢਦਾ
ਅਸੀਂ ਸੌ ਸੌ ਦੂਣੇ ਹੋਏ।

ਮੁਫ਼ਤੀ ਅਲੀ-ਉਦ-ਦੀਨ *ਇਬਰਤਨਾਮਾ* ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਪੂਰਾ ਟਿਲ ਲਾਇਆ। ਮੰਨੂ ਰੋਜ਼ ਸੈਂਕੜੇ ਸਿੱਖ ਮਾਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਤੇ ਲਾਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਖੂਹ ਭਰ ਗਏ ਸਨ। ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਫ਼ੌਜੀ ਸਿੱਖ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਕਿਸਾਨ ਤੇ ਛੋਟੇ-ਮੋਟੇ ਵਪਾਰੀ ਵੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਕੇ ਮਾਰੇ। ਮੰਨੂ ਨੇ ਬੀਬੀਆਂ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਘਾਣ ਕੀਤਾ। ਬੀਬੀਆਂ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰੋਜ਼ ਸਵਾ-ਸਵਾ ਮਣ (40 ਕਿਲੋ) ਕਣਕ ਪੀਸਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਬਦਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੱਪਾ (ਚੌਥਾ ਹਿੱਸਾ) ਰੋਟੀ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਿੱਖ ਬੀਬੀਆਂ ਦੇ ਕੋਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਖੋਹ ਕੇ ਤਸੀਹੇ ਦੇ-ਦੇ ਕੇ ਮਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦੇ ਟੁਕੜਿਆਂ ਦੇ ਹਾਰ ਪਰੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਲਾਂ ਵਿਚ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਅਜਿਹਾ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣ ਜਾਣ ਪਰ ਇਕ ਵੀ ਸਿੱਖ ਬੀਬੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਨਾ ਛੱਡਿਆ।

ਮੰਨੂ ਦੇ ਇਸ ਜ਼ੁਲਮੀ-ਦੌਰ ਦੌਰਾਨ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿੱਖ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਕ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਇਕੱਲੇ ਨਖਾਸ ਚੌਕ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ 20 ਤੋਂ 30 ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੱਖ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਘਟ ਗਈ ਤਾਂ ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਦਾ ਮੁੱਲ 10 ਰੁਪਏ ਤੋਂ 25 ਰੁਪਏ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੰਨੂ ਨੇ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਨਾਲ ਮੀਨਾਰ ਉਸਰਵਾਏ।

ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਗ਼ੁਲਾਮ ਮਿਸਕੀਨ ਮੁਤਾਬਿਕ **ਮੰਨੂ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਤਕੜਿਆਂ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਜ਼ੁਲਮ ਵਿਚੋਂ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋ ਕੇ ਨਿਕਲੇ। ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਰਾਖ ਵਿਚੋਂ ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਆਨ ਤੇ ਸ਼ਾਨ ਨਾਲ ਉਭਰੇ। ਮੰਨੂ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਇਤਹਾਦ ਲਿਆਂਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਵਧੇਰੇ ਬੁਲੰਦ ਹੋਏ। ਅਜਿਹਾ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਇਕ ਵਧੇਰੇ ਬੁਲੰਦ ਹੌਂਸਲੇ ਨਾਲ ਉਭਰੇਗੀ ਅਤੇ ਮੰਨੂ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਜ਼ਰੂਰ ਲਵੇਗੀ।**

ਨਦੌਣ ਦੀ ਲੜਾਈ (ਅਗਸਤ 1752)

ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਵੱਲੋਂ ਚਲਾਏ ਗਏ ਜ਼ੁਲਮੀ ਦੌਰ ਦੌਰਾਨ ਸਿੱਖ ਪਹਾੜਾਂ ਅਤੇ ਮਾਰੂਥਲਾਂ ਵੱਲ ਨਿਕਲ ਗਏ ਸਨ। ਬਹੁਤੇ ਪਹਾੜੀ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜੇ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਸੈਂਕੜੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚਾ ਕੇ ਈਨਾਮ ਵੀ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੇ ਸਨ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਕੁਝ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜੇ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰੀਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੰਡੀ ਅਤੇ ਹਰੀਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਵੀ ਸਨ (ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਰਾਜ ਘਰਾਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿੱਖੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ)। ਜੁਲਾਈ 1752 ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਤੋਂ ਵਾਧੂ ਮਾਮਲਾ (ਟੈਕਸ) ਮੰਗ ਲਿਆ ਤੇ ਅਦਾ ਨਾ ਕਰਨ 'ਤੇ ਜੁਰਮਾਨਾ ਵੀ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਜਦ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਏਨੀ ਰਕਮ ਦੇਣ ਤੋਂ ਮਜਬੂਰੀ ਦਿਖਾਈ ਤਾਂ ਮੰਨੂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਫ਼ੌਜ ਭੇਜ ਦਿਤੀ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸਨ। ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਕੀਤੀ। ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਨਦੌਣ ਪੁੱਜ ਗਿਆ। ਅਗਲੇ ਦੋ ਦਿਨ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਮੁਗ਼ਲ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੇ ਖ਼ੂਬ ਆਹੂ ਲਾਹੇ। ਸੈਂਕੜੇ ਬੰਦੇ ਮਰਵਾ ਕੇ ਲਾਹੌਰੀ ਫ਼ੌਜ ਮੈਦਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਭੱਜ ਗਈ। ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰਾਨਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੀਮਤੀ ਤੋਹਫ਼ੇ ਦੇ ਕੇ ਵਿਦਾ ਕੀਤਾ। (ਨਦੌਣ ਵਿਚ, 1691 ਵਿਚ ਵੀ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਵੇਲੇ, ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਸੀ)।

ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ (ਫ਼ਰਵਰੀ 1753)

ਜਦ ਨਦੌਣ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਹੱਥੋਂ ਹਾਰ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਤਕ ਪਹੁੰਚੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਦੋਆਬੇ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਲਾਈ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਐਕਸ਼ਨ ਲਵੇ। 1753 ਵਿਚ ਹੋਲਾ ਮਹੱਲਾ ਫ਼ਰਵਰੀ ਦੀ 18-

19 ਨੂੰ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ਼ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਜ਼ਰੂਰ ਜਾਣਗੇ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਆਸ ਨਹੀਂ ਕਿ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵੀ ਹਮਲਾ ਕਰੇਗਾ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਅਵੇਸਲੇ ਸਨ। ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ਼ ਨੇ ਸਦੀਕ ਬੇਗ਼ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਚੁਪ-ਚੁਪੀਤੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਪਰਵਾਰਾਂ ਸਮੇਤ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ਼ ਦੇ ਅਚਾਣਕ ਹਮਲੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਭੱਜ ਕੇ ਮਹਿਫ਼ੂਜ਼ ਥਾਂਵਾਂ ਵੱਲ ਨਿਕਲ ਗਏ। ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ, ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹੋਰ ਜਰਨੈਲਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਵੱਡੀ ਫ਼ੌਜ ਅੱਗੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਗਈ। ਇਸ ਮੁਗ਼ਲ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਿੱਖ ਬੀਬੀਆਂ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਇਸ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਵੀ ਗੋਲੀ ਲੱਗਣ ਨਾਲ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਿਆ। (ਗਰਿਫ਼ਨ, ਸਫ਼ਾ 501, ਲਤੀਫ਼, ਸਫ਼ਾ 224-25, ਮਾਲਕਮ ਸਫ਼ਾ 92)।

ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ਼ ਆਪਣੇ ਮਿਸ਼ਨ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਤਾਂ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਤੋਂ ਇਸ ਦਾਂ ਈਨਾਮ ਵੀ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤਾ ਪਰ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰੀਂ ਉਹ ਡਰਦਾ ਵੀ ਰਿਹਾ ਕਿ ਹੁਣ ਸਿੱਖ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਯਕੀਨਨ ਦੇਣਗੇ। ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਏਜੰਟ ਸਦੀਕ ਬੇਗ਼ ਨੂੰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਵੱਲ ਭੇਜਿਆ ਤੇ ਪਿਛਲਾ ਸਭ ਕੁਝ ਭੁੱਲਣ ਅਤੇ ਅੱਗੋਂ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਮੀਰ ਮਨੂ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦਾ ਸਿਖਰ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲਈ। ਇਸ ਨਾਲ ਘਟੋ-ਘਟ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਦੋਆਬੇ ਦੇ ਕੁਝ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੀ ਕੁਝ ਆਸ ਰਖ ਸਕਦੇ ਸਨ।

ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਚਲਾਣਾ

7 ਅਕਤੂਬਰ 1753 ਦੇ ਦਿਨ ਦਲ ਖਾਲਸਾ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਹਤ ਕਾਫ਼ੀ ਚਿਰ ਤੋਂ ਖ਼ਰਾਬ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਗੋਲੀ ਲਗਣ ਕਾਰਨ ਹੋਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਖ਼ਮ ਭਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਿਆ। ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਤੋਂ ਇਕ ਮਹਾਨ ਜਰਨੈਲ ਖੁਸ ਗਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਨੇ ਗ਼ੈਰ-ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਲ ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਕਮਾਨ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਸੀ ਪਰ ਬਤੌਰ ਜਥੇਦਾਰ ਰਸਮੀ ਚੋਣ (ਮਨਜ਼ੂਰੀ) 10 ਅਪਰੈਲ 1754 ਦੇ ਦਿਨ ਸਰਬਤ ਖਾਲਸਾ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਈ।

ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਦੀ ਮੌਤ (4 ਨਵੰਬਰ 1753)

26 ਅਕਤੂਬਰ 1753 ਦੇ ਦਿਨ ਹਿੰਦੂ ਦੀਵਾਲੀ ਮਨਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਮਾਂ ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦੇ ਸਿਖਰ ਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖ ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਚੱਕ ਗੁਰੂ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਇਕੱਠੇ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਕੱਲੇ-ਦੁਕੱਲੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਦੀ ਨਗਰੀ ਆਉਂਦੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਪਿੰਡ ਮਲਿਕਪੁਰ ਵਿਚ ਇਕ ਪੱਕੀ ਚੌਂਕੀ ਕਾਇਮ ਕਰ ਦਿਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਜਗਹ ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਚੱਕ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ, ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ 25 ਕਿਲੋਮੀਟਰ (7 ਕੋਹ) ਦੂਰ ਹੈ। ਜਦ ਇਸ ਚੌਂਕੀ 'ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਲੁੱਕੇ ਜਾਂ ਠਹਿਰੇ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਇਤਲਾਹ ਮਿਲਦੀ ਤਾਂ ਚੌਂਕੀ ਦਾ ਇੰਚਾਰਜ ਖਵਾਜਾ ਮਿਰਜ਼ਾ ਉਸ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਫ਼ੌਜ ਟੋਰ ਦੇਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਫ਼ੌਜੀ 80-90 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਤਕ ਵੀ ਮਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸਿਰ ਵਿਚ ਲੱਕੜ ਦੇ ਹਥੌੜੇ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। (ਅਲੀ-ਉਦ-ਦੀਨ, ਸਫ਼ਾ 112 ਏ, ਨੂਰ ਅਹਿਮਦ ਚਿਸ਼ਤੀ)।

2 ਨਵੰਬਰ 1753 ਨੂੰ ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਮਲਿਕਪੁਰ ਵਾਲੀ ਚੌਂਕੀ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਿਰ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਜੱਥਾ ਲਾਹੌਰ ਵੱਲੋਂ ਚੱਕ ਗੁਰੂ ਵੱਲ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਜਾਂ ਵਾਪਿਸ ਮੁੜਦਿਆਂ ਪਿੰਡ ਮਲਿਕਪੁਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਗੰਨੇ ਦੇ ਇਕ ਖੇਤ ਵਿਚ ਲੁਕਿਆ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਖ਼ਬਰ ਮਿਲਦਿਆਂ ਹੀ ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਉਸ ਤਰਫ਼ ਚਲ ਪਿਆ ਤੇ ਗੰਨੇ ਦੇ ਖੇਤ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਜਦ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਘੇਰ ਲਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖੇਤ 'ਚੋਂ ਫ਼ਾਇਰਿੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਇਕ ਦਮ ਗੋਲੀਆਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ 'ਤੇ ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਦਾ ਘੋੜਾ ਤਰੱਬਕ ਪਿਆ ਅਤੇ ਭੱਜ ਟੁਰਿਆ। ਮੰਨੂ ਘੋੜੇ ਤੋਂ ਡਿਗ ਪਿਆ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਪੈਰ ਘੋੜੇ ਦੀ ਰਕਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਫਸ ਗਿਆ। ਘੋੜਾ ਮੰਨੂ ਨੂੰ ਘਸੀਟਦਾ ਬੜੀ ਦੂਰ ਤਕ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਮੰਨੂ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੰਨੂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਨ ਦੀ ਬੜੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪਰ ਉਹ ਹੋਸ਼ ਵਿਚ ਵੀ ਨਾ ਆ ਸਕਿਆ ਤੇ 3-4 ਨਵੰਬਰ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਮਰ ਗਿਆ। (ਅਲੀ-ਉਦ-ਦੀਨ, ਸਫ਼ਾ 211-12, ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ-ਇ-ਅਮੀਰਾ, ਸਫ਼ਾ 9, ਸੋਹਨ ਲਾਲ ਸੂਰੀ, ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ, ਸਫ਼ਾ 136)।

ਪਰ ਮਿਸਕੀਨ (ਜੋ ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਦਾ ਗ਼ੁਲਾਮ ਤੇ ਘਰੋਗੀ ਨੌਕਰ ਸੀ) ਮੁਤਾਬਿਕ ਮੰਨੂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਖਾਣੇ ਵਿਚ ਜ਼ਹਿਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮਿਸਕੀਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ 3

ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ 25 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਪਿੰਡ ਅਵਾਨ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਠਹਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਦਿਨ ਦਾ ਖਾਣ ਖਾ ਕੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਸੁਸਤਾਇਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਬਾਅਦ ਦੁਪਹਿਰ ਉਠ ਕੇ ਪਾਖਾਨੇ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹੀ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੇ ਵਿਲਾਇਤੀ ਸਾਟਨ ਦੇ ਨੀਲ ਬਸਤਰ (ਹਰੇ ਰੰਗ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਕਪੜੇ) ਪਹਿਨੇ ਤੇ ਘੋੜੇ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆਇਆ। ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਖਵਾਜਾ ਮਿਰਜ਼ਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕੱਟੇ ਹੋਏ ਸਿਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਤੇ ਈਨਾਮ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੇ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਅੱਡੀ ਮਾਰੀ ਅਤੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਵੱਲ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਅਚਾਣਕ ਉਸ ਦੀ ਤਬੀਅਤ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਗਈ। ਹਕੀਮਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੇ ਦਵਾਈ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਹਾਲਤ ਲਗਾਤਾਰ ਵਿਗੜਦੀ ਗਈ ਤੇ ਉਹ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਮਰ ਗਿਆ। (ਮਿਸਕੀਨ, ਸਫ਼ਾ 87-88)।

ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਇਹ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਲਖਪਤ ਰਾਏ ਵਾਂਗ ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਸਕਦੇ। 3-4 ਨਵੰਬਰ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਮਰ ਗਿਆ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੇਲਿਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਹਿਸ਼ੀਆਨਾ ਦੌਰ ਵੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੇ ਅਹਿਦ ਵਿਚ 30 ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸਿੱਖ ਮਾਰੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭੁਝੰਗੀ ਅਤੇ ਸਿੰਘਣੀਆਂ ਵੀ ਕਤਲ ਕੀਤੇਸ ਸਨ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਦੀ ਗਈ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਮਰਨੋਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਡਰਦੇ। (*ਸਿਆਰੁਲ ਮੁਤਾਖ਼ਰੀਨ*, ਜਿਲਦ ਤੀਜੀ, ਸਫ਼ਾ 50-51)।

ਜਦ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਤੋ-ਰਾਤ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਮੰਨੂ ਦੀ ਜੇਲ੍ਹ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਕੈਦ ਸਿੰਘਣੀਆਂ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾ ਕਰਵਾ ਲਿਆ। ਮੁਗ਼ਲ, ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਦੇ ਅਫ਼ਸੋਸ ਵਿਚ ਰੁਝੇ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕ ਨਾ ਸਕੇ।

ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਦੀ ਮੌਤ 'ਤੇ ਸਿੱਖ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਰਾਹਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਕਿਉਂ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਾਸਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਵੱਡੀ ਫ਼ੌਜ ਭਰਤੀ ਕਰ ਲਈ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਖਰਚੇ ਬਹੁਤ ਵਧ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖ਼ਰਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਖ਼ੂਨ ਨਿਚੋੜਦਾ ਸੀ।

ਅਜ਼ੀਜ਼ ਬੇਗ ਤੇ ਬਖ਼ਸ਼ਿੰਦਾ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਹਮਲੇ

ਇਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਭਾਵੇਂ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਤਾਕਤ ਦੀ ਜੱਦੋਜਹਿਦ ਵਿਚ ਜੁੱਝ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਡਰ ਵੀ ਸਤਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮਾਰਚ 1754 ਵਿਚ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਕਿ 10 ਅਪਰੈਲ 1754 ਦੇ ਦਿਨ ਸਿੱਖ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ-ਦਾ-ਚੱਕ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ 'ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਨੇ ਇਕ ਵੱਡੀ ਫ਼ੌਜ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਬੇਗ਼ ਅਤੇ ਬਖ਼ਸ਼ਿੰਦਾ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ 'ਗੁਰੂ ਦਾ ਚੱਕ' ਵਲ ਭੇਜ ਦਿਤੀ ਤਾਂ ਜੋ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਪਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਇਸ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਜਰਨੈਲਾਂ ਸਮੇਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁਗ਼ਲ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਮੁਗ਼ਲ ਜਰਨੈਲਾਂ ਦੇ ਮਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਬਾਕੀ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਮੈਦਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਭੱਜ ਗਈ।

ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ 'ਰਾਖੀ' ਦਾ ਐਲਾਨ (10 ਅਪਰੈਲ 1754)

ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਦੇ ਮਰਨ ਮਗਰੋਂ, 10 ਅਪਰੈਲ 1754 ਦੇ ਦਿਨ, ਕਈ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, ਸਿੱਖ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ। ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਹੋਏ ਇਕ ਸਰਬੱਤ ਖਾਲਸਾ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ 'ਰਾਖੀ' ਦੇਣ ਦਾ ਗੁਰਮਤਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਮੁਤਾਬਿਕ ਕਿਸਾਨਾਂ ਅਤੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਮਾਲੀਆ ਦੇਣਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਬਦਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਫ਼ਗਾਨ ਧਾੜਵੀਆਂ ਅਤੇ ਮੁਗ਼ਲ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਦੇਣੀ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਲੋਂ ਮਿਲੀ ਇਹ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਵਪਾਰੀਆਂ, ਅਤੇ ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਕੇ ਕਿਸਾਨਾਂ, ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਗ਼ੈਬੀ ਤੋਹਫ਼ਾ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਫ਼ਸਲ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਤੇ ਵਪਾਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਦੌਲਤ ਅਤੇ ਜਿਣਸ ਦਾ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਅਤੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਹੱਥੋਂ ਲੁੱਟੇ ਜਾਣ ਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਡਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ 'ਚ ਇਹ ਅਖਾਣ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ: *ਖਾਧਾ ਪੀਤਾ ਲਾਹੇ ਦਾ ਤੇ ਬਾਕੀ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹੇ ਦਾ* । ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ 'ਰਾਖੀ' ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕਬੂਲ ਕੀਤੀ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਹਿੱਸਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਪਨਾਹ ਹੇਠ ਆ ਗਿਆ। (ਮਿਸਕੀਨ, ਸਫ਼ਾ 84)।

ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਮਰਹੱਟਾ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਫ਼ਰਕ

ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ 'ਰਾਖੀ' ਦਾ ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਮਰਹੱਟਾ ਦੀ 'ਚੌਥ' ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਜਾਦੂ ਨਾਥ ਸਰਕਾਰ, *ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ*, ਜਿਲਦ ਚੌਥੀ, ਸਫ਼ਾ 186) ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਾਦੂ ਨਾਥ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ **ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਵੱਲੋਂ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਤੋਂ ਵਸੂਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਚੌਥ ਦੇ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ (ਸ਼ਿਵਾਜੀ) ਵੱਲੋਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਜਾਂ ਮੁਕਾਮੀ ਗੜਬੜ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਮਦਦ ਦਾ ਕੋਈ ਵਾਅਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਰਹੱਟੇ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਸੋਚਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ**

ਫ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਕੀ ਹਸ਼ਰ ਹੋਵੇਗਾ। *ਇਹ ਤਾਂ ਇਕ ਡਾਕੂ ਦੀ ਥਾਂ ਦੂਜੇ ਡਾਕੂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਨਾ ਸੀ।*

ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਹਾਕਮ ਬਣਨ ਦੀ ਜੰਗ

ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਦੀ ਮੌਤ ਮਗਰੋਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ (ਦੁੱਰਾਨੀ ਨਹੀਂ) ਨੇ ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਦੇ ਨਾਬਾਲਗ ਪੁੱਤਰ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿਤਾ ਤੇ ਮੁਗ਼ਲਾਨੀ ਬੇਗ਼ਮ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਮੁਹਾਫ਼ਿਜ਼ (ਗਾਰਡੀਅਨ) ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਮੁਗ਼ਲਾਨੀ ਬੇਗ਼ਮ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁੱਰਾਨੀ ਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਬਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਗੱਦੀ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁੱਰਾਨੀ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਸੂਬੇਦਾਰੀ 'ਤੇ ਮੁਹਰ ਲੁਆਉਣ ਵਾਸਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖ਼ਤ ਭੇਜਿਆ। ਬੇਗ਼ਮ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਮੋਮਿਨ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਅਖ਼ੀਰ ਜਨਵਰੀ 1754 ਵਿਚ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁੱਰਾਨੀ ਤੋਂ ਇਸ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਹੀ ਲਈ। ਦੁੱਰਾਨੀ ਦੀ ਇਸ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦਾ ਜਸ਼ਨ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਬੜੀ ਸ਼ਾਨੋ-ਸ਼ੌਕਤ ਨਾਲ ਮਨਾਇਆ ਗਿਆ।

ਪਰ, ਮਈ 1754 ਵਿਚ ਬੇਗ਼ਮ ਦੇ ਬੱਚੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਭਿਖਾਰੀ ਖ਼ਾਨ (ਉਰਫ਼ ਰੌਸ਼ਨ-ਉਦ-ਦੌਲਾ), ਜੋ ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਦਾ ਇਕ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਜਰਨੈਲ ਸੀ, ਨੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਇਕ ਹਿਜੜੇ ਰਾਹੀਂ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕੇ ਮਾਰਿਆ ਸੀ। (ਪਹਿਲਾਂ ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਦੀ ਮੌਤ ਵੇਲੇ ਵੀ ਭਿਖਾਰੀ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਮੁਗ਼ਲਾਨੀ ਬੇਗ਼ਮ ਨੂੰ ਬੜਾ ਤੰਗ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਦਫ਼ਨਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਦਿੱਲੀ ਲਿਜਾਣਾ ਚਾਹਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਬੇਗ਼ਮ ਉਸ ਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਹੀ ਦਫ਼ਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਭਿਖਾਰੀ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰਲਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਅਖ਼ੀਰ ਕਾਸਿਮ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਬੇਗ਼ਮ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਚੋਖੀ ਰਕਮ ਰਿਸ਼ਵਤ ਵਜੋਂ ਦੇਣ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਬੇਗ਼ਮ ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਦਫ਼ਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਸਕੀ ਸੀ)। (ਮਿਸਕੀਨ, ਸਫ਼ਾ 89-90, ਖ਼ੁਸ਼ਵਕਤ ਰਾਏ, ਸਫ਼ਾ 88)। {ਮਗਰੋਂ, ਜਦੋਂ *ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਨੂੰ* ਉਸ ਦੀ ਕਬਰ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਸਾੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕਬਰ ਦਾ ਨਾਂ *ਨਿਸ਼ਾਨ ਵੀ ਮਿਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।* (ਮਿਸਕੀਨ, ਸਫ਼ੇ 99-107)। *ਇੰਞ ਇਕ ਜ਼ਾਲਮ ਦੀ ਆਖ਼ਰੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਵੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ*}।

ਹੁਣ ਬਾਲ-ਸੂਬੇਦਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਮੌਤ ਮਗਰੋਂ ਭਿਖਾਰੀ ਖ਼ਾਨ

ਨੇ ਬੇਗ਼ਮ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਸ਼ਰੇਆਮ ਬਗ਼ਾਵਤ ਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਕਾਸਿਮ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਬੇਗ਼ਮ ਦੀ ਫਿਰ ਬੜੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਭਿਖਾਰੀ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ (ਤੇ ਅਪਰੈਲ 1755 ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਕਤਲ ਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ)। ਬੇਗ਼ਮ ਨੇ ਕਾਸਿਮ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਈਨਾਮ ਵਜੋਂ ਪੱਟੀ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਤੋਪਾਂ, 30 ਜਿਜ਼ਾਰਚੀ (ਬੰਦੂਕਚੀ), 100 ਤੁਰਕੀ ਫ਼ੌਜੀ, ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਘੁੜਸਵਾਰ ਤੇ ਪੈਦਲ ਸਿਪਾਹੀ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰੁਪੈ ਨਕਦ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ੁਕਰਾਨੇ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤੇ।

ਕਾਸਿਮ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਮੂਰਖ ਬਣਾਇਆ

ਪੱਟੀ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਬਣਨ ਮਗਰੋਂ ਕਾਸਿਮ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਪੱਟੀ ਵੱਲ ਚਲ ਪਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾ ਪੜਾਅ ਪਿੰਡ ਦਮੋਦਰਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਪਿੰਡ ਬਾਰੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਸੀ ਕਿ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਕਾਸਿਮ ਨੇ ਇਸ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਕੈਦੀ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਜਦ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਾਸਿਮ ਦੀ ਫ਼ੌਜ 'ਤੇ ਗੁਰੀਲਾ ਹਮਲੇ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਸਿੱਖ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸਵੇਰੇ ਤੇ ਸ਼ਾਮ ਦਿਨ ਵਿਚ ਦੋ ਵਾਰ ਹਮਲਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਾਸਿਮ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰ ਕੇ ਦੌੜ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਦਿਨ ਕਾਸਿਮ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਆਲਮ ਬੇਗ਼ ਨੂੰ 1000 ਫ਼ੌਜੀ ਦੇ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਜਦ ਅਸਲ ਲੜਾਈ ਦਾ ਮੌਕਾ ਆਇਆ ਤਾਂ ਆਲਮ ਬੇਗ਼ ਦਹਿਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਜੁਰਅਤ ਨਾ ਹੋਈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਆਗੂ-ਰਹਿਤ ਛੱਡ ਕੇ ਮੈਦਾਨ 'ਚੋਂ ਭੱਜ ਆਇਆ। ਜਦ ਕਾਸਿਮ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਖ਼ੁਦ ਆਪ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਗਿਆ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੂਰ ਜਾਣ 'ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜੀ ਭੱਜੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਮਿਸਕਿਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ **ਸਿਰਫ਼ ਤਿੰਨ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਹੀ ਕਈ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜੀ ਮਾਰ ਛੱਡੇ ਸਨ ਤੇ ਬਾਕੀ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਡਰ ਕੇ ਭੱਜ ਪਏ ਸਨ**। (ਮਿਸਕੀਨ, ਸਫ਼ਾ 94-96)।

ਇਸ ਘਟਨਾ ਮਗਰੋਂ ਕਾਸਿਮ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਦਾ ਕੋਈ ਫ਼ਾਇਦਾ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਤਖ਼ਤ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਦਾ ਖ਼ੁਆਬ ਲੈਣਾ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੇਵਕੂਫ਼ ਬਣਾਇਆ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ (ਸਿੱਖਾਂ) ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਤਖ਼ਤ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ

ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਤੋਹਫ਼ੇ, ਬੰਦੂਕਾਂ ਅਤੇ ਤੀਰ ਕਮਾਨ ਵੀ ਭੇਜੇ। ਉਹ ਤਾਂ ਸੋਚਦਾ ਸੀ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਲਾਹੌਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਵੇਗਾ ਅਤੇ ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਜਾ ਕੇ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ। ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਕਾਸਿਮ ਦਾ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਖ਼ਾਲੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਣ ਜੋਗੇ ਪੈਸੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਸ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਤੇ ਅਖ਼ੀਰ ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਕਾਸਿਮ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਮੁਗ਼ਲਾਨੀ ਬੇਗ਼ਮ ਕੋਲ ਲੈ ਗਏ। ਬੇਗ਼ਮ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਮੌਤ ਮਗਰੋਂ ਬੇਗ਼ਮ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੀ ਸੂਬੇਦਾਰ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਧਰ ਜਦ ਬਾਲ-ਸੂਬੇਦਾਰ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਖ਼ਬਰ 2 ਜੂਨ 1754 ਦੇ ਦਿਨ ਦਿੱਲੀ ਪੁੱਜੀ ਤਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਬੇਗ਼ਮ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਮੋਮਿਨ ਖ਼ਾਨ ਨਾਲ ਰਾਬਤਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰਲਾ ਲਿਆ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ 25 ਅਕਤੂਬਰ 1754 ਨੂੰ ਮੋਮਿਨ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਹੀ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਮੁਗ਼ਲਾਨੀ ਬੇਗ਼ਮ ਦਾ ਇਸ਼ਕ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਬੇਗ ਖ਼ਾਨ ਨਾਲ ਚਲ ਪਿਆ। ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਇਹ ਵੀ ਚਰਚਾ ਸੀ ਕਿ ਬੇਗਮ ਦਾ ਇਸ਼ਕ ਆਪਣੇ ਗ਼ੁਲਾਮ ਮਿਸਕਿਨ (ਜਿਸ ਨੇ ਮਗਰੋਂ ਤਹਿਮਾਸ ਨਾਮਾ ਲਿਖਿਆ) ਨਾਲ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਨਾਲ ਬੇਗ਼ਮ ਬਹੁਤ ਬਦਨਾਮ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬੇਗਮ ਬਾਰੇ ਇਹ ਵੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਹਿਜੜਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਲਾਹੌਰ 'ਤੇ ਹਕੂਮਤ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰ (ਦੀਵਾਨ), ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਤੇ ਜਰਨੈਲਾਂ ਨੂੰ ਹਿਜੜਿਆਂ (ਮੀਆਂ ਖ਼ੁਸ਼ਫ਼ਹਿਮ, ਮੀਆਂ ਅਰਜ਼ਮੰਦ, ਮੀਆਂ ਮਹਾਬਤ ਵਗ਼ੈਰਾ) ਰਾਹੀਂ ਹੁਕਮ ਹਾਸਿਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਬੇਗਮ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। (ਮਿਸਕੀਨ, ਸਫ਼ਾ 97-99)।

ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਦੇ 9 ਸੂਬੇਦਾਰ

ਬੇਗਮ ਕਾਰਨ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਅਤੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਵਿਚ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਕਦੇ ਬੇਗਮ ਤਖ਼ਤ ਤੋਂ ਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਕਦੇ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਮਾਹੌਲ ਲਗਾਤਾਰ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਸੂਬੇਦਾਰੀ ਨੌਂ ਵਾਰ ਬਦਲੀ ਗਈ। ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਦੇ ਮਰਨ 'ਤੇ ਬਾਲ ਸੂਬੇਦਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ (ਨਵੰਬਰ 1753 ਤੋਂ ਮਈ 1754 ਤਕ), ਮੁਗ਼ਲਾਨੀ ਬੇਗਮ (ਮਈ 54 ਤੋਂ ਅਕਤੂਬਰ 54 ਤਕ), ਮੋਮਿਨ ਖ਼ਾਨ (ਅਕਤੂਬਰ ਤੋਂ ਦਸੰਬਰ 54 ਤਕ), ਖਵਾਜਾ ਮਿਰਜ਼ਾ (ਦਸੰਬਰ 54 ਤੋਂ ਜੁਲਾਈ 55 ਤਕ), ਮੁਗ਼ਲਾਨੀ ਬੇਗਮ (ਅਪਰੈਲ ਤੋਂ ਜੁਲਾਈ 55 ਤਕ), ਖਵਾਜਾ

ਅਬਦੁੱਲਾ (ਜੁਲਾਈ ਤੋਂ ਸਤੰਬਰ 55 ਤਕ), ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ (ਸਤੰਬਰ ਤੋਂ ਦਸੰਬਰ 55 ਤਕ), ਮੁਗ਼ਲਾਨੀ ਬੇਗਮ (ਜਨਵਰੀ ਤੋਂ ਮਾਰਚ 56 ਤਕ), ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ (ਮਾਰਚ ਤੋਂ ਅਕਤੂਬਰ 56 ਤਕ) ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਰਹੇ। ਯਾਨਿ ਬੇਗਮ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਸੂਬੇਦਾਰ ਬਣੀ ਤੇ ਹਟਾਈ ਗਈ ਤੇ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਦੋ ਵਾਰ ਸੂਬੇਦਾਰ ਬਣਿਆ। ਕਦੇ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਲਾਇਆ ਬੰਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਬਣਿਆ ਤੇ ਕਦੇ ਕਾਬੁਲ ਦਾ ਲਾਇਆ।

ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਰਾਹਤ ਅਤੇ 'ਰਾਖੀ'

ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਇਸ ਬੇਯਕੀਨੀ ਵਾਲੀ ਹਾਲਤ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਰਾਹਤ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਥੇਬੰਦ ਕਰ ਲਿਆ। ਇੰਞ ਹੀ 'ਰਾਖੀ' ਕਰ ਕੇ ਮਿਲਦੀ ਰਕਮ (ਜੋ ਫ਼ਸਲ ਦਾ ਪੰਜਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ) ਨਾਲ ਉਹ ਮਾਲੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੀ ਬੜੇ ਸੌਖੇ ਹੋ ਗਏ। ਹੁਣ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਜ਼ੁਲਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਮੁਖ਼ਬਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਟਾਊਟਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਜ਼ਾਲਮਾਂ ਅਤੇ ਟਾਊਟਾਂ ਦਾ ਚੋਖੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਫ਼ਾਇਆ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਜਰਿਮਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਦੌਲਤ ਹਾਸਿਲ ਹੋਈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਚੰਗੇ ਭਰ ਗਏ। ਇਕ ਕਮਜ਼ੋਰ ਮੁਗ਼ਲ ਹਕੂਮਤ ਅਤੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਖ਼ਦਸ਼ਾ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਹੁਣ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਹੋਮਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਮਾਅਨਿਆਂ ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਸਲ ਹਾਕਮ ਤਾਂ ਹੁਣ ਸਿੱਖ ਹੀ ਸਨ। ਹੁਣ ਫੇਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ, ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਮਰਕਜ਼ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ (ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ) ਨੇ ਰਾਮਰੌਣੀ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਹੇਠ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਮੁੜ-ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ। ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਭਰਪੂਰ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ਤਿਆਰ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਨਾਂ (ਇਸ ਨਗਰ ਦੇ ਬਾਨੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ) 'ਰਾਮਗੜ੍ਹ' (ਜੋ ਪਹਿਲੋਂ 'ਰਾਮਰੌਣੀ' ਸੀ) ਰਖਿਆ ਗਿਆ। (ਇਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਈਚੋਗਿਲ ਕੋਲ ਸੀ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਇਸੇ ਰਾਮਗੜ੍ਹ ਕਰ ਕੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 'ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ' ਆਖਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ)। ਇਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰ ਛੁਪਾਣ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਗੁਜ਼ਾਰੇ-ਜੋਗੀ, ਕੁਝ ਹੱਦ ਤਕ ਮਹਿਫ਼ੂਜ਼, ਪਨਾਹਗਾਹ ਮਿਲ ਗਈ ਸੀ।

ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਹੇਠ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਇਲਾਕਾ ਆ ਚੁਕਾ ਸੀ।

ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਅਤੇ ਜੈ ਸਿੰਘ ਕਨ੍ਹਈਆ ਦਾ ਰਿਆੜਕੀ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਬੋਲਬਾਲਾ ਸੀ। ਨੱਕਈਆਂ ਕੋਲ 'ਨੱਕੇ' ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਸੀ। ਇੰਞ ਹੀ ਸਿੰਘਪੁਰੀਆਂ ਅਤੇ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆਂ ਕੋਲ ਘਾਰਾ (ਸਤਲੁਜ ਤੇ ਬਿਆਸ ਵਿਚਕਾਰ ਦਾ ਦੋਆਬਾ) ਦਾ ਇਲਾਕਾ, ਸੁਕਰਚੱਕੀਆਂ ਅਤੇ ਭੰਗੀਆਂ ਕੋਲ ਰਾਵੀ, ਝਨਾਂ ਅਤੇ ਜਿਹਲਮ ਦਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਕੁਝ ਇਲਾਕਾ, ਕਰੋੜਾ ਸਿੰਘੀਆਂ ਅਤੇ ਦੀਪ ਸਿੰਘ (ਬਾਬਾ) ਪਹੂਵਿੰਡ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਹੇਠ ਸਤਲੁਜ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹਾਂ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਅਤੇ ਡੱਲੇਵਾਲੀਆਂ ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨਵਾਲੀਆਂ ਕੋਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਸੀ। (ਅਲੀ-ਉਦ-ਦੀਨ, ਸਫ਼ਾ 171 ਬੀ, ਬਰਾਊਨ, ਟਰੈਕਟਸ, ਇੰਟਰੋਡਕਸ਼ਨ, ਸਫ਼ਾ 8)।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਅਤੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਰਾਖੀ ਦੇਣਾ, ਖਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਜਥੇਬੰਦ ਹੋਣਾ, ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹਕੂਮਤ, ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਨਾ ਆਉਣਾ ਵਗ਼ੈਰਾ, ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਹੋਮਲੈਂਡ ਦੇ 'ਅਸਲ ਹਾਕਮ' ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬਣੇ। ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਅਕਤੂਬਰ 1754 ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਇੱਕਠ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਇੱਕਠ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਿਰ ਸਿੱਖ ਜਰਨੈਲਾਂ ਨੇ ਗੁਰਮਤਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਲਾਹੌਰ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਦੇਰ ਲਾਏ ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਲਾਹੌਰ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਮਾਲ ਤੇ ਦੌਲਤ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ। 1754 ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਅੰਬਾਲਾ ਅਤੇ ਸਾਹਰਿੰਦ 'ਤੇ ਵੀ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਮਾਲ ਤੇ ਦੌਲਤ ਆਈ।

ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਐਕਸ਼ਨ

ਮਾਰਚ 1755 ਵਿਚ ਜਲੰਧਰ-ਦੋਆਬ ਦੇ ਹਾਕਮ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੇਲ ਖ਼ਾਨ ਰੁਹੀਲਾ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮਦਦ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਸਿੱਖ ਕੁਝ ਸ਼ਰਤਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨਾ ਮੰਨ ਗਏ। 11 ਅਪਰੈਲ 1755 ਦੇ ਦਿਨ ਹੋਈ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਰੁਹੀਲਾ ਮਰ ਗਿਆ। ਇਸ ਜੰਗ ਤੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬੜਾ ਮਾਲੀ ਫ਼ਾਇਦਾ ਹੋਇਆ। ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਨੇ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਮਦਦ ਬਦਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਵੰਬਰ 1755 ਵਿਚ ਫ਼ਤਹਿਬਾਦ (ਦਰਿਆ ਬਿਆਸ ਦੇ ਕੰਢੇ) ਦਾ ਪਰਗਣਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਉਂਞ ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪ ਵੀ ਅਪਰੈਲ 1756 ਤਕ ਕਈ ਇਲਾਕਿਆਂ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਕਰ ਲਏ। ਹੁਣ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ,

ਬਟਾਲਾ, ਕਲਾਨੌਰ, ਫ਼ਤਹਿਬਾਦ ਪਰਗਨਿਆਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਹੀ ਬੋਲਬਾਲਾ ਸੀ। (ਮਿਸਕੀਨ, ਸਫ਼ਾ 124)।

ਸਿੱਖ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਹਾਕਮ ਬਣੇ

ਜੂਨ 1755 ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਨਾਰਨੌਲ, ਕਰਨਾਲ ਅਤੇ ਜੈਪੁਰ 'ਤੇ ਵੀ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਮਾਲ, ਅਸਬਾਬ ਤੇ ਦੌਲਤ ਲੁੱਟੀ। **ਨਵੰਬਰ ਵਿਚ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਦੀ ਮਿਸਲ ਨੇ ਫ਼ਤਹਿਬਾਦ (ਦਰਿਆ ਬਿਆਸ ਦੇ ਕੰਢੇ) 'ਚ ਆਪਣੀ ਹਕੂਮਤ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਕੁਝ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ।** 1756 ਦੀ ਅਪਰੈਲ 'ਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਫੇਰ ਲਾਹੌਰ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਅੰਦਰ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕਲਾਨੌਰ, ਬਟਾਲਾ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ 'ਤੇ ਵੀ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। **1756 ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਹਿੱਸੇ 'ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਅਮਲੀ ਹਕੂਮਤ ਕਾਇਮ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਸਿਰਫ਼ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਇਲਾਕੇ (ਜਲੰਧਰ-ਦੋਆਬ) ਦਾ ਹੀ ਹਾਕਮ ਸੀ। ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਕਬੂਲ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਸੂਬੇਦਾਰਨ ਮੁਗ਼ਲਾਨੀ ਬੇਗਮ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਸਹੀ ਮਾਅਨਿਆਂ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਲਾਹੌਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਹੱਦ ਵਿਚ ਹੀ ਕਾਇਮ ਸੀ। ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੁਣ ਪੰਜਾਬ 'ਚ ਸਿਰਫ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹੀ ਹਕੂਮਤ ਸੀ।**

ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁੱਰਾਨੀ ਦਾ ਚੌਥਾ ਹਮਲਾ

ਜਦੋਂ ਮੁਗ਼ਲਾਨੀ ਬੇਗਮ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰਕਮ ਨਹੀਂ ਆ ਰਹੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁੱਰਾਨੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸੱਦਾ ਭੇਜਿਆ। ਜਦ ਇਸ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰ ਗ਼ਾਜ਼ੀਉੱਦੀਨ ਨੇ ਫ਼ੌਜ ਭੇਜ ਕੇ ਮੁਗ਼ਲਾਨੀ ਬੇਗਮ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਧੀ ਉਮੀਦਾ ਬੇਗ਼ਮ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ਼ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਬਣਾ ਦਿਤਾ। ਉਮਦਾ ਬੇਗ਼ਮ ਦੀ ਮੰਗਣੀ ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰ ਇਮਾਦ-ਉਲ-ਮੁਲਕ ਨਾਲ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਵਰਤ ਕੇ ਬੇਗ਼ਮ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਮਦਦ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਬੇਗ਼ਮ ਦੇ ਮੁਖ਼ਾਲਿਫ਼ਾਂ ਨੇ ਵਜ਼ੀਰ ਨੂੰ ਪੱਟੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਿ ਬੇਗ਼ਮ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁੱਰਾਨੀ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਝੂਠੇ ਪਰਚਾਰ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠਾਂ ਵਜ਼ੀਰ ਨੇ ਬੇਗ਼ਮ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੇ ਦਾਜ ਦੇ ਲਾਲਚ ਹੇਠ ਮੁਗ਼ਲਾਨੀ

ਬੇਗ਼ਮ ਦੀ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਸ਼ਾਦੀ ਕਰਨਾ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਮੁਗ਼ਲਾਨੀ ਬੇਗ਼ਮ ਦੀ ਧੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹੀਰੇ ਤੇ ਗਹਿਣੇ ਲੈ ਕੇ 4 ਮਾਰਚ 1756 ਦੇ ਦਿਨ ਦਿੱਲੀ ਪੁੱਜੀ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਵਜ਼ੀਰ ਨੇ ਮੁਗ਼ਲਾਨੀ ਬੇਗ਼ਮ ਨੂੰ ਵੀ ਧੋਖੇ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਬੁਲਾ ਕੇ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬੇਗ਼ਮ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਮਨਾਇਆ। ਹੁਣ ਵਜ਼ੀਰ ਨੇ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਨੂੰ 30 ਲੱਖ ਰੁਪੈ ਸਾਲਾਨਾ ਮਾਮਲਾ ਦੇਣ ਦੀ ਸ਼ਰਤ 'ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

ਕੈਦ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਮੁਗ਼ਲਾਨੀ ਬੇਗ਼ਮ ਨੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁੱਰਾਨੀ ਨਾਲ ਰਾਬਤਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ। ਬੇਗ਼ਮ ਕਿਉਂਕਿ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦੇ ਚੁਕੀ ਸੀ, ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਨੇ ਬੇਗ਼ਮ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਮਨਾਇਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਅਕਤੂਬਰ 1756 ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਨੂੰ ਖ਼ਤ ਲਿਖ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ ਪਰ ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ 'ਤੇ ਅਮਲ ਨਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਦਿੱਲੀ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਵੰਬਰ ਵਿਚ ਜੰਗਬਾਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਅਗਾਊਂ ਫ਼ੌਜ ਲਾਹੌਰ ਵੱਲ ਤੋਰ ਦਿਤੀ। ਇਸ ਫ਼ੌਜ ਨੇ 25 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਲਾਹੌਰ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਆਪ ਵੀ 20 ਦਿਸੰਬਰ 1756 ਦੇ ਦਿਨ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਖਵਾਜਾ ਮਿਰਜ਼ਾ ਖ਼ਾਨ ਜਲੰਧਰੀ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਅਤੇ ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਘੁਮੰਡ ਚੰਦ ਕਟੋਚ ਨੂੰ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਤੇ ਆਪ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਚਲ ਪਿਆ।

ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ 1757 ਦੀ ਜਨਵਰੀ ਦੇ ਤੀਜੇ ਹਫ਼ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਤਾਂ ਕੀ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਉਹ ਬੜੇ ਬੁਜ਼ਦਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਉਸ ਅੱਗੇ ਗਿੜਗਿੜਾਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ। ਹੁਣ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਹਾਕਮ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਬੜੀ ਹਲੀਮੀ ਨਾਲ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਅਤੇ ਅਮੀਰਾਂ ਨੇ ਹੱਥ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿੱਘਾ 'ਜੀ ਆਇਆਂ' ਆਖਿਆ। ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਆਲਮਗੀਰ ਦੂਜਾ ਵੀ 28 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਹੋ ਕੇ ਲੈਣ ਆਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਫ਼ਤਹਿਪੁਰੀ ਤੋਂ ਲਾਲ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆ ਤੇ ਤਖ਼ਤ 'ਤੇ ਜਾ ਬਿਠਾਇਆ। ਸਾਰੇ ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਤੇ ਅਮੀਰਾਂ ਨੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਬੜੇ ਤੋਹਫ਼ੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ। **ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਤਰਸ ਕਰਦਿਆਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕੁਝ ਨਾ ਕਿਹਾ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਖ਼ੂਬ ਲੁੱਟ ਮਚਾਈ; ਅਮੀਰਾਂ, ਵਜ਼ੀਰਾਂ, ਵਪਾਰੀਆਂ ਤੇ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ੂਬ ਲੁੱਟਿਆ। ਮੁਗ਼ਲਾਨੀ ਬੇਗ਼ਮ ਨੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਦਿੱਲੀ ਦੇ**

ਹਰ ਅਮੀਰ ਵਜ਼ੀਰ ਦੀ ਦੌਲਤ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਲੁਟਵਾਏ। ਮੁਗ਼ਲਾਨੀ ਬੇਗਮ ਨੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਹਰ ਵੱਡੇ ਘਰ ਦੀਆਂ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਤੇ ਜਵਾਨ ਕੁੜੀਆਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਲੈ ਗਿਆ। (*ਤਾਰੀਖ਼ੇ ਹੁਸੈਨ ਸ਼ਾਹੀ*, ਸਫ਼ਾ 37, *ਸਿਆਰੁਲ ਮੁਤਾਖ਼ਰੀਨ*, ਜਿਲਦ 3, ਸਫ਼ਾ 54)।

ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਤੇ ਸਾਬਕਾ ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਇਤਮਾਦ-ਉਲ-ਦੌਲਾ, ਕਮਰ-ਉਦ-ਦੀਨ ਖ਼ਾਨ (ਮੁਗ਼ਲਾਨੀ ਬੇਗਮ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸਹੁਰਾ) ਦੇ ਘਰ ਵੀ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੁੱਟ ਲਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਦੌਲਤ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਤਿਜੋਰੀਆਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਘਰਾਂ ਦੇ ਤਹਿਖ਼ਾਨੇ, ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਰੀਆਂ ਥਾਂਵਾਂ, ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਦੌਲਤ ਲੁਕਾ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਪੁਟਵਾ ਕੇ ਸਾਰੀ ਦੌਲਤ ਲੁੱਟ ਲਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਜੁਰਮਾਨੇ ਵੀ ਕੀਤੇ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਸੂਲ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਉਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਵੀ ਲੁਹਾ ਲਏ। ਇਸ ਸਾਰੀ ਲੁੱਟ ਵਿਚ ਮੁਗ਼ਲਾਨੀ ਬੇਗਮ ਨੇ ਬੜਾ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕੀਤਾ। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਬੇਹੱਦ ਜ਼ੁਲਮ ਕੀਤੇ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਲੋਕ ਤਕਰੀਬਨ ਕੰਗਾਲ ਹੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਸਿਰਫ਼ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੁਗ਼ਲਾਨੀ ਬੇਗਮ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਦਾ ਬਦਲਾ ਇੰਵ ਲਿਆ।

ਮੁਗ਼ਲਾਨੀ ਬੇਗਮ ਨੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਹੋਰ ਖ਼ੁਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਖ਼ੁਦ ਆਪਣੀ ਦੌਲਤ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਕਈ ਥਾਲੀਆਂ ਭਰ ਕੇ ਹੀਰੇ ਜਵਾਹਰਾਤ ਤੋਹਫ਼ੇ ਵਜੋਂ ਭੇਟ ਕੀਤੇ। ਇਸ 'ਤੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਬੇਗਮ ਨੂੰ ਮੁਖ਼ਾਤਿਬ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਅਜ ਤੋਂ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਧੀ ਐਲਾਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ (ਧੀ ਦੀ ਥਾਂ) ਆਪਣਾ ਪੁੱਤਰ ਕਿਹਾ ਕਰਾਂਗਾ ਤੇ ਤੈਨੂੰ 'ਸੁਲਤਾਨ ਮਿਰਜ਼ਾ' ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ।" ਪਰ ਇਸ ਖ਼ਿਤਾਬ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਬੇਗਮ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਮਿਲਿਆ। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਹਰਿੰਦ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸੂਬੇ ਆਪਣੀ ਹਕੂਮਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਲਏ ਅਤੇ ਇਸ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਤੈਮੂਰ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ। ਹੁਣ ਮੁਗ਼ਲਾਨੀ ਬੇਗਮ ਕੰਗਾਲ ਵੀ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਰੁਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਹਸਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਅਗਲੇ 22 ਸਾਲ ਜੰਮੂ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਚਾਰੀ ਗ਼ਰੀਬੜੀ ਜਹੀ ਔਰਤ ਵਾਂਗ ਗੁਜ਼ਾਰੇ। (ਮਿਸਕੀਨ, *ਤਹਿਮਾਸਨਾਮਾ*, ਸਫ਼ਾ 138, *ਇਮਾਮ-ਉਦ-ਦੀਨ ਹੁਸੈਨੀ, ਤਾਰੀਖ਼ੇ ਹੁਸੈਨ ਸ਼ਾਹੀ*, ਸਫ਼ਾ 37)।

ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਭਰਤਪੁਰ, ਮਥਰਾ, ਬਿੰਦਰਾਬਨ, ਗੋਕੁਲ ਦੀ ਲੁੱਟ

ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਭਰਤਪੁਰ ਰਿਆਸਤ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕਰ ਲਿਆ। ਪਰ ਜਾਟ ਰਾਜੇ ਸੂਰਜ ਮੱਲ ਨੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਇਸ 'ਤੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜਰਨੈਲ ਜਹਾਨ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਭਰਤਪੁਰ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣ ਮਗਰੋਂ ਅੱਗ ਲਾਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਹੁਣ ਦਿੱਲੀ ਵਾਂਗ ਭਰਤਪੁਰ ਵੀ ਤਬਾਹ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ।

ਭਰਤਪੁਰ ਨੂੰ ਕੱਖੋਂ ਹੌਲਾ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਮਥਰਾ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਇਕ ਲੱਖ ਤੋਂ ਵਧ ਹਿੰਦੂ 4 ਮਾਰਚ ਦਾ ਹੋਲੀ ਦਾ ਤਿਉਹਾਰ ਮਨਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਮਥਰਾ ਵਿਚ ਪੁੱਜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਕਤਲੇਆਮ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿਤਾ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹਿੰਦੂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਪੁਜਾਰੀ ਵੀ ਸਨ, ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤੇ ਗਏ। ਸੜਕਾਂ ਖ਼ੂਨ ਨਾਲ ਲਾਲੋ-ਲਾਲ ਹੋਈਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਮਥਰਾ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਖ਼ੂਨ ਨਾਲ ਧੋਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹੋਣ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਪਈਆਂ ਕੀਮਤੀ ਮੂਰਤੀਆਂ ਲੁੱਟ ਲਈਆਂ ਅਤੇ ਮੰਦਰ ਢਾਹ ਅਤੇ ਸਾੜ ਦਿਤੇ। *ਸਿਰਫ਼ ਹਿੰਦੂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਅਮੀਰ ਮੁਗ਼ਲਾਂ (ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਕੇ ਸੁਨਿਆਰਿਆਂ ਤੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ* ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਖ਼ੂਬ ਲੁੱਟਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਦੋ ਦਿਨ ਮਗਰੋਂ ਇਹੀ ਕਤਲੇਆਮ ਬਿੰਦਰਾਬਨ (ਵ੍ਰਿੰਦਾਵਨ) ਅਤੇ ਗੋਕੁਲ ਵਿਚ ਵੀ ਦੋਹਰਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਹਿਸ਼ੀਆਣਾ ਕਤਲੇਆਮ ਅਤੇ ਲੁੱਟਮਾਰ ਮਗਰੋਂ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਫਿਰ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਮੁੜ ਗਿਆ। ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁਤਰ ਤੈਮੂਰ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ 14 ਫ਼ਰਵਰੀ 1757 ਦੇ ਦਿਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਆਲਮਗੀਰ ਦੀ ਧੀ ਅਫ਼ਰੋਜ਼ ਬਾਨੋ ਬੇਗਮ ਨਾਲ ਕੀਤੀ। ਮੁੜਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪ ਵੀ ਗੱਦੀ ਤੋਂ ਲਾਹੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ (ਬਾਦਸ਼ਾਹਤ ਦਾ ਸਮਾਂ 1748-1754) ਦੀ 16 ਸਾਲਾ ਧੀ ਹਜ਼ਰਤ ਬੇਗਮ ਨਾਲ ਸ਼ਾਦੀ ਕਰਵਾ ਲਈ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਵੱਲ ਵਾਪਿਸ ਟੁਰ ਪਿਆ। **ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਦੋ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹਰਮ ਦੀਆਂ 17 ਔਰਤਾਂ, ਚਾਰ ਸੌ ਤੋਂ ਵਧ ਗੋਲੀਆਂ ਅਤੇ ਦਸ ਤੋਂ ਪੰਦਰਾਂ ਕਰੋੜ ਰੁਪੈ ਦੀ ਦੌਲਤ ਵੀ ਸੀ।**

ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ਾਇਦ ਅਜੇ ਵਾਪਿਸ ਵਤਨ ਨਾ ਮੁੜਦਾ ਜੇ ਕਰ ਹੈਜ਼ੇ ਦੀ

ਬੀਮਾਰੀ ਨਾ ਫ਼ੈਲਦੀ। ਇਸ ਬੀਮਾਰੀ ਨਾਲ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸੌ-ਡੇਢ ਸੌ ਸਿਪਾਹੀ ਮਰਨ ਲਗ ਪਏ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਮਜਬੂਰੀ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਵਤਨ ਵਾਪਿਸ ਮੁੜਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਅਖ਼ੀਰ 2 ਅਪਰੈਲ 1757 ਦੇ ਦਿਨ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਚੱਲ ਪਿਆ।

ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਵਤਨ ਮੁੜ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਲੁੱਟ ਦਾ ਸਾਰਾ ਮਾਲ 28000 ਗੱਡਿਆਂ, ਬਲਦਾਂ, ਖੋਤਿਆਂ, ਖੱਚਰਾਂ, ਅਤੇ ਘੋੜਿਆਂ 'ਤੇ ਲੱਦ ਕੇ ਸਿੱਧਾ ਆਪਣੇ ਵਤਨ ਵੱਲ ਟੋਰ ਦਿੱਤਾ।ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਇਕ ਵੀ ਹਾਥੀ, ਘੋੜਾ, ਊਠ, ਖੱਚਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਇਕ ਵੀ ਖੋਤਾ ਤਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸਾਰਿਆਂ 'ਤੇ ਸਾਮਾਨ ਲੱਦਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਪੈਦਲ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਵਾਰੀ ਦਾ ਹਰ ਜਾਨਵਰ ਲੁੱਟ ਦੇ ਮਾਲ ਨਾਲ ਲੱਦਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। (*ਸਿਆਰੁਲ ਮੁਤਾਖ਼ਰੀਨ*, ਜਿਲਦ ਤੀਜੀ, ਸਫ਼ਾ 53, ਲੇਟਰ *ਮੁਗ਼ਲਜ਼*, ਜਿਲਦ ਦੂਜੀ, ਸਫ਼ੇ 82-136)।

ਇਸ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਤੈਮੂਰ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿਪਾਹੀ ਵੀ ਗਏ। ਜਦੋਂ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਵਾਲਾ ਕਾਫ਼ਲਾ ਸਾਹਰਿੰਦ ਲੰਘ ਕੇ ਸਨੌਰ ਕੋਲ ਪੁੱਜਾ ਤਾਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ (ਇਕ ਸੋਮੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਾ ਨੇ) ਉਸ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਲੁੱਟ ਦੇ ਮਾਲ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਖੋਹ ਲਿਆ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕਾਫ਼ਲੇ 'ਤੇ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਕੋਲ ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਂਞ ਸਿੱਖ ਝਨਾਂ ਦਰਿਆ ਤਕ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਦੇ ਕਾਫ਼ਲੇ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਇਸ ਦਾ ਮਾਲ ਲੁੱਟ ਕੇ ਲੁੱਟ ਦੇ ਮਾਲ ਦਾ ਭਾਰ ਘਟਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਐਕਸ਼ਨ 'ਤੇ ਤੈਮੂਰ ਬਹੁਤ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ।

ਕਰਤਾਰਪੁਰ (ਜਲੰਧਰ 'ਤੇ ਹਮਲਾ)

ਜਦ ਤੈਮੂਰ ਤੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਜਰਨੈਲ ਜਹਾਨ ਖ਼ਾਨ ਜਲੰਧਰ ਪੁੱਜੇ ਤਾਂ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਨਾਸਰ ਅਲੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਹਰਿੰਦ ਨੇੜੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਲੁੱਟ ਮਾਰ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸਲਾਹ ਦਿਤੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਚ ਵਡਭਾਗ ਸਿੰਘ (ਧੀਰ ਮੱਲ ਦੀ ਚੌਥੀ ਪੀੜ੍ਹੀ) ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਕਲਮ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਰੂਪ ਵੀ ਉਸ ਕੋਲ ਹੀ ਸੀ। ਤੈਮੂਰ ਨੇ ਇਸ ਨਗਰ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ, ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ ਅਤੇ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ

ਅੱਗ ਲਾ ਦਿਤੀ। ਇਸ ਅੱਗ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਥੰਮ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਰੂਪ* ਵੀ ਸੜ ਗਏ। ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਵਡਭਾਗ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਤਸ਼ੱਦਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। (ਇਕ ਰਾਤ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਕੁਝ ਚੇਲੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਮੌਜੂਦਾ ਹਿਮਾਂਚਲ ਦੇ ਪਿੰਡ ਮੌੜੀ ਵਿਚ ਲੈ ਗਏ। **ਉਹ ਏਨਾ ਡਰ ਗਿਆ ਕਿ ਮੁੜ ਕੇ ਮੌੜੀ ਪਿੰਡ 'ਚੋਂ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਤੇ ਦਹਿਸ਼ਤ ਨਾਲ ਦਹਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਉਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮਰ ਗਿਆ**)।

**(ਮਗਰੋਂ ਧੀਰਮੱਲੀਆਂ ਨੇ ਕੁਝ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਬੀੜਾਂ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀਆਂ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿ ਬੰਨੋ ਵਾਲੀ ਖਾਰੀ ਬੀੜ ਦੀਆਂ ਨਕਲਾਂ ਹਨ। ਜਿਹੜਾ ਸਰੂਪ ਉਹ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਦਰਅਸਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਕੋਈ ਬੀੜ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਦਿਲਚਸਪ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਬੀੜ ਤੇ ਕਦੇ ਦੂਜੀ ਬੀੜ ਨੂੰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਬਣਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ)।*

ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਤੈਮੂਰ ਨੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਤੋਂ ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ ਦਾ ਪੱਤਣ ਪਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਵੀ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰਿਆ ਅਤੇ ਲੁੱਟ ਦਾ ਮਾਲ ਲੈ ਕੇ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਲ ਨੂੰ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਖਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਵਹੀਰ 'ਤੇ ਗੁਰੀਲਾ ਹਮਲਾ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਤੇ ਇਹ ਹਮਲੇ ਉਦੋਂ ਤਕ ਜਾਰੀ ਰਹੇ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਝਨਾਂ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਨਾ ਕਰ ਗਈਆਂ।

ਤੈਮੂਰ ਅਤੇ ਜਹਾਨ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਲਾਹੌਰ 'ਚ ਡੇਰੇ

ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਾਪਿਸ ਪਰਤਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਹਰਿੰਦ, ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮਿਲਾਉਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਨਜੀਬ-ਉਦ-ਦੌਲਾ ਨੂੰ ਸਾਹਰਿੰਦ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਤੈਮੂਰ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਤੇ ਜਹਾਨ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਡਿਪਟੀ ਥਾਪ ਦਿਤਾ। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਤੈਮੂਰ ਨੂੰ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜੀ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਫ਼ੌਜ ਭਰਤੀ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਕਿਹਾ।

ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਜੰਮੂ ਦੇ ਡੋਗਰੇ ਰਾਜੇ ਰਣਜੀਤ ਦੇਵ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਲਾਈ ਕਿ ਉਹ ਤੈਮੂਰ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰੇ। ਇਸ ਮਦਦ ਬਦਲੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਆਲਕੋਟ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਜ਼ਫ਼ਰਵਾਲ, ਸਨਖਤੀਆ ਤੇ ਔਰੰਗਾਬਾਦ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਈਨਾਮ ਵਿਚ ਦੇ ਦਿਤੇ।

ਭਾਵੇਂ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਤੈਮੂਰ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਸਿਰਫ਼ ਲਾਹੌਰ ਜਾਂ ਇਸ ਦੇ ਨੇੜੇ-ਨੇੜੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸੀ। ਬਾਕੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਬੋਲ-ਬਾਲਾ ਸੀ। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਰਵਾਨਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਫੇਰ ਸਾਰੇ ਇਲਕਿਆਂ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਤੈਮੂਰ ਸਿਰਫ਼ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲਿਜਾ ਕੇ ਹੀ ਸੂਬੇਦਾਰੀ ਦਾ ਰੋਅਬ ਦਿਖਾ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਤੈਮੂਰ ਨੇ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਦੇ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਤੈਮੂਰ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਤੇ ਜਹਾਨ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਦੁਰਾਨੀ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਫੜੋ-ਫੜੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ।

ਤੈਮੂਰ ਵਲੋਂ ਗੁਰੂ ਦਾ ਚੱਕ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ

ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਤੈਮੂਰ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣਾ ਲੁੱਟ ਦਾ ਮਾਲ ਖੋਹੇ ਜਾਣ ਬਦਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਮਈ 1757 ਵਿਚ ਤੈਮੂਰ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਰਾਮ ਰੌਣੀ (ਕਿਲ੍ਹਾ) ਅਤੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਢਾਹ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਰੋਵਰ ਨੂੰ ਮਲਬੇ ਨਾਲ ਪੂਰ ਦਿੱਤਾ।

ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ (11 ਨਵੰਬਰ 1757)

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਢਾਹੁਣ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਤੈਮੂਰ ਨੇ ਸੈਂਕੜੇ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿਣ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਇਕ ਪੱਕੀ ਚੌਂਕੀ ਬਿਠਾ ਦਿਤੀ। ਇਹ ਫ਼ੌਜੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ 'ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਿਸਲ' ਦਾ ਡੇਰਾ ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਵਿਚ ਸੀ (ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਨਾਂ ਮਿਸਲ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਣ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ)। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਤੈਮੂਰ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਕਰਨ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਕਰਨ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਜਦੋਂ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਤਕ ਪੁੱਜੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੁਰਾਨੀ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਦੋ-ਹੱਥ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਚੇਤੇ ਰਹੇ ਕਿ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਕ ਜਰਨੈਲ ਤੇ ਇਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਮੁਖੀ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਟਕਸਾਲ ਦਾ ਮੁਖੀ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ (ਕਿਸੇ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਉਸ

ਨੂੰ 'ਬਾਬਾ' ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ)। ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕੀ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਜੋ 1930 ਵਿਚ ਛਪਿਆ ਸੀ, ਵਿਚ ਵੀ 'ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ' ਲਫ਼ਜ਼ ਵੀ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਹ ਲਫ਼ਜ਼ 1970 ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਘੜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਨਵੰਬਰ 1757 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਕੁਝ ਸਾਥੀਆਂ ਸਣੇ ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵੱਲ ਚਲ ਪਏ। ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਤੋਂ ਚਲ ਕੇ ਆਪ ਜਾਗਾ, ਬਾਹਮਣ, ਨਾਹਨਵਾਲਾ, ਬੰਭੋਕੇ, ਗੁਰੂ ਚੌਤਰਾ, ਫੂਲ, ਮਹਿਰਾਜ, ਦਰਾਜ, ਭੁੱਚੋ, ਗੋਵਿੰਦਪੁਰ, ਕੋਟ ਕਪੂਰਾ ਤੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ 'ਚੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ, ਹਰੀਕੇ ਦੇ ਪੱਤਣ ਤੋਂ ਮਾਝੇ ਵਿਚ ਦਾਖਿਲ ਹੋਏ ਤੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਚੱਕ ਵੱਲ ਚਲਦੇ ਗਏ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਹਰ ਥਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜਥੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਗਏ। ਤਰਨਤਾਰਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੁੱਜਣ ਤਕ ਇਹ ਜਥਾ ਕਾਫ਼ੀ ਵੱਡਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਦਾ ਗ਼ੁਲਾਮ ਤਹਿਮਾਸ ਖ਼ਾਨ ਮਿਸਕੀਨ ਇਸ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 1000 ਦਸਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਸੋਮਿਆਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਪੰਜ ਤੋਂ ਸੱਤ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੱਖ ਇਸ ਜੱਥੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੇਹੁਰਮਤੀ ਰੋਕਣ ਵਾਸਤੇ ਆਏ ਇਹ ਸਿੱਖ "ਸੀਸ ਤਲੀ 'ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ" ਆਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਹੀ ਇਹੀ ਸੀ ਕਿ ਜਾਂ ਤਾਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਵਾ ਲੈਣਾ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਲ ਰਵਾਨਗੀ ਦਾ ਪਤਾ ਅਫ਼ਗਾਨ ਜਰਨੈਲ ਜਹਾਨ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਲਗ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਵੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਲ ਕੂਚ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਅਫ਼ਗਾਨ ਫ਼ੌਜਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਜੱਥਾ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇੜੇ ਪੁੱਜਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ, ਹਾਜੀ ਅਤਾਈ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ, ਅਫ਼ਗਾਨ ਫ਼ੌਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਹ ਰੋਕਣ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਖੜੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੱਟੀ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਕਾਸਿਮ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆ ਰਲੀ ਸੀ। 11 ਨਵੰਬਰ 1757 ਦੇ ਦਿਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਲਹੂ-ਵੀਟਵੀਂ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। (ਮਿਸਕੀਨ, ਸਫ਼ਾ 162-65)।

ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਅਫ਼ਗਾਨ ਦੋਵੇਂ ਜੀਅ-ਜਾਨ ਨਾਲ ਲੜੇ। ਇਕ ਸੋਮੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਫ਼ਗਾਨ ਸਿਪਾਹੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਤੇ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਵੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ। ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਡੇਰੀ ਉਮਰ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਖੰਡਾ ਚਲਾਇਆ। ਉਹ ਲੜਦੇ-ਲੜਦੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਵਧਦੇ ਗਏ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਲਾਗੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਰਦਨ 'ਤੇ ਤਲਵਾਰ ਦਾ

ਇਕ ਜ਼ੋਰ ਦਾ ਵਾਰ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧੌਣ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤਕ ਕੱਟੀ ਗਈ, ਪਰ ਉਹ ਇਕ ਹੱਥ ਨਾਲ ਸਿਰ ਤੇ ਗਰਦਨ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਦੇ ਹੋਏ ਦੂਜੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਖੰਡਾ ਚਲਾਉਂਦੇ ਗਏ। ***(ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਅਫ਼ਗਾਨ ਬਹੁਤ ਡਰੇ ਕਿ ਇਕ ਸਿੱਖ ਕੱਟੀ ਹੋਈ ਗਰਦਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਆਹੂ ਲਾਹ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਅਫ਼ਗਾਨ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਿਚ ਦਹਿਸ਼ਤ ਫ਼ੈਲ ਗਈ)***। ਅਖ਼ੀਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਦੱਖਣੀ ਬਾਹੀ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਡਿੱਗ ਪਏ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ। ਜਦ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਵੀ ਅਫ਼ਗਾਨ ਡਰੇ ਰਹੇ ਤੇ ਇਹ ਸੋਚਦੇ ਰਹੇ ਕਿ ਕਿਤੇ ਸਿੱਖ ਫਿਰ ਜਿਉਂਦੇ ਹੀ ਨਾ ਹੋ ਜਾਣ। ਅਫ਼ਗਾਨ ਸੋਚਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਏਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੱਟੀ ਹੋਈ ਧੌਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਏਨੇ ਪਠਾਣ ਮਾਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਉਹ ਲਾਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਫੇਰ ਵੀ ਉਠ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਗ਼ੈਬੀ ਤਾਕਤ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। **ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਸ ਬਹਾਦਰੀ ਤੋਂ "ਸਿਰ ਤਲੀ 'ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਲੜਨ" ਵਾਲੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਦੀ ਇਹ ਅਤਿਕਥਨੀ ਗੱਲ ਵੀ ਚਲ ਪਈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧੌਣ ਬਿਲਕੁਲ ਕੱਟੀ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣਾ ਸੀਸ ਹੱਥ 'ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਬਾਕੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਲੜੀ।** ***ਮਗਰੋਂ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕਾਲਪਨਿਕ ਤਸਵੀਰਾਂ ਬਣਾ ਲਈਆਂ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕ ਹੱਥ ਦੀ ਤਲੀ 'ਤੇ ਸਿਰ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਖੰਡਾ ਫੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।***

ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੇ ਸਾਕੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ਨੇ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ 'ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਵਿਚ, ਚੋਖੀ ਤਫ਼ਸੀਲ ਨਾਲ, ਸਫ਼ਾ 910 ਤੋਂ 925 ਤਕ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਮੁਤਾਬਿਕ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ, ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ, ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਰਣ ਸਿੰਘ, ਭਾਗ ਸਿੰਘ, ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਨੱਥਾ ਸਿੰਘ ਮਾਹਲ, ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਬਾਲ ਸਿੰਘ ਚਾਹਲ, ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਕੰਗ, ਸੁਧਾ ਸਿੰਘ, ਬਿਸਾਲਾ ਸਿੰਘ ਵਗ਼ੈਰਾ ਵੀ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਕਮਾਲ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦਿਖਾਉਣ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਇਕ ਹੋਰ ਸੋਮਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਸੱਜਣ ਸਿੰਘ, ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ, ਕੌਰ ਸਿੰਘ, ਮੰਨਾ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਅੱਘੜ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਂ ਵੀ ਸ਼ਹੀਦ ਆਗੂਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਰਾਮ ਰੌਣੀ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਾਲੀ ਥਾਂ 'ਤੇ (ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ਼ਹੀਦਾਂ) ਅਤੇ ਕਟੜਾ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਤੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਬਾਗ਼ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਇਹ ਗੱਲ ਇਤਫ਼ਾਕ ਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਅਦਬ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਵਾਸਤੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖ

ਆਪਣੀ ਖ਼ੁਦਮੁਖ਼ਤਿਆਰੀ ਵਾਸਤੇ ਲੜ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਜਜ਼ੀਰੇ (ਸਬ ਕਾਂਟੀਨੈਂਟ) 'ਚ ਆਪਣੀ ਹਕੂਮਤ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਬੜੀਆਂ ਤੇਜ਼ ਪੁਲਾਂਘਾਂ ਪੁੱਟ ਰਹੇ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਬਾਅਦ 14 ਨਵੰਬਰ 1757 ਦੇ ਦਿਨ ਪਲਾਸੀ ਵਿਚ ਹੋਈ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਅੰਗੇਰਜ਼ਾਂ (ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ) ਦੀ ਜਿੱਤ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਜਜ਼ੀਰਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਬੋਲਬਾਲੇ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। *ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਫ਼ਰਕ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਜਰਵਾਣੇ ਤੇ ਲੁਟੇਰੇ ਸਨ ਤੇ ਸਿੱਖ ਆਪਣੇ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਜੂਝ ਰਹੇ ਸਿਰਲੱਥ ਯੋਧੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਕ ਤੀਜੀ ਧਿਰ ਮਰਹੱਟੇ ਵੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਤਾਕਤ ਤੇ ਦੌਲਤ ਸੀ, ਨਾ ਕਿ ਮੁਗ਼ਲਾਂ, ਪਠਾਣਾਂ ਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮੁਲਕ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣਾ।*

ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਫ਼ੌਜ ਵੱਲੋਂ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਨਾਲ ਟੱਕਰ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜਰਨੈਲ ਜਹਾਨ ਖ਼ਾਨ ਰਾਹੀਂ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਨੂੰ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਉਹ ਜਲੰਧਰ ਦੀ ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਸੰਭਾਲ ਲਵੇ। ਅਦੀਨਾ ਲਾਹੌਰ ਜਾਣ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਜਾਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਸੀ ਕਿ ਜਹਾਨ ਖ਼ਾਨ ਉਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਵੇਗਾ। ਹੁਣ, ਜਹਾਨ ਖ਼ਾਨ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਗੁਸਤਾਖ਼ੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੂਨੀਅਰ ਜਰਨੈਲ ਮੁਰਾਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਕੇ ਅਦੀਨਾ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਮੁਰਾਦ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਸਾਹਰਿੰਦ ਅਤੇ ਨਾਹਨ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵੀ ਆ ਗਈ। ਜਦ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਪਹਾੜਾਂ ਵੱਲ ਨੱਸ ਗਿਆ। ਇਸ 'ਤੇ ਜਹਾਨ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਸਰਫ਼ਰਾਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਜਲੰਧਰ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਮਦਦ ਮੰਗੀ। ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਕਈ ਵਾਰ ਸਮਝੌਤੇ ਕੀਤੇ ਸਨ ਤੇ ਕੰਮ ਮੁੱਕਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਸਿੱਖ ਉਸ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਗਏ। (ਬਰਾਊਨ, ਸਫ਼ਾ 17, ਮਾਲਕਮ, ਸਫ਼ਾ 92, ਫ਼ਾਰਸਟਰ, ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ, ਸਫ਼ਾ 314)।

ਮਾਹਿਲਪੁਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ

ਅਦੀਨਾ-ਸਿੱਖ ਫ਼ਰੰਟ ਨੇ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਟਕਰ ਮਾਹਿਲਪੁਰ (ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ) ਵਿਚ ਲਈ। ਅਫ਼ਗਾਨ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਬੁਲੰਦ ਖ਼ਾਨ ਤੇ

ਮੁਰਾਦ ਖ਼ਾਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਵਾਸਤੇ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਤੇ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਿਚ ਫ਼ਰਕ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਦਾਇਤ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਿਰਾਂ 'ਤੇ ਘਾਹ ਜਾਂ ਹੋਰ ਪੱਤੇ ਬੰਨ੍ਹ ਲੈਣ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਬੁਲੰਦ ਖ਼ਾਨ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਡਰਦਾ ਮਾਰਾ ਮੁਰਾਦ ਖ਼ਾਨ ਚੋਰੀ ਉਥੋਂ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤੇ ਆਗੂ-ਹੀਣ ਫ਼ੌਜ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਤਾਅਬ ਨਾ ਝੱਲ ਸਕੀ ਤੇ ਮੈਦਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਭੱਜ ਗਈ। ਇਹ ਘਟਨਾ ਪਹਿਲੀ ਦਸੰਬਰ 1757 ਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਜਿੱਤ ਮਗਰੋਂ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰੀਆ ਅਦਾ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਨੂੰ ਸਾੜਨ ਵਾਲੇ ਨਾਸਿਰ ਅਲੀ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਸਿਆ ਕਿ ਨਾਸਰ ਅਲੀ ਤਾਂ ਮਰ ਚੁਕਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਦੀ ਚਾਲਾਕੀ ਨੂੰ ਤਾੜ ਲਿਆ ਪਰ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਜਲੰਧਰ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਨਗੇ। ਅਦੀਨਾ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵਿਗਾੜਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਚੁੱਪ ਰਿਹਾ।

ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਜਲੰਧਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ

ਹੁਣ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਦੇ ਜਵਾਬ ਦੀ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਜਲੰਧਰ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਅਫ਼ਗਾਨ ਜਰਨੈਲ ਸੱਦਾਤ ਖ਼ਾਨ ਅਫ਼ਰੀਦੀ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਹੱਥੋਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਨਾਸਿਰ ਅਲੀ ਦੀ ਕਬਰ ਲੱਭ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਕੱਢ ਕੇ ਸਾੜਿਆ ਤੇ ਇੰਞ ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਲਿਖਿਆ, ਪਹਿਲਾ ਸਰੂਪ ਸਾੜਨ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ। (ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਾਸਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸਜ਼ਾ ਉਸ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਦਾ ਸੜਨਾ ਹੈ)। ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ 3 ਲੱਖ 25 ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪੈ ਦੇ ਕੇ ਜਲੰਧਰ ਦੀ ਲੁੱਟ ਮਾਰ ਕਰਨੋਂ ਰੋਕ ਲਿਆ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਸਿੱਖ ਜੱਥੇ ਲਾਹੌਰ ਵੀ ਗਏ ਤੇ ਉੱਥੇ ਵੀ ਕਈ ਦਿਨ ਜ਼ਾਲਮ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ ਖ਼ਜ਼ਾਨਿਆਂ ਦੀ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

ਜਦ ਤੈਮੂਰ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਜਲੰਧਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਖਵਾਜਾ ਉਬੈਦ-ਉਲਾ-ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ 25 ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜੀ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਭੇਜੇ। ਇਸ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸਿਰਫ਼

ਇਕ ਟੱਕਰ ਹੋਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ (ਅਫ਼ਗਾਨ) ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਰ ਗਏ ਤੇ ਆਪਣਾ ਚੋਖਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਵਾ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਪਰਤ ਗਏ। ਇਹ ਘਟਨਾ ਦਸੰਬਰ 1757 ਤੇ ਜਨਵਰੀ 1758 ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਖ ਬਿਆਸ ਪਾਰ ਕਰ ਗਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਟਾਲਾ ਅਤੇ ਕਲਾਨੌਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। (ਪੇਸ਼ਵਾ, ਜਿਲਦ ਦੂਜੀ, ਸਫ਼ਾ 83)।

ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ, ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸਾਹਰਿੰਦ 'ਤੇ ਹਮਲਾ

ਹੁਣ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਡਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਯਕੀਨਨ ਉਸ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰੇਗਾ। ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਮਰਹੱਟਾ ਆਗੂ ਰਾਘੋ ਨਾਥ ਰਾਓ ਨਾਲ ਵੀ ਰਾਬਤਾ ਬਣਾਇਆ। ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਨੇ ਰਾਓ ਨੂੰ ਇਕ ਲੱਖ ਰੁਪੈ ਰੋਜ਼ ਦੇਣ ਦੇ ਵਾਅਦੇ ਨਾਲ ਲਾਹੌਰ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਮਨਾ ਲਿਆ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਆਲਮਗੀਰ ਦੂਜਾ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਐਕਸ਼ਨ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤ ਕੀਤੀ। ਪੰਜਾਬ ਆ ਕੇ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਫੇਰ ਮਦਦ ਮੰਗੀ। ਮਾਰਚ 1758 ਵਿਚ ਮਰਹੱਟੇ, ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਰਜ਼ਮੀ 'ਚੋਂ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕੱਢਣ ਦਾ ਐਕਸ਼ਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸਾਂਝੇ ਫ਼ਰੰਟ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਫ਼ੌਜ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਸੀ, ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਸੀ ਤੇ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਕੋਲ ਦਸ ਤੋਂ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜੀ ਸਨ।

ਮਰਹੱਟੇ 5 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਅੰਬਾਲਾ, 6 ਨੂੰ ਰਾਜਪੁਰਾ ਅਤੇ 7 ਨੂੰ (ਰਾਜਪੁਰਾ ਦੇ ਨੇੜੇ) ਸਰਾਏ ਬਣਜਾਰਾ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵੀ ਸਾਹਰਿੰਦ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੁੱਜ ਚੁਕੀਆਂ ਸਨ। 8 ਮਾਰਚ 1758 ਦੇ ਦਿਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਸਾਹਰਿੰਦ ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਏਡੀ ਵੱਡੀ ਫ਼ੌਜ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਅਫ਼ਗਾਨ ਸੂਬੇਦਾਰ ਅਬੁਦ ਸਮਦ ਖ਼ਾਨ (ਦੂਜਾ) ਸਾਹਰਿੰਦ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜਿਆ। ਕੁਝ ਦਿਨ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਰਹਿਣ ਮਗਰੋਂ ਅਬੁਦ ਸਮਦ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਾਥੀ ਜਰਨੈਲ ਜੰਗਬਾਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਚੋਰੀ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸਾਹਰਿੰਦ ਛੱਡ ਕੇ ਭੱਜ ਗਏ। 21 ਮਾਰਚ ਦੇ ਦਿਨ ਸਿੱਖ ਤੇ ਅਫ਼ਗਾਨ ਫ਼ੌਜਾਂ ਸਾਹਰਿੰਦ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਿਲ ਹੋ ਗਈਆਂ।

ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਰਿੰਦ ਦਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤਾ ਸੀ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਸਾਹਰਿੰਦ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵੇਲੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਲੱਭਿਆ। ਜਦੋਂ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪੱਤਾ ਲਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਬੜੇ ਔਖੇ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਦੌਲਤ ਖੋਹਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, *ਪਰ ਸਿੱਖ ਜਰਨੈਲਾਂ ਨੇ ਸਿਆਣਪ ਤੋਂ ਕੰਮ*

ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ, ਸਾਰਾ ਮਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਟਿਕਾਣਿਆਂ ਵੱਲ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਸਾਹਰਿੰਦ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਫ਼ੌਜਾਂ ਲਾਹੌਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚਲ ਪਈਆਂ। ਜਦ ਜਹਾਨ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ ਤੇ ਉਹ ਸੂਹਾਂ ਲੈਂਦਾ ਰਿਹਾ ਪਰ ਡਰਦਾ-ਮਾਰਾ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਬਹੁਤੀ ਦੂਰ ਨਾ ਗਿਆ। ਜਦ ਉਸ ਨੂੰ ਤਿੰਨਾਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਭੱਜਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਲਈ। 9 ਅਪਰੈਲ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਟੱਬਰ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਸ਼ਾਹਦਰਾ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਫਿਰ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਆਪ ਵੀ ਲਾਹੌਰ ਛੱਡ ਗਿਆ। ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਰਾਤ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪ ਤਾਂ ਦੌੜ ਗਿਆ, ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨ ਫ਼ੌਜੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਏ ਗਏ।

ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ, ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਲਾਹੌਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ

11 ਅਪਰੈਲ 1758 ਦੇ ਦਿਨ ਇਸ ਤਿਕੜੀ (ਸਿੱਖ, ਮਰਹੱਟੇ, ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ) ਨੇ ਲਾਹੌਰ 'ਤੇ ਵੀ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨ ਫ਼ੌਜੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਤੇ ਤਕਰੀਬਨ 200 ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਕ ਤਾਰੀਖ਼ਦਾਨ ਮੁਤਾਬਿਕ ***ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੱਥੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਰੋਵਰ 'ਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਹੀ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਸੁੱਟਿਆ ਮਲਬਾ ਕਢਵਾਇਆ ਗਿਆ***। (ਬੁਧ ਸਿੰਘ ਅਰੋੜਾ, *ਰਿਸਾਲਾ-ਇ-ਨਾਨਕ ਸ਼ਾਹ*, ਸਫ਼ਾ 19)। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਦਰਬਾਰ ਸਹਿਬ ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਚਲ ਰਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਸੁਕਰਚੱਕੀਆ, ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ, ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਗ਼ੈਬਾ, ਹਰੀ ਸਿੰਘ-ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ-ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ- ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀਆਂ ਤੇ 15 ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ।

ਲਾਹੌਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਇਕ ਜਲਸਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਜਲਸੇ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਸ਼ਾਹੀ ਸਟੇਜ ਬਣਾਈ ਗਈ ਜਿਸ ਦੇ ਬਣਾਉਣ 'ਤੇ ਇਕ ਲੱਖ (ਉਦੋਂ ਦੇ) ਰੁਪੈ ਖ਼ਰਚ ਆਏ। ਸ਼ਾਲੀਮਾਰ ਬਾਗ਼ ਦੇ ਫ਼ੁਹਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਗ਼ੁਲਾਬ ਦਾ ਅਰਕ ਭਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਹਰ ਪਾਸੇ ਦੀਵੇ ਜਗਾ ਕੇ ਰੌਸ਼ਨੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਸਟੇਜ 'ਤੇ ਰਾਘੋ ਨਾਥ ਮਰਹੱਟੇ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਵਾਂਗ ਮਾਣ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। **ਇਸ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਰਾਘੋ ਨਾਥ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਠਹਿਰਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ**

ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਨੂੰ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਡਰ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ਼ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਲਾਹੌਰ ਬਾਰੇ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਸਮਝੌਤੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਬਣਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਹਰ ਸਾਲ 75 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਣਾ ਮੰਨ ਲਿਆ। 10 ਮਈ 1758 ਨੂੰ ਰਾਘੋ ਨਾਥ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਵਾਪਿਸ ਚਲ ਪਿਆ। (ਮਿਸਕੀਨ, *ਤਹਿਮਾਸਨਾਮਾ*, ਸਫ਼ਾ 67, 81-83, ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਬਟਾਲੀਆ, ਸਫ਼ਾ 37, *ਸਿਲੈਕਸ਼ਨਜ਼ ਫ਼ਰਾਮ ਦ ਪੇਸ਼ਵਾ*, ਦਫ਼ਤਰ 36, ਸਫ਼ਾ 220)।

ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਤਿੰਨ ਧੜੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਾਕਮ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਸਨ: ਅਫ਼ਗਾਨ, ਮੁਗ਼ਲ ਅਤੇ ਮਰਹੱਟੇ। ਪਰ ਅਫ਼ਗਾਨ ਭਜਾਏ ਜਾ ਚੁਕੇ ਸਨ, ਮਰਹੱਟੇ ਪੈਸੇ ਵਸੂਲ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਮੁਗ਼ਲ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਸਲ ਹਾਕਮ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਲਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਹੀ ਸਨ। ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਸੀ, ਪਰ ਅਮਲੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬ 'ਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਹੀ ਬੋਲ-ਬਾਲਾ ਸੀ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਹੁਣ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸਿਰਦਾਰੀ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਹੁਣ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ਼ ਦੀ ਫੇਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਜੰਗ

ਲਾਹੌਰ 'ਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਬਜ਼ ਹੋ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਅਹਿਸਾਨ-ਫ਼ਰਾਮੋਸ਼ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਇਕ ਵੱਡਾ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪਲਾਨ ਬਣਾਈ। **ਉਸ ਕੋਲ ਸਿਰਫ਼ ਦਸ-ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਗੱਖੜ, ਜੰਜੂਆ, ਵੜੈਚ, ਰੰਧਾਵਾ ਤੇ ਘੇਬ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਜੱਟਾਂ, ਪਠਾਣਾਂ ਅਤੇ ਡੋਗਰਿਆਂ ਦੀ 15 ਹਜ਼ਾਰ ਨਵੀਂ ਫ਼ੌਜ ਭਰਤੀ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਦੀਵਾਨ ਹੀਰਾ ਮੱਲ ਅਤੇ ਜੰਡਿਆਲਾ ਦੇ ਆਕਲ ਦਾਸ (ਹਰਭਗਤ) ਨਿਰੰਜਨੀਆ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਅਤੇ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸੀ।**

ਅਖ਼ੀਰ 1758 ਦੀਆਂ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਦਿਨ ਇਸ ਫ਼ੌਜ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕਾਦੀਆਂ (ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ) ਕੋਲ ਇਕ ਟੱਕਰ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਹੀਰਾ ਮੱਲ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਹਰਭਗਤ ਨਿਰੰਜਨੀਆ ਮੈਦਾਨ ਚੋਂ ਭੱਜ ਗਿਆ। ਜੇਤੂ ਖਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਭੱਜੀ ਜਾਂਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਅਸਲੇ ਦੀ ਵੱਡੀ ਖੇਪ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਲੈ ਲਈ। ਇਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਹੀ (ਅਗਸਤ 1758 ਵਿਚ) ਇਕ ਝੜਪ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਨਾਇਬ ਸੂਬੇਦਾਰ ਖਵਾਜਾ ਮਿਰਜ਼ਾ ਜਾਨ ਦੇ

ਇਕ ਜਰਨੈਲ ਗੁਲਸ਼ੇਰ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ, ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਤੇ ਜੈ ਸਿੰਘ ਕਨ੍ਹਈਆ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ, ਮਾਰ ਮੁਕਾਇਆ।

ਹੁਣ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਨੇ ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਵਾਂਗ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ ਕਰਨ ਦੇ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੇ (ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਬਟਾਲੀਆ, ਅਪੈਂਡਕਸ)। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਚੌਧਰੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੁਖ ਸਨ: ਚੌਧਰੀ ਰਣਜੀਤ ਦੇਵ (ਜੰਮੂ), ਪੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਚੱਠਾ ਤੇ ਇੱਜ਼ਤ ਬਖ਼ਸ਼ ਭੱਟੀ (ਰਾਵੀ ਤੇ ਝਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਇਲਾਕਾ), ਘੁਮੰਡ ਚੰਦ (ਕਾਂਗੜਾ), ਮਿਰਜ਼ਾ ਮੁਹੰਮਦ (ਕਾਦੀਆਂ), ਰਾਏ ਇਬਰਾਹੀਮ (ਕਪੂਰਥਲਾ), ਚੌਧਰੀ ਰਹਿਮਤ ਖ਼ਾਨ ਵੜੈਚ (ਝਨਾਂ ਤੇ ਜਿਹਲਮ ਵਿਚਕਾਰ) ਅਤੇ ਰਾਹੋਂ, ਦਸੂਹਾ, ਫ਼ਗਵਾੜਾ, ਕਸੂਰ ਤੇ ਸਿੰਧ ਸਾਗਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਗੱਖੜ, ਘੇਬੇ ਤੇ ਜੰਜੂਏ ਵਗ਼ੈਰਾ। ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ਼ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਤਲੇਆਮ ਵਾਸਤੇ ਹਦਾਇਤਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ਼ ਨੇ **ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਤਰਖਾਣਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੰਗਲ ਵੱਢਣ ਵਾਸਤੇ ਤਾਈਨਾਤ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਛੁਪਣਗਾਹਾਂ ਖ਼ਤਮ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਣ।** ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਨੂੰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਫ਼ੌਜੀ ਦੇ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਟੋਰ ਦਿੱਤਾ। (ਮਿਸਕੀਨ, ਸਫ਼ਾ 167, ਅਲੀ-ਉਦ-ਦੀਨ, ਸਫ਼ਾ 118 ਬੀ, 119 ਏ)।

ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਬਟਾਲੀਆ (ਸਫ਼ਾ 981-82) ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਵੱਡੀਆਂ ਹਾਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਹਾਰ ਉਦੋਂ ਹੋਈ ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦਾ ਚੱਕ ਵਿਚ ਰਾਮ ਰੌਣੀ ਵਿਚ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਨੇ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਮਾਰੇ ਗਏ ਤੇ ਕੁਝ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਵੀ ਹੋਏ। ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਰਿੰਦ ਦੇ ਨੇੜੇ ਵੀ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਰ ਪਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਰਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵਧ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਵਧੀਆ ਹਥਿਆਰ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਨਾ ਡਿਗਣ ਦਿੱਤੇ।

ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ਼ ਦੀ ਮੌਤ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਬੋਲ ਬਾਲੇ

ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦਾ ਦੌਰ ਸਿਰਫ਼ ਕੁਝ ਹਫ਼ਤੇ ਹੀ ਚਲ ਸਕਿਆ। 10 ਸਤੰਬਰ (ਇਕ ਸੋਮਾ 15 ਸਤੰਬਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ) 1758 ਦੇ ਦਿਨ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਦੀ ਅਚਾਨਕ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਹੁਣ ਸਿਰਫ਼ ਸਿੱਖ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਾਕਮ ਸਨ।

ਪਰ, ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਤੇ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਛੋਟੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਖਵਾਜਾ ਮਿਰਜ਼ਾ ਜਾਨ ਜੋ ਅਦੀਨਾ

ਬੇਗ ਹੇਠ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਨਾਇਬ ਸੂਬੇਦਾਰ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਐਲਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਖਵਾਜਾ ਮੁਹੰਮਦ ਸਈਅਦ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਮਿਰਜ਼ਾ ਜਾਨ ਦੇ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਨਾਇਬ ਸੂਬੇਦਾਰ ਵਜੋਂ ਵੀ ਵਿਚਰਨਾ ਸੀ। ਮੁਹੰਮਦ ਸਈਅਦ ਨੇ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਜਦ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਚਲ ਪਿਆ ਅਤੇ ਮੁਜੰਗ ਦੇ ਇਲਾਕੇ (ਹੁਣ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਹਿੱਸਾ) ਵਿਚ ਮੋਰਚੇ ਲਾ ਲਏ। ਜਦ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਆਮਦ ਦਾ ਪਤਾ ਖਵਾਜਾ ਮੁਹੰਮਦ ਸਈਅਦ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਮੁਜੰਗ ਪੁੱਜਾ ਪਰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਰ ਕੇ ਭੱਜ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜਿਆ। ਇਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਮਰਹੱਟਾ ਸਾਬਾਜੀ ਪਾਟਿਲ ਵੀ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਮਿਰਜ਼ਾ ਜਾਨ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਕਿਜ਼ਲਬਖ਼ਸ਼ ਖ਼ਾਨ, ਸਾਲੇਹ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨਾਲ ਸਾਜ਼-ਬਾਜ਼ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮਿਰਜ਼ਾ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਭਰਾ ਖਵਾਜਾ ਮੁਹੰਮਦ ਸਈਅਦ ਨੂੰ ਖੋਤੇ 'ਤੇ ਬਿਠਾ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਜਲੂਸ ਕੱਢਿਆ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਖਵਾਜਾ ਮੁਹੰਮਦ ਸਈਅਦ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਗੰਦਗੀ ਸੁੱਟ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਦਲਾ ਲਿਆ। ਅਖ਼ੀਰ ਸਾਬਾਜੀ ਪਾਟਿਲ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸ਼ਰਤ 'ਤੇ ਰਿਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਮੁਲਕ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲੇ ਜਾਣ। ਹੁਣ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਨੇ ਕਿਜ਼ਲਬਖ਼ਸ਼ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। (ਅਲਾ-ਉਦ-ਦੀਨ, ਇਬਰਤਨਾਮਾ, ਸਫ਼ਾ 221)। ਇਕ ਹੋਰ ਸੋਮੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਮਿਰਜ਼ਾ ਤਾਹਿਰ ਬੇਗ ਨੂੰ ਸੂਬੇਦਾਰ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। (ਸੋਹਨ ਲਾਲ ਸੂਰੀ, ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ, ਸਫ਼ਾ 147)।

ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਦੇ ਮਰਨ ਮਗਰੋਂ, 31 ਅਕਤੂਬਰ 1758 ਦੇ ਦਿਨ, ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦਾ ਇਕ ਇਕੱਠ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਹਰ ਮਿਸਲ ਦੀ 'ਰਾਖੀ' ਹੇਠਲਾ ਇਲਾਕਾ ਉਸ ਮਿਸਲ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਮੰਨੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਹ ਵੀ ਗੁਰਮਤਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਹਕੂਮਤ ਕਰਨਗੀਆਂ। ਭਾਵੇਂ ਸਾਰੀਆਂ ਮਿਸਲਾਂ ਆਜ਼ਾਦ ਅਤੇ ਖ਼ੁਦਮੁਖ਼ਤਿਆਰ ਹੋਣਗੀਆਂ ਪਰ ਸਿਰਦਾਰੀ ਸਮੁੱਚੇ ਸਰਬੱਤ ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਹੀ ਮੰਨੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਝਗੜਿਆਂ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਸਰਬੱਤ ਖਾਲਸਾ ਕਰਿਆ ਕਰੇਗਾ। ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਸਰਬੱਤ ਖਾਲਸਾ ਦੇ ਅਤੇ ਦਲ ਖ਼ਾਲਸਾ (ਖਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ) ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਜਥੇਦਾਰ ਹੋਣਗੇ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸਾਹਰਿੰਦ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਸਦੀਕ ਬੇਗ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ

ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ (ਸਿੱਖਾਂ) ਨੂੰ ਹਰ ਛਿਮਾਹੀ ਤਾਵਾਨ (ਟੈਕਸ, ਨਜ਼ਰਾਨਾ) ਤਾਰਿਆ ਕਰੇਗਾ ਤੇ ਇਹ ਅਗਾਊਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਇਆ ਕਰੇਗਾ। ਸਦੀਕ ਬੇਗ਼ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਕਿਸ਼ਤ ਤਾਂ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਜਦ ਮਾਰਚ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਏਲਚੀ ਭੇਜ ਕੇ ਤਾਵਾਨ ਮੰਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਨੁਮਾਇੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲੀ ਹੱਥ ਤੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ 'ਤੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਆ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਜੋ ਸਦੀਕ ਬੇਗ਼ ਤੋਂ ਰਕਮ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਉਸ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਦੀਕ ਬੇਗ਼ ਦੇ ਅਹਿਦੀਏ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਮਾਮਲਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਏ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਾਰੀ ਰਕਮ ਖੋਹ ਲਈ।

ਸਦੀਕ ਬੇਗ਼ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ

ਜਦ ਇਸ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸਦੀਕ ਬੇਗ਼ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਖ 13-14 ਮਾਰਚ 1759 ਦੇ ਦਿਨ ਅਨੰਦਪੁਰ ਵਿਚ ਹੋਲਾ ਮਹੱਲਾ ਮਨਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ-ਹੋਏ ਸਨ। ਸਦੀਕ ਬੇਗ਼ ਨੇ ਅਚਾਣਕ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਪਰਵਾਰ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਆਪ ਵੀ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਿਆ।

ਸਦੀਕ ਬੇਗ਼ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਤਾਂ ਕਰ ਲਿਆ ਪਰ ਉਹ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰੀਂ ਡਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਕੀਲ ਨੂੰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਭੇਜ ਕੇ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗੀ ਤੇ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਤਾਵਾਨ ਸਹੀ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਖ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਖ਼ਬਰਦਾਰ ਰਹਿਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ।

ਬਿਸ਼ੰਭਰ ਦਾਸ ਤੇ ਰਾਜਾ ਭੂਪ ਚੰਦ ਦਾ ਹਮਲਾ

ਹੁਣ ਭਾਵੇਂ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰਾ ਸਿੱਖ ਹੋਮਲੈਂਡ ਹੀ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਤੇ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਪਰ ਅਜੇ ਵੀ ਜਲੰਧਰ-ਦੋਆਬ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਬਿਸ਼ੰਭਰ ਦਾਸ (ਜੋ ਮਰ ਚੁਕੇ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਦਾ ਵੱਡਾ ਵਜ਼ੀਰ ਸੀ) ਹਕੂਮਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਹਕੂਮਤ ਸੰਭਾਲਣ ਦੀ ਨੀਅਤ ਨਾਲ 25-30 ਹਜ਼ਾਰ ਦੀ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਫ਼ੌਜ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ। ਬਿਸ਼ੰਭਰ ਦਾਸ ਦੀ ਇਸ ਫ਼ੌਜ ਅਤੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਟੱਕਰ ਉੜਮੁੜ-ਟਾਂਡਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋਈ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ

ਬਿਸ਼ੰਭਰ ਦਾਸ ਨੇ ਖ਼ੂਬ ਜੌਹਰ ਦਿਖਾਏ। ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਤੀਰਾਂ ਦੀ ਬੌਛਾੜ ਨਾਲ ਹਮਲਾ ਕਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਤੀਰਾਂ ਦਾ ਮੀਂਹ ਵਰ੍ਹਾ ਦਿੱਤਾ। ਅਖ਼ੀਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਕ ਤੀਰ ਨਾਲ ਬਿਸ਼ੰਭਰ ਦਾਸ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਬਿਸ਼ੰਭਰ ਦਾਸ ਦੀ ਮੌਤ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਰਾਜਾ ਭੂਪ ਚੰਦ ਨੇ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਖ਼ੂਬ ਜੌਹਰ ਦਿਖਾਏ। ਉਹ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਜੀਅ ਜਾਨ ਨਾਲ ਲੜੇ। ਇਕ ਵਾਰ ਤਾਂ ਭੂਪ ਚੰਦ ਤੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਮੋ-ਸਾਹਮਣੇ ਵੀ ਆ ਗਏ। ਭੂਪ ਚੰਦ ਨੇ ਤਲਵਾਰ ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਵਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ 'ਤੇ ਕੀਤਾ ਜੋ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘੋੜੇ ਦੀ ਧੌਣ 'ਤੇ ਵੱਜਾ। ਇਸ 'ਤੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਰਤਵਾਂ ਵਾਰ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਭੂਪ ਚੰਦ ਦੀ ਇਕ ਬਾਂਹ ਬਿਲਕੁਲ ਕੱਟੀ ਗਈ ਤੇ ਉਹ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਡਿੱਗ ਪਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਡਰ ਕੇ ਭੱਜ ਗਈ। (*ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦੀ ਸਿਫ਼ਤ ਕਰਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ 'ਤੇ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਦੁਸ਼ਾਲੇ ਪਾਏ*)। ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਚੋਖਾ ਮਾਲ ਅਸਬਾਬ ਆਇਆ। ਬਿਸ਼ੰਭਰ ਦਾਸ ਤੇ ਭੂਪ ਚੰਦ ਦੀ ਮੌਤ ਮਗਰੋਂ ਹੁਣ ਸਾਰੇ ਸੂਬੇ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਚੈਲੰਜ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਤਾਕਤ ਨਹੀਂ ਬਚੀ ਸੀ। (ਬਖ਼ਤ ਮੱਲ, ਖਾਲਸਾਨਾਮਾ, ਸਫ਼ਾ 91, ਸੋਹਨ ਲਾਲ ਸੂਰੀ, ਉਮਦਾਤੁਤ ਤਵਾਰੀਖ਼, ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ, ਸਫ਼ਾ 149)।

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਦੀ ਮੁੜ ਉਸਾਰੀ

ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦਾ ਖ਼ਤਰਾ ਮੁੱਕ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਖ 30 ਅਕਤੂਬਰ 1758 ਦੇ ਦਿਨ ਗੁਰੂ ਦਾ ਚੱਕ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ। ਇਸ ਦਿਨ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ 'ਰਾਖੀ' ਨੂੰ ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਪਣਾਉਣ ਦਾ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਹੁਣ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮੁੜ ਉਸਾਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਸਾਰੀਆਂ ਮਿਸਲਾਂ ਨੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਹਰ ਇਕ ਸਿੱਖ ਨੇ ਆਪਣੀ ਔਕਾਤ ਮੁਤਾਬਿਕ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਵਲੋਂ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤ ਭੇਜੇ ਗਏ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਣ। ਇਹ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਸਰਬਤ ਖਾਲਸਾ ਵਲੋਂ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਸਰਬਤ ਖਾਲਸਾ ਵਲੋਂ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਇਕ ਖ਼ਤ (ਜੋ ਪਟਨਾ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨੂੰ 10 ਮਈ 1759 ਦੇ ਦਿਨ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ) ਦੇ ਲਫ਼ਜ਼ ਸਨ:

"ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਜੀ ਦੇ ਖਾਲਸੇ ਜੀ ਦਾ ਬਚਨ ਹੈ। ਭਾਈ ਆਇਆ। ਭਾਈ ਮਿਹਰ ਸਿੰਘ। ਭਾਈ ਮਹਿਬੂਬ ਹੋਰ ਸਮੂਹ ਪਟਨੇ ਦੀ ਪਾਸੋਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਫ਼ਤੇ ਬੋਲੀ ਹੈ ਬੁਲਾਵਣੀ।

ਉਪਰੰਦਿ ਰੁਪਏ ਸਵਾ ਸਉ 125/- ਅਖਰੀ ਰੁਪੈ ਸਵਾ ਸਉ ਭਾਈ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਆਇਆ ਹੈ ਭਾਈ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੋਗ ਦੇਵਣੇ। ਤੁਹਾਡੀ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸੇ ਨਾਲਿ ਬਣਿਆਉਗੁ। ਗੁਰੂ ਕਿਰਤ ਬਰਕਤਿ ਕਰੁਗ। ਹੋਰ ਦਸਵੰਧ ਚਲੀਹਾ** ਕਾਰ ਭੇਟ ਅਰਦਾਸ ਜੋ ਕੁਛ ਗੁਰ ਕੇ ਨਿਮਿਤ ਕਾ ਹੋਵੈ ਸੋ ਦੀਪ ਮਾਲਾ ਉਤੇ ਲੈ ਆਵਣਾ। ਕਉਡੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਜੀ ਉਪਰ ਲਗੁਗ। ਅਸਾਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਗ। ਸੰਮਤ 1816 ਵਿਸਾਖ ਦਿਨ 31"*

*ਦਸਵੰਧ=ਆਮਦਨ ਦਾ ਦਸਵਾਂ ਹਿੱਸਾ, **ਚਾਲੀਹਾ=ਆਮਦਨ ਦਾ ਚਾਲੀਵਾਂ ਹਿੱਸਾ।

ਸਿਤੰਬਰ 1759 ਵਿਚ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕੀਤਾ। ਮਰਹੱਟੇ ਅਪਰੈਲ 1758 ਵਿਚ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਵਲੋਂ ਮੰਨੇ ਗਏ ਸਾਲਾਨਾ 75 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਵਸੂਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਨਾ ਲੈਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਮਰਹੱਟੇ ਸਿੱਧਾ ਲਾਹੌਰ ਵਲ ਵਧ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਜਾਂ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਛੇੜ-ਛਾੜ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰ ਰਹੇ। **ਜਦੋਂ ਮਰਹੱਟੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੁੱਜੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਕਿ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁਰਾਨੀ ਵੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਵਲ ਵਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ 'ਤੇ ਮਰਹੱਟੇ ਡਰ ਕੇ ਚੁਪ-ਚਾਪ ਵਾਪਿਸ ਪਰਤ ਪਏ।**

ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁੱਰਾਨੀ ਦਾ ਪੰਜਵਾਂ ਹਮਲਾ

ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ਼, ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਜਹਾਨ ਖ਼ਾਨ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਖੋਹਣ ਦਾ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਬੜਾ ਗੁੱਸਾ ਸੀ। ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ 'ਤੇ ਭਰਪੂਰ ਵਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਅਕਤੂਬਰ 1759 ਵਿਚ ਪੰਜਵੀਂ ਵਾਰ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਆਉਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲਣ 'ਤੇ ਸਿੱਖ ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਛੁਪਣਗਾਹਾਂ ਵੱਲ ਨਿਕਲ ਗਏ। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਦਾ ਦੂਜਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ਼ ਮਰ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਜ਼ਰਚੀਂ ਕਰੀਮ ਦਾਦਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਅਤੇ ਘੁਮੰਡ ਚੰਦ ਕਾਂਗੜਾ ਨੂੰ ਜਲੰਧਰ-ਦੋਆਬ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਸਬਕ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਕੋਲ ਦੋ ਲੱਖ ਫ਼ੌਜ ਸੀ, ਪਰ ਇਧਰ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਕੋਲ ਵੀ ਇਕ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਫ਼ੌਜੀ ਦਲ ਸੀ।

ਦੁੱਰਾਨੀ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਲੜਾਈ (ਅਕਤੂਬਰ 1759)

25 ਅਕਤੂਬਰ ਦੇ ਦਿਨ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਅਟਕ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕੀਤਾ। ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾਖ਼ਿਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜਰਨੈਲ ਜਹਾਨ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਇਕ ਵੱਡੀ ਫ਼ੌਜ ਉਸ ਦਾ ਰਸਤਾ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ। ਜਹਾਨ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਆਮਦ ਦਾ ਪਤਾ ਸਿੱਖ ਜਰਨੈਲਾਂ ਨੂੰ ਲਗ

ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ (20 ਅਕਤੂਬਰ 1759) ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਸੁਕਰਚੱਕ, ਜੈ ਸਿੰਘ ਕਨ੍ਹਈਆ, ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ, ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਜਰਨੈਲ ਗੁਰੂ-ਦਾ-ਚੱਕ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਵਿਚ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਜਰਨੈਲਾਂ ਨੇ ਗੁਰਮਤਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਸਿੱਧੀ ਟੱਕਰ ਲਈ ਜਾਵੇ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਐਕਸ਼ਨ ਵਜੋਂ ਉਸ ਦੀ ਫ਼ੌਜ 'ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਅਚਾਨਕ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਅਕਤੂਬਰ ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਹਫ਼ਤੇ ਜਾਂ ਨਵੰਬਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਇਕ ਰਾਤ ਲਾਹੌਰ ਵਲ ਕੂਚ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸ਼ਾਲੀਮਾਰ ਬਾਗ਼ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਤੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਫ਼ੌਜ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਫ਼ਗ਼ਾਨ ਫ਼ੌਜਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਅਚਾਨਕ ਹਮਲੇ 'ਤੇ ਬੌਂਦਲ ਗਈਆਂ ਤੇ ਡਰ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਭੱਜ ਪਈਆਂ। ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਬੇਗਮਪੁਰਾ ਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਘੋੜੇ, ਖੱਚਰ ਤੇ ਅਸਲਾ ਖੋਹ ਲਏ।

ਜਦ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਐਕਸ਼ਨ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਜਹਾਨ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਭੇਜਿਆ। ਸਿੱਖ ਜਰਨੈਲਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆਸ ਸੀ। ਦਰਅਸਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਜਾਲ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਵਿਛਾਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨ ਫ਼ੌਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨ ਤੇ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਸਕਣ। ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੂਰ ਜਾ ਕੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਆਉਣ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਜੈ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੱਥੇ ਸਨ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ, ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੱਥੇ। ਜਦ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇੜੇ ਆਈਆਂ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਦ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨ ਇਕ ਪਾਸੇ ਵਧਣ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸਿਓਂ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਹਮਲਾ ਤੇਜ਼ ਕਰ ਦੇਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇੰਞ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਲੜਾਈ ਹਨੇਰਾ ਪੈਣ ਤਕ ਚਲਦੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਜਹਾਨ ਖ਼ਾਨ ਆਪ ਵੀ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵਧ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨ ਫ਼ੌਜੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਤੇ ਕੁਝ ਕੁ ਸਿੱਖ ਵੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਅਗਲੇ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਾਸਤੇ ਫ਼ਤਹਿਬਾਦ-ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਲ ਚਲੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਿੱਥੋਂ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਦਰਿਆ ਦਾ ਪੱਤਣ ਪਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਆਸ ਸੀ। (ਵੀ. ਕੇ. ਰਾਜਵਾੜੇ, *ਮਾਰਾਠਾਨਚਾ ਇਤਿਹਾਸਚਿਨ ਸਦਾਨੇ* (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤਰਜਮਾ), ਪਹਿਲੀ ਜਿਲਦ, ਸਫ਼ਾ 146)।

ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਨੁਕਸਾਨ ਦਾ ਬੜਾ ਦੁਖ ਹੋਇਆ ਪਰ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਪਹਿਲਾਂ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਤੋਂ ਬਦਲਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜਰਨੈਲ ਸ਼ਾਹ ਵਲੀ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਭਰਾ ਜ਼ਰਚੀਂ ਕਰੀਮ ਦਾਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਤੇ ਹਮੀਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਨਾਇਬ (ਡਿਪਟੀ) ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। 20 ਨਵੰਬਰ 1759 ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਤੋਂ ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਲ ਨੂੰ ਚਲ ਪਿਆ। ਅਜੇ ਉਹ ਰਾਹ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ 29 ਨਵੰਬਰ ਦੇ ਦਿਨ ਵਜ਼ੀਰ ਇਮਾਦੁਲ-ਮੁਲਕ ਗ਼ਾਜ਼ੀ-ਉਦ-ਦੀਨ ਨੇ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਆਲਮਗੀਰ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। (ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਆਲਮਗੀਰ ਦੂਜੇ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਾਹ ਆਲਮ ਦੂਜਾ, ਨਵਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਿਆ। ਉਹ ਉਸ ਵੇਲੇ ਬਿਹਾਰ ਵਿਚ ਸੀ ਤੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਦਿੱਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਿਹਾ)।

ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਪਾਣੀਪਤ ਵਿਚ ਮਰਹੱਟਿਆਂ 'ਤੇ ਹਮਲੇ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਕਰੀਮ ਦਾਦ ਸੂਬੇਦਾਰ ਸੀ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਣੀਪਤ ਬੁਲਾ ਲਿਆ। ਤੇ ਸਰਬੁਲੰਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਰਬੁਲੰਦ ਖ਼ਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਥਾਂ ਜਲੰਧਰ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਇਬ ਸਾਦਾਤ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਮਾਮਲਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਸਾਦਾਤ ਖ਼ਾਨ ਕੋਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੀ ਜੁਰਅਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਖ਼ੀਰ ਡਰਦਾ ਮਾਰਾ ਉਹ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਇਸ 'ਤੇ ਸਰਬੁਲੰਦ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਦੀਵਾਨ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਚਾਰਜ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਹੁਣ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਮੋਮਿਨ ਖ਼ਾਨ ਕਸੂਰੀਆ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਚਾਰ ਮਹਲ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਰੁਸਤਮ ਖ਼ਾਨ ਸੱਦੋਜ਼ਈ ਸੀ ਜੋ ਸਿਆਲਕੋਟ ਵਿਚ ਤਾਈਨਾਤ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਵਖ਼ਤ ਪਾਈ ਰੱਖਿਆ।

ਰੁਸਤਮ ਖ਼ਾਨ ਸੱਦੋਜ਼ਈ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰਨਾ

ਅਕਤੂਬਰ 1760 ਵਿਚ ਇਕ ਦਿਨ ਰੁਸਤਮ ਖ਼ਾਨ, ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਚਾਰ ਮਹਲ, ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਕਿ 50 ਕੂ ਸਿੱਖ ਸਿਆਲਕੋਟ ਦੇ ਨੇੜੇ ਮਾਮਲਾ ਵਸੂਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਰੁਸਤਮ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਡੇਢ-ਕੂ ਸੌ ਘੋੜਸਵਾਰ ਫ਼ੌਜੀ ਨਾਲ ਲਏ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਚਲ ਪਿਆ। ਸਿਆਲਕੋਟ ਤੋਂ 10 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਡਟ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ। ਗਿਣਤੀ

ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਅਫ਼ਗਾਨ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ। ਰੁਸਤਮ ਖ਼ਾਨ ਘਬਰਾ ਕੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਇਕ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਵੀ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਅਖ਼ੀਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰੁਸਤਮ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬਚੇ-ਖੁਚੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰਾਂ ਵਿਚ ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਤੇ ਮੁਰਾਦ ਬੇਗ਼ਮ ਦਾ ਗ਼ੁਲਾਮ ਮਿਸਕੀਨ (ਜਿਸ ਨੇ ਮਗਰੋਂ '*ਤਹਿਮਾਸਨਾਮਾ*' ਨਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਵੀ ਲਿਖੀ) ਵੀ ਸੀ। ਅਖ਼ੀਰ ਰੁਸਤਮ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਜੰਮੂ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜੇ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ 20000 ਰੁਪੈ ਜੁਰਮਾਨਾ ਦੇ ਕੇ ਰਿਹਾਈ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਘਟਨਾ ਅਕਤੂਬਰ 1760 ਦੀ ਹੈ। (ਮਿਸਕੀਨ, ਸਫ਼ੇ 92-98)।

ਲਾਹੌਰ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਗੁਰਮਤਾ

ਨਵੰਬਰ 1760 ਵਿਚ ਮੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਨਾਜ਼ਮ ਸੀ। 7 ਨਵੰਬਰ 1760 ਦੇ ਦਿਨ ਸਰਬੱਤ ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਇਕ ਬੈਠਕ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਹੋਈ। ਇਸ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਗੁਰਮਤਾ ਕੀਤਾ। ਖਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਇਸ ਗੁਰਮਤੇ ਨੂੰ ਇਕ-ਦਮ ਅਮਲ ਵਿਚ ਲੈ ਆਂਦਾ। ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਕਨ੍ਹਈਆ, ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ, ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਤੇ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ 10 ਹਜ਼ਾਰ ਖਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਲਾਹੌਰ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੇ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਸ਼ਹਿਰ ਸਾਰੇ ਮੁਲਕ ਤੋਂ ਕੱਟਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਘੇਰਾ 11 ਦਿਨ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਸਿੱਖ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਵਿਚਨਹੀਂ ਸਨ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਘੇਰਾ ਚੁਕ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਨਾਜ਼ਮ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ 30000 ਰੁਪੈ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਦੇਵੇ ਤੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਕੜਾਹ ਵਰਤਾਵੇ। ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਕੋਲ ਏਨੀ ਰਕਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਪਸਰੂਰ ਤੋਂ ਮਾਮਲੇ ਦੀ ਰਕਮ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਪੁੱਜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਰਕਮ ਤਾਰੀ ਗਈ ਤੇ ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਵੀ ਵਰਤਾਇਆ। ਇਸ 'ਤੇ ਖਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਾਪਿਸ ਚਲੀਆਂ ਗਈਆਂ। (ਅਲੀ-ਉਦ-ਦੀਨ, *ਇਬਰਤਨਾਮਾ*, ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ, ਸਫ਼ਾ 226-27)। ਮੁਫ਼ਤੀ ਗ਼ੁਲਾਮ ਸਰਵਰ (*ਤਾਰੀਖ਼-ਇ-ਮਖ਼ਜ਼ਨ-ਇ-ਪੰਜਾਬ*, ਸਫ਼ਾ 470) ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰਕਮ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੰਗੀ ਬਲਕਿ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਇਹ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਘੇਰਾਬੰਦੀ ਚੁਕਵਾਈ ਸੀ।

ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਵਿਚ ਲੜਾਈ

ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਪਰਗਣਾ ਕੋਇਲ (ਹੁਣ ਅਲੀਗੜ੍ਹ) ਵਿਚ ਡੇਰੇ ਲਾ ਲਏ। ਉਹ ਇੱਥੇ ਬੈਠ ਕੇ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਲੜਾਈ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ।

ਜਦੋਂ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਪਲਾਨ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਧਰਮ ਯੁੱਧ' ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਕੇ ਬਹੁਤ ਨੌਜਵਾਨ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਫ਼ੌਜ 'ਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਲਏ। ਮਰਹੱਟਾ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਦੋ ਹੱਥ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਈ 1760 ਵਿਚ ਚੰਬਲ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਲ ਵਧਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਨੇ 22 ਜੁਲਾਈ 1760 ਦੇ ਦਿਨ ਦਿੱਲੀ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। 17 ਅਕਤੂਬਰ 1760 ਦੇ ਦਿਨ ਮਰਹੱਟੇ ਕੁੰਜਪੁਰਾ (ਕਰਨਾਲ ਨੇੜੇ) 'ਤੇ ਵੀ ਕਾਬਜ਼ ਹੋ ਗਏ। 24 ਅਕਤੂਬਰ 1760 ਦੇ ਦਿਨ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਅਤੇ ਦੁਰਾਨੀ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਪਾਨੀਪਤ ਵਿਚ ਪੁੱਜ ਗਈਆਂ। ਹੁਣ ਦੋਵੇਂ ਫ਼ੈਸਲਾਕੁੰਨ ਲੜਾਈ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨ ਲਗੇ। ਤਕਰੀਬਨ ਢਾਈ ਮਹੀਨੇ ਦੋਹਾਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਲੜਾਈ ਨਾ ਹੋਈ। ਅਖ਼ੀਰ 14 ਜਨਵਰੀ 1761 ਦੇ ਦਿਨ ਦੋਹਾਂ ਦਲਾਂ ਵਿਚ ਆਹਮੋ-ਸਾਹਮਣਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਹੱਥ ਉੱਪਰ ਰਿਹਾ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮਰਹੱਟੇ ਫ਼ੌਜੀ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਇਕ ਤਾਰੀਖ਼ਦਾਨ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਇਕ ਲੱਖ ਦੇ ਕਰੀਬ ਦਸਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਫ਼ਗਾਨ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਵੀ ਕਤਲੇਆਮ ਕੀਤਾ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਕਤਲੇਆਮ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਕੀਤੀ।

ਇਕ ਮਹਾਨ ਫ਼ੌਜ ਅਤੇ ਵੱਡੀ ਤਾਕਤ ਅਖਵਾਉਣ ਵਾਲੇ, ਮਰਹੱਟਿਆਂ, ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਬਾਹ ਕਰਨ; ਅਤੇ ਲੱਖਾਂ-ਕਰੋੜਾਂ ਦਾ ਮਾਲ ਲੁੱਟਣ ਮਗਰੋਂ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਤਾਕਤ ਅਤੇ ਕਾਮਯਾਬ ਤਾਕਤ ਸਮਝਦਾ ਹੋਇਆ, ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ 20 ਮਾਰਚ 1761 ਦੇ ਦਿਨ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਮੁੜ ਪਿਆ। ਉਹ 29 ਮਾਰਚ 1761 ਦੇ ਦਿਨ ਸਾਹਰਿੰਦ ਪੁੱਜਾ। ਇੱਥੇ ਪਟਿਆਲੇ ਦਾ ਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਿਰ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕੀਮਤੇ ਤੋਹਫ਼ੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ। *ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ (ਆਲਾ ਸਿੰਘ) ਨੇ ਬੀਤੇ ਸਾਲ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਤੋਂ*

ਇਸ ਗ਼ਲਤੀ ਦੀ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗ ਲਈ। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਜੁਰਮਾਨਾ ਅਦਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਆਖਿਆ। ਜੁਰਮਾਨਾ ਵਸੂਲ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਸੇ ਦਿਨ (29 ਮਾਰਚ 1761 ਨੂੰ) ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਫ਼ਗਾਨ ਹਕੂਮਤ ਵਲੋਂ 'ਪਟਿਆਲੇ ਦਾ ਰਾਜਾ' ਦਾ ਅਹੁਦਾ (ਖ਼ਿਤਾਬ) ਦਿੱਤਾ। **ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਅਫ਼ਗਾਨੀਆਂ ਦੀ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਕਬੂਲਣ 'ਤੇ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਸ: ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹੂਲਵਾਲੀਆ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਜੁਰਮਾਨਾ ਕੀਤਾ। ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਨੂੰ ਵੀ ਜੁਰਮਾਨਾ ਅਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।** (ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਹਰ ਚੜ੍ਹਦੇ ਸੂਰਜ ਤੇ ਹਰ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਸਲਾਮ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ)। ਸਾਹਰਿੰਦ ਤੋਂ ਚੱਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਜ਼ੈਨ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਸਾਹਰਿੰਦ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਓਂ ਚੋਖਾ ਕੀਮਤੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਲੁੱਟ ਕੇ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਹਿੰਦੂ ਕੁੜੀਆਂ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਕੇ ਅਤੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਨੌਜਵਾਨ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਗ਼ੁਲਾਮ ਬਣਾ ਕੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ 26 ਅਪਰੈਲ 1761 ਦੇ ਦਿਨ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜਾ। ਅਹਿਮਦ ਸਾਹ ਨੇ ਅਬੈਦ (ਉਬੈਦ) ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਨਾਜ਼ਮ, ਘੁਮੰਡ ਚੰਦ ਕਟੌਚੀਆ ਨੂੰ ਜਲੰਧਰ-ਦੁਆਬ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਤੇ ਖਵਾਜਾ ਮਿਰਜ਼ਾ ਜਾਨ ਨੂੰ ਚਾਰ ਮਹਲ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਲਾਇਆ ਤੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਵਾਪਿਸ ਕਾਬਲ ਨੂੰ ਚਲ ਪਿਆ।

ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ 'ਬੰਦੀ-ਛੋੜ' ਨੇ 2200 ਹਿੰਦੂ ਕੁੜੀਆਂ ਰਿਹਾ ਕਰਵਾਈਆਂ

ਅਜੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਪੰਜਾਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੁੱਜਾ। 10 ਅਪਰੈਲ 1761 ਦੇ ਦਿਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸਰਬਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਇਕੱਠ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ, ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ, ਸ: ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹੂਲਵਾਲੀਆ ਕੋਲ ਆ ਫ਼ਰਿਆਦੀ ਹੋਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਧੀਆਂ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਛੁਡਵਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਅਰਜ਼ੋਈਆਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਫ਼ਰਿਆਦ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਇਸ ਗੀਤ 'ਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

ਵੇ ਮੋੜੀਂ ਭਾਈ ਕੱਛ* ਵਾਲਿਆ ਸਿਰਦਾਰਾ।
ਧੀ ਸਾਡੀ ਗਈ, ਬਸਰੇ ਨੂੰ ਗਈ।
ਏਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੁੱਡੀਆਂ ਭੁਆਈਂ ਸਿੰਘਾਂ ਛਈ।
ਵੇ ਮੋੜੀਂ ਭਾਈ ਕੱਛ ਵਾਲਿਆ ਸਿਰਦਾਰਾ।

(*ਕੱਛ=ਕਛਹਿਰਾ)

ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਵਿਰਲਾਪ ਅਤੇ ਅਰਜ਼ੋਈਆਂ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਅਤੇ ਹੋਰ ਖਾਲਸਾ ਜਰਨੈਲਾਂ ਨੇ ਮੁੜ ਰਹੀ ਅਫ਼ਗਾਨ ਫ਼ੌਜ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ (ਇਕ ਸੋਮੇ ਮੁਤਾਬਿਕ 2200) ਹਿੰਦੂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕਰਵਾਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰੋ-ਘਰੀਂ ਛੱਡ ਆਏ। (ਕਨ੍ਹਈਆ ਲਾਲ, ਤਾਰੀਖ਼-ਇ-ਪੰਜਾਬ, ਸਫ਼ਾ 100)। (ਹੈਰਾਨੀ ਦਾ ਮੁਕਾਮ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਕਈਆਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਡਰ ਦੇ ਮਾਰੇ ਆਪਣੀ ਧੀਆਂ, ਭੈਣਾਂ ਤੇ ਬੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਵਾਪਿਸ ਲੈਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਜੇ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਵਾਪਿਸ ਰੱਖ ਲਿਆ ਤਾਂ ਦੁੱਰਾਨੀ ਅਗਲੇ ਹਮਲੇ ਵੇਲੇ ਸਾਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ')। ਅਫ਼ਗਾਨ ਫ਼ੌਜਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲੇ ਦੌਰਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਤੇ ਅਸਲਾ ਵੀ ਖੋਹ ਲਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਦਰਿਆ ਸਿੰਧ ਤਕ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ।

ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹਿੰਦੂ ਕੁੜੀਆਂ ਰਿਹਾਅ ਕਰਵਾਉਣ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮੇ 'ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਖਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਬੰਦੀ-ਛੋੜ ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਦਿੱਤਾ। (ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ 1984 ਦੀ ਨਵੰਬਰ ਵਿਚ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁੜੀਆਂ ਅਗਵਾ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾ ਨਾਲ ਵਹਿਸ਼ੀਆਨਾ ਜ਼ਬਰ-ਜ਼ਨਾਹ ਕੀਤਾ)।

ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਵਾਪਿਸ ਮੁੜਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੇ ਜ਼ੈਨ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਸਾਹਰਿੰਦ, ਖਵਾਜਾ ਅਬੈਦ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ, ਸਰਬੁਲੰਦ ਖਾਨ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਅਤੇ ਘੁਮੰਡ ਚੰਦ ਕਟੋਚ ਨੂੰ ਜਲੰਧਰ-ਦੋਆਬ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਤਾਈਨਾਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਵਿਚਾਰੇ ਬੱਸ ਨਾਂ ਦੇ ਹੀ ਹਾਕਮ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਜਧਾਨੀਆਂ ਤੇ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਲੋਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਫ਼ੌਜ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਖੁਲ੍ਹੇ-ਆਮ ਘੁੰਮ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਸਲ ਹਾਕਮ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਹੀ ਸਨ।

ਇਸ ਵੇਲੇ 40 ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਦੁੱਰਾਨੀ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨ ਗਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਦਰਿਆ ਸਿੰਧ ਤਕ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ। ਉੱਥੋਂ ਮੁੜਦੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ 'ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਹਮਲਾ ਚਾਰ ਮਹਲ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਨਵਾਬ ਖਵਾਜਾ ਮਿਰਜ਼ਾ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਸਣੇ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਅਸਲਾ ਵੀ ਲੱਗਾ। ਇਹ ਘਟਨਾ ਮਈ-ਜੂਨ 1761 ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖ ਜਲੰਧਰ ਵੱਲ ਵਧੇ ਅਤੇ ਬੜੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਇਸ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਜਲੰਧਰ ਤੋਂ ਉਹ ਸਾਹਰਿੰਦ ਵੱਲ ਗਏ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਨਵਾਂ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨ ਸੂਬੇਦਾਰ ਜ਼ੈਨ ਖ਼ਾਨ ਉੱਥੇ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਗ਼ੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ ਦੇ ਭੀਖਨ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਹੀ ਟੱਕਰ ਲਈ ਪਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬੰਦੇ ਮਰਵਾ ਕੇ ਭੱਜ ਗਿਆ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਸਾਹਰਿੰਦ ਵਿਚ ਖ਼ੂਬ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਜ਼ੈਨ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਉੱਥੇ ਪੁੱਜਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੁੜ ਗਏ।

ਕਿਉਂਕਿ ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸਾਹਰਿੰਦ ਵਿਚ ਟੱਕਰ ਲਈ ਸੀ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖ ਇਸ ਰਿਆਸਤ ਨੂੰ ਵੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ 'ਤੇ ਹਮਲੇ ਦੌਰਾਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਲੇਰੀਏ ਫ਼ੌਜੀ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਫ਼ਤਹਿ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰਾਂ-ਅਮੀਰਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ੂਬ ਲੁੱਟਿਆ ਅਤੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਅੱਗ ਵੀ ਲਾ ਗਏ। (ਬਖ਼ਤ ਮੱਲ, ਖਾਲਸਾਨਾਮਾ, ਸਫ਼ਾ 97)।

ਲ਼ਾਹੌਰ ਦੁਆਲੇ ਲੜਾਈਆਂ

ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁਰਾਨੀ ਨੇ ਕਾਬਲ ਪਹੁੰਚਣ ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਬਕ ਸਿਖਾਉਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਖ਼ਿਆਲ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਜਰਨੈਲ ਨੂਰ-ਉਦ-ਦੀਨ ਬਮਜ਼ਈ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜ ਸਿਰਫ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਭੇਜੀ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਕਰਦੀ ਇਹ ਫ਼ੌਜ ਅਗਸਤ 1761 ਵਿਚ ਝਨਾਂ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਪੁੱਜ ਗਈ। ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰਦਿਆ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਟੱਕਰ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਸੁਕਰਚਕੀਆ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਹੋ ਗਈ। ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਇਸ ਲੜਾਈ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਹੋਰ ਮਿਸਲਾਂ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣ ਪਹੁੰਚੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਨੂਰ-ਉਦ-ਦੀਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਐਵੇਂ ਹੀ ਭਰਮ ਸੀ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਾਂ ਦੇ ਖ਼ੂਬ ਆਹੂ ਲਾਹੇ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦੀ ਮਾਰ ਨਾ ਝੱਲਦੇ ਹੋਏ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨ ਫ਼ੌਜੀ ਡਰ ਕੇ ਭੱਜ ਪਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿਆਲਕੋਟ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਜਾ ਪਨਾਹ ਲਈ। ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਖਾਣ ਦਾ ਸਮਾਨ ਨਾ ਆਉਣ ਦਿੱਤਾ। **ਕੁਝ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਨੂਰ-ਉਦ-ਦੀਨ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਭੁੱਖੀ ਮਰਨ ਲਗ ਪਈ। ਇਸ 'ਤੇ ਇਕ ਦਿਨ ਨੂਰ-ਉਦ-ਦੀਨ, ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਇਕੱਲਿਆਂ ਛੱਡ ਕੇ, ਇਕ ਮੰਗਤੇ ਦੇ ਭੇਸ ਵਿਚ ਉੱਥੋਂ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ।** ***ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ***

ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਵਾਪਿਸ ਘਰ (ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ) ਜਾਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਅਸਲਾ ਵੀ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਹੋਰ ਵੀ ਹੋਰ ਬੁਲੰਦ ਹੋ ਗਏ। (ਮੁਫ਼ਤੀ ਗ਼ੁਲਾਮ ਸਰਵਾਰ,, *ਤਾਰੀਖ਼-ਇ-ਮਖ਼ਜ਼ਨ-ਪੰਜਾਬ*, ਸਫ਼ਾ 471, ਸੋਹਨ ਲਾਲ ਸੂਰੀ, ਜਿਲਦ ਦੂਜੀ, ਸਫ਼ੇ 6-7, ਕਨ੍ਹਈਆ ਲਾਲ, *ਤਾਰੀਖ਼-ਇ-ਪੰਜਾਬ*, ਸਫ਼ਾ 81)।

ਖਵਾਜਾ ਅਬੈਦ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ 'ਤੇ ਹਮਲਾ

ਇਸ ਹਾਰ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਖਵਾਜਾ ਅਬੈਦ (ਉਬੈਦ) ਖ਼ਾਨ ਨੇ 9-10 ਹਜ਼ਾਰ ਨਵੀਂ ਫ਼ੌਜ ਭਰਤੀ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਵਿਚ 4-5 ਸੌ ਸਿੱਖ ਵੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਕੋਰਬਸਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੇ ਜਲੰਧਰ-ਦੋਆਬ ਤੋਂ 1000 ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਭਰਤੀ ਕਰ ਲਏ। ਉਸ ਨੇ ਸਤੰਬਰ 1761 ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪਲਾਨ ਬਣਾਈ। ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਵੱਡੀ ਫ਼ੌਜ, ਕੁਝ ਤੋਪਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਭਾਰੀ ਅਸਲਾ ਲੈ ਕੇ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਜਦ ਇਸ ਦਾ ਪਤਾ ਦੂਜੇ ਸਿੱਖ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਰੇ ਆਪਣੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਲੈ ਕੇ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਜੈ ਸਿੰਘ ਕਨ੍ਹਈਆ ਤੇ ਚਾਰ ਭੰਗੀ ਜਰਨੈਲ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ, ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ, ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖਵਾਜਾ 'ਤੇ ਸਾਰੇ ਪਾਸਿਓਂ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਜਦ ਇਸ ਦੀ ਸੋਅ ਖਵਾਜਾ ਅਬੈਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਹ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਹੀ ਮੈਦਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਦੌੜ ਗਿਆ। ਪਿੱਛੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਫ਼ੌਜ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬੌਖ਼ਲਾਈ ਤੇ ਡਰੀ ਹੋਈ ਫ਼ੌਜ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਦੌੜ ਗਈ। ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਅਬੈਦ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਘੋੜੇ, ਊਠ ਤੇ ਕੀਮਤੀ ਅਸਲਾ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਲੱਗਾ। ਸੋਹਨ ਲਾਲ ਸੂਰੀ, ਜਿਲਦ ਦੂਜੀ, ਸਫ਼ਾ 8, ਮਿਸਕੀਨ, ਸਫ਼ਾ 237, ਅਲੀ-ਉਦ-ਦੀਨ, ਸਫ਼ਾ 12 ਏ, ਖ਼ੁਸ਼ਵਕਤ ਰਾਏ, ਸਫ਼ਾ 94-103, ਬਖ਼ਤ ਮੱਲ, ਸਫ਼ਾ 82, ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਬਟਾਲੀਆ, ਸਫ਼ਾ 890-91)।

ਲਾਹੌਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ

ਖਵਾਜਾ ਅਬੈਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਭਜਾਉਣ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਸਿਖਰਾਂ ਦੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਸ ਬੁਜ਼ਦਿਲ ਅਬੈਦ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਲਾਹੌਰ ਤਕ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੱਢ ਕੇ ਲਾਹੌਰ 'ਤੇ

ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਜਦ ਅਬੈਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸਿੱਖ ਉਸ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਪੁੱਜ ਕੇ ਸਾਰੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਆਪ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਵੜ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਏਨੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਘੇਰਾਬੰਦੀ ਨਾਲ ਬਾਹਰੋਂ ਅਨਾਜ ਆਉਣਾ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਲੋਕ ਭੁੱਖੇ ਮਰਨ ਲਗ ਪਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਆਉਣ ਲਗ ਪਈਆਂ। ਸਿੱਖ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤੰਗ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਪਰ ਉਸ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਲੋਕ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਅਬੈਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟਣ 'ਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦੇਣਗੇ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ, ਨਵੰਬਰ 1760 ਵਿਚ, ਕੀਤਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ 30 ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪੈ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਦੇ ਕੇ ਘੇਰਾ ਚੁਕਵਾਇਆ ਸੀ।

ਕੁਝ ਚਿਰ ਤਾਂ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਅਬੈਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਪਰ ਉਹ ਬੁਜ਼ਦਿਲ ਨਾ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟਣ ਵਾਸਤੇ। ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਮੋਹਿਤਬਰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਕੱਠ ਕਰ ਕੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਕਿ ਪਿਛਲੀ ਵਾਰ ਵਾਂਗ ਇਸ ਵਾਰ ਵੀ ਸਿੱਖ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਲੈ ਕੇ ਚਲੇ ਜਾਣਗੇ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ।

ਜਦੋਂ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਿਲ ਹੋਈਆਂ ਤਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ 'ਜੀ ਆਇਆਂ' ਆਖਿਆ। ਇੰਞ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ 'ਤੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਖਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਲ ਵਧੀਆਂ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਕਿਲ੍ਹਾ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਖ਼ਵਾਜਾ ਮਿਰਜ਼ਾ ਅਬੈਦ ਖ਼ਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਲੜਦਾ ਹੋਇਆ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਖਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੋਂ ਸ: ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਹਾਕਮ (ਬਾਦਸ਼ਾਹ) ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਕ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ: ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਸਿੱਕਾ ਵੀ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ। ਇਕ ਸੋਮੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਇਸ ਸਿੱਕੇ 'ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ: "*ਸਿੱਕਾ ਜ਼ਦ ਦਰ ਜਹਾਂ ਬ-ਫ਼ਜ਼ਲੇ ਅਕਾਲ। ਮੁਲਕ-ਏ-ਅਹਿਮਦ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤ ਜੱਸਾ ਕਲਾਲ*"। ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਸ: ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਸਿੱਕਾ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਜੱਸਾ ਕਲਾਲ' ਨਾ ਲਿਖਦਾ। ਦੂਜਾ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਿੱਕਿਆਂ 'ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਉਹ ਇਬਾਰਤ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਗਣੇਸ਼ ਦਾਸ ਵਡ੍ਹੇਰਾ (*ਚਾਰ ਬਾਗ਼-ਇ-ਪੰਜਾਬ*) ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ

ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਨਾਨਕਸ਼ਾਹੀ ਸਿੱਕੇ ਚਲਣ ਲਗ ਪਏ ਸਨ ਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਮੁਹੰਮਦਸ਼ਾਹੀ ਸਿੱਕੇ ਗ਼ਾਇਬ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਕਿਸੇ ਮੁਤੱਸਬੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੰਦ ਇਕ ਸਿੱਕੇ ਢਾਲ ਕੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਭੇਜੇ ਸਨ ਤਾਂ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਭੜਕਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਕੁਝ ਕੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਤਾਰੀਖ਼ਦਾਨ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਸਿੱਕਾ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕਦੇ ਜਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। (ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਬਟਾਲਵੀ, ਸਫ਼ਾ 889, ਸਿਆਰੁਲ ਮੁਤਾਖ਼ਰੀਨ, ਜਿਲਦ ਤੀਜੀ, ਸਫ਼ਾ 74)।

ਲਾਹੌਰ ਸ਼ਹਿਰ, ਪਿਛਲੇ ਸੱਤ ਸੌ ਸਾਲ ਤੋਂ, ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਧਾੜਵੀਆਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਸੀ। ਕਦੇ ਇਸ 'ਤੇ ਕਦੇ ਗ਼ੌਰੀ ਕਾਬਜ਼ ਰਹੇ, ਕਦੇ ਗ਼ੁਲਾਮ, ਕਦੇ ਖਲਜੀ, ਕਦੇ ਤੁਗ਼ਲਕ, ਕਦੇ ਲੋਧੀ, ਕਦੇ ਮੁਗ਼ਲ ਤੇ ਕਦੇ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਤੰਬਰ 1761 ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਹੀ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ।

ਲਾਹੌਰ 'ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਮਗਰੋਂ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਲੰਧਰ-ਦੋਆਬ ਵਿੱਚੋਂ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨ ਫ਼ੌਜਦਾਰਾਂ ਸੱਦਾਤ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਸਦੀਕ ਬੇਗ਼ ਨੂੰ ਵੀ ਭਜਾ ਦਿੱਤਾ। ਮਿਸਕੀਨ ਦੇ ਕਹਿਣ ਮੁਤਾਬਿਕ "ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੰਞ ਕੱਢ ਕੇ ਸੁੱਟ ਦਿਤਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਦੁੱਧ 'ਚੋਂ ਮੱਖੀ ਕੱਢ ਕੇ ਸੁੱਟ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।" (ਮਿਸਕੀਨ, ਸਫ਼ਾ 237)। ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਰਾਜਾ ਘੁਮੰਡ ਚੰਦ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ 4000 ਦੀ ਨਵੀਂ ਭਰਤੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਰੁਹੀਲੇ, ਅਫ਼ਗ਼ਾਨ ਤੇ ਰਾਜਪੂਤ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀਹ ਰੁਪੈ ਘੋੜਸਵਾਰ ਤੇ ਪੰਜ ਰੁਪੈ ਪੈਦਲ ਸਿਪਾਹੀ ਤਨਖ਼ਾਹ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਘੁਮੰਡ ਚੰਦ ਤਾਂ ਜਲੰਧਰ-ਦੋਆਬ ਵਿਚ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਾਂ ਦੀ ਹਾਰ ਵੇਖ ਕੇ ਡਰਦਾ-ਮਾਰਾ, ਬਿਨਾਂ ਲੜਿਓਂ, ਚੁਪ-ਚਾਪ ਪਹਾੜਾਂ ਨੂੰ ਭੱਜ ਗਿਆ। (ਖ਼ੁਸ਼ਵਕਤ ਰਾਏ, ਸਫ਼ਾ 94)। ਹੁਣ ਮਾਝੇ ਤੇ ਦੁਆਬੇ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਹਿੱਸਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਹੇਠ ਸੀ। ਪਟਿਆਲਾ, ਬਰਨਾਲਾ ਵਗ਼ੈਰਾ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਕਾਇਮ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ।

ਆਕਲ ਦਾਸ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਦਾ ਗੁਰਮਤਾ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ, 27 ਅਕਤੂਬਰ 1761 ਦੇ ਦਿਨ ਸਰਬੱਤ ਖਾਲਸਾ ਦਾ ਇਕ ਇਕੱਠ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਜੰਡਿਆਲੇ ਦੇ ਹੰਦਾਲੀਏ ਆਕਲ ਦਾਸ (ਹਰਭਗਤ) ਨਿਰੰਜਨੀਆ (ਜੋ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਅਤੇ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਏਜੰਟ ਸੀ), ਕਸੂਰ ਦੇ ਖ਼ੇਸ਼ਗੀ ਅਤੇ ਮਲੇਰਕੋਟਲੀਆਂ (ਦੋਵੇਂ ਸਿੱਖ ਦੁਸ਼ਮਣ ਪਠਾਣ ਰਿਆਸਤਾਂ),

ਸਾਹਰਿੰਦ ਦੇ ਜ਼ੈਨ ਖ਼ਾਨ (ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ) ਤੇ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧਿਆ ਜਾਵੇ।

ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਕਲ ਦਾਸ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਜੰਡਿਆਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਸਿਰਫ਼ 20 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਸੀ। ਆਕਲ ਦਾਸ ਨੂੰ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲ ਗਈ। ਇਸ ਵਿਚਕਾਰ ਉਹ ਆਪਣਾ ਇਕ ਸਾਥੀ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁੱਰਾਨੀ ਵੱਲ ਭੇਜਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਜੰਡਿਆਲੇ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਚੋਖੀ ਵੇਖ ਕੇ ਆਕਲ ਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬੰਦ ਕਰ ਲਿਆ। ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਤੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਨੇ ਆਕਲ ਦਾਸ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕਈ ਦਿਨ ਜੰਡਿਆਲਾ ਦਾ ਘੇਰਾ ਪਾਈ ਰੱਖਿਆ ਪਰ ਉਹ ਇਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਿਲ ਹੋਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ।

ਉਧਰ ਆਕਲ ਦਾਸ ਦੇ ਵਕੀਲ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਜਾ ਮਿਲੇ। ਉਹ ਇਸ ਵੇਲੇ ਛੇਵਾਂ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਰੋਹਤਾਸ ਕੋਲ ਪੁੱਜ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬੜਾ ਗੁੱਸਾ ਸੀ। ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਕਈ ਜਰਨੈਲ ਮਾਰ ਚੁਕੇ ਸਨ ਤੇ ਅੱਧੇ ਪੰਜਾਬ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਜਰਨੈਲ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਉਹ ਸਿੱਧਾ ਜੰਡਿਆਲਾ ਨੂੰ ਚਲ ਪਿਆ। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਆਉਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਿਲ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਜੰਡਿਆਲਾ ਸਹੀ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੰਡਿਆਲੇ ਦਾ ਘੇਰਾ ਚੁੱਕ ਲਿਆ ਤੇ ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਕਰ ਗਏ।

ਜਦੋਂ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਜੰਡਿਆਲਾ ਪੁੱਜਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰਭਗਤ ਨਿਰੰਜਨੀਏ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਿੱਖ ਉਥੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਮਾਲਵੇ ਵਲ ਗਏ ਸਨ। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਭਰਪੂਰ ਵਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਟਿਕਾਣੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਸੂਹੀਏ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ।

ਵੱਡਾ ਘੱਲੂਘਾਰਾ (5 ਫ਼ਰਵਰੀ 1762)

3 ਫ਼ਰਵਰੀ 1762 ਨੂੰ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਇਕ ਸੋਮੇ ਤੋਂ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ ਤੋਂ 15-16 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਪਿੰਡ ਰਾਏਪੁਰ ਗੁੱਜਰਵਾਲ ਕੋਲ ਪੁੱਜ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲਦਿਆਂ ਹੀ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਇਕ ਦਮ

ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਵਲ ਚੱਲ ਪਿਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਉਸ ਕੋਲ ਇਕ ਲੱਖ ਤੋਂ ਵਧ ਫ਼ੌਜ, ਕਈ ਤੋਪਾਂ ਅਤੇ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਅਸਲਾ ਸੀ। ਅਜੇ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ, ਜਨਵਰੀ 1761 ਵਿਚ, ਉਹ ਏਸ਼ੀਆ ਦੀ ਦੂਜੀ ਵੱਡੀ ਤਾਕਤ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਉਸ ਵੇਲੇ '**ਹਾਕਮ-ਇ-ਜ਼ਮਾਨਾ**' ਦੀ ਸੋਚ ਕਾਇਮ ਸੀ। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ ਤਕ ਦਾ ਸਫ਼ਰ, ਤਕਰੀਬਨ 225 ਕਿਲੋਮੀਟਰ, ਡੇਢ ਦਿਨ ਵਿਚ ਮੁਕਾਇਆ। ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹ 36 ਘੰਟੇ ਲਗਾਤਾਰ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਦੋ ਦਰਿਆ (ਬਿਆਸ ਤੇ ਸਤਲੁਜ) ਵੀ ਪਾਰ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਉਹ 6 ਫ਼ਰਵਰੀ ਦੀ ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੁੱਜ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਪੁੱਜ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸਿੱਖ ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ ਤੋਂ ਦਸ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ (ਮੌਜੂਦਾ ਲੁਧਿਆਣਾ-ਧੂਰੀ ਰੋਡ 'ਤੇ), ਕੁੱਪ ਤੇ ਰਹੀੜਾ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਅਤੇ ਬੇਖ਼ਬਰ ਬੈਠੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਘੇਰ ਲਿਆ।

ਕੁੱਪ-ਰਹੀੜ ਦੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਟੱਬਰ ਵੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ 5 ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਕਰੀਬ ਬੀਬੀਆਂ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਸਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਕੁਲ ਗਿਣਤੀ 40 ਤੋਂ 50,000 ਦੇ ਕਰੀਬ ਸੀ। 5 ਫ਼ਰਵਰੀ 1762 ਤੜਕੇ ਵੇਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ ਪੁੱਜਣ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਸਾਥੀ ਨਿਕਲ ਕੇ ਪਿੰਡ ਗਰਮਾ (6 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ) ਵਲ ਦੌੜ ਗਏ ਤਾਂ ਜੋ ਉਥੇ ਬੈਠੇ ਪਰਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਪਤਾ ਵੀ ਅਫ਼ਗਾਨ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਲਗ ਗਿਆ। ਜ਼ੈਨ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਕਾਸਮ ਖ਼ਾਨ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ। ਹੁਣ ਸਿੱਖਾਂ ਟੱਬਰਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣਾ ਅਤੇ ਲੜਨਾ ਦੋਵੇਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਪਈਆਂ। ਪਰ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਕਾਸਿਮ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਹਾਰ ਖਾ ਕੇ ਡਰ ਕੇ ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ ਨੂੰ ਭੱਜ ਗਿਆ।

ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਦਿਆਂ ਹੀ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁਰਾਨੀ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪਣੇ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਚਿਹਰੇ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਜਿਊਂਦਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਣਾ। ਉਸ ਨੇ ਜ਼ੈਨ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਦਸ ਦੇਵੇ ਕਿ ਉਹ ਸਿਰਾਂ 'ਤੇ ਦਰਖ਼ਤਾਂ ਦੇ ਹਰੇ ਪੱਤੇ ਬੰਨ੍ਹ ਲੈਣ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਸਿੱਖ ਸਮਝ ਕੇ ਮਾਰੇ ਨਾ ਜਾਣ। ਅਫ਼ਗਾਨ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਕਮਾਨ ਸ਼ਾਹ ਵਲੀ ਖ਼ਾਨ, ਜਹਾਨ ਖ਼ਾਨ, ਭੀਖਨ ਖ਼ਾਨ, ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਖ਼ਾਨ ਵੜੈਚ, ਦੀਵਾਨ ਲੱਛਮੀ ਰਾਮ ਤੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਸੀ। ਇਹ ਫ਼ੌਜਾਂ ਤਿੰਨ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਲੱਗ

ਪਈਆਂ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਕੋਲ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਘੇਰਾ ਤੋੜ ਕੇ ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਕ ਵਹੀਰ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਬਰਨਾਲੇ ਵਲ ਵਧਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਵਹੀਰ ਦੇ ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਅਤੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਤਕੜੇ ਜਵਾਨ ਸਨ ਤੇ ਟੱਬਰ ਵਿਚਕਾਰ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਅੱਗੇ ਵੀ ਵਧਦੇ ਗਏ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਲੜਦੇ ਵੀ ਗਏ। ਅਫ਼ਗ਼ਾਨ ਫ਼ੌਜਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਚਾਲ੍ਹੀ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਤਕ ਘਾਣ ਕਰਦੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕੁਤਬਾ ਤੇ ਬਾਹਮਣੀ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨਾਲ ਲੜਨਾ ਚਾਹਿਆ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਨਾ ਵੜਨ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਕੋਲ ਢਾਈ ਫੱਟ ਦੀ ਲੜਾਈ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਕਮਾਨ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਸੁਕਰਚੱਕੀਆ ਤੇ ਹੋਰ ਜਰਨੈਲ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਸ਼ਾਮ ਪੈਣ ਤਕ ਇਹ ਲੜਾਈ ਤੇ ਕਤਲੇਆਮ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਹੁਣ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵੀ ਥਕ ਚੁਕੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਲਗਾਤਾਰ ਡੇਢ ਦਿਨ ਚਲਦੇ ਰਹੇ ਸਨ 'ਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਾਠੀਆਂ 'ਤੇ ਸ਼ਵਾਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਉਸ ਮਗਰੋਂ 15 ਘੰਟੇ ਲੜਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਉਹ ਪਿਆਸੇ, ਭੁੱਖੇ ਤੇ ਥੱਕੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਤਬਾ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਕੁਝ ਅੱਗੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਢਾਬ ਨਜ਼ਰ ਆਈ। ਬਹੁਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਧੱਕਣ ਲਗ ਪਏ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਿੱਖ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਬਚਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਭੱਜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਰੁਕੇ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੀਕਾਨੇਰ ਵੱਲੇ ਪਾਸੇ ਦੌੜ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ ਪਰ ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਕਿ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਬਰਨਾਲੇ ਵਿਚ ਰੁਕ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਦੂਰ ਜਾ ਕੇ ਰੁਕ ਗਏ ਤੇ ਸਾਹ ਲਿਆ।

ਇਸ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਵਿਚ ਤਕਰੀਬਨ 25-30 ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ। ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਬੱਚੇ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ (ਪਹਿਲੀ ਮਈ 1746 ਦੇ ਘੱਲੂਘਾਰੇ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ) **ਵੱਡਾ ਘੱਲੂਘਾਰਾ** ਆਖ ਕੇ ਚੇਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਘੱਲੂਘਾਰੇ ਵਿਚ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਤੇ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਸੁਕਰਚੱਕੀਆ ਨੇ ਬਹੁਤ ਕਮਾਲ ਦਾ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਜਰਨੈਲਾਂ ਨੂੰ ਤੀਰਾਂ, ਬਰਛਿਆਂ ਤੇ ਤਲਵਾਰਾਂ ਦੇ 20-20 ਤੋਂ ਵੱਧ ਜ਼ਖ਼ਮ ਆਏ ਸਨ ਤੇ ਦੂਜੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੀ 5 ਤੋਂ 7 ਤਕ ਜ਼ਖ਼ਮ ਜ਼ਰੂਰ ਆਏ ਸਨ।

ਇਸ ਘੱਲੂਘਾਰੇ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੋਮੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦਸਦੇ ਹਨ: ਮਿਸਕੀਨ 25 ਹਜ਼ਾਰ, ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ-ਇ-ਅਮੀਰਾ ਦਾ ਲੇਖਕ

25 ਹਜ਼ਾਰ, *ਸਿਆਰੁਲ ਮੁਤਾਖਰੀਨ* ਦਾ ਲੇਖਕ 20 ਹਜ਼ਾਰ, *ਤਾਰੀਖ਼ੇ ਮੁਜ਼ੱਫਰੀ* ਦਾ ਲੇਖਕ 22 ਹਜ਼ਾਰ, *ਤਾਰੀਖ਼ੇ ਹੁਸੈਨ ਸ਼ਾਹੀ* ਦਾ ਲੇਖਕ 30 ਹਜ਼ਾਰ, *ਤਾਰੀਖ਼ੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹੀ* ਦਾ ਲੇਖਕ 30 ਹਜ਼ਾਰ, ਅਲੀ-ਉਦ-ਦੀਨ 30 ਹਜ਼ਾਰ, ਫ਼ਾਰਸਟਰ 25 ਹਜ਼ਾਰ, ਮਾਲਕਮ 20 ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵਧ, ਹਿਊਗਲ 20 ਤੋਂ 30 ਹਜ਼ਾਰ, ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ 50 ਹਜ਼ਾਰ, ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ 15 ਤੋਂ 20 ਹਜ਼ਾਰ, ਗਣੇਸ਼ ਦਾਸ ਵਢੇਰਾ 30 ਹਜ਼ਾਰ, ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ 13 ਹਜ਼ਾਰ ਦਸਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ 20 ਤੋਂ 30 ਹਜ਼ਾਰ ਤਕ ਸਿੱਖ ਜ਼ਰੂਰ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਹੋਣਗੇ। (ਮਿਸਕੀਨ, ਸਫ਼ੇ 241-42, *ਤਾਰੀਖ਼-ਇ-ਅਹਿਮਦ-ਸ਼ਾਹੀ*, ਸਫ਼ਾ 16, ਅਲਾ-ਉਦ-ਦੀਨ ਸਫ਼ਾ 124 ਏ, ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਬਟਾਲੀਆ, ਸਫ਼ਾ 885)।

ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ

ਹੁਣ, ਬਰਨਾਲੇ ਵਿਚ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਢਾਹ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸਾਰਾ ਬਰਨਾਲਾ ਸਾੜ ਕੇ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਨਿਕਲ ਕੇ ਧੂੰਦਾਧੂੜਾ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਵੀ ਉਧਰ ਚਲ ਪਿਆ। ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਇੱਥੋਂ ਵੀ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਉਹ ਨਜੀਬੁਦੌਲਾ ਰਾਹੀਂ ਸਾਹਰਿੰਦ (ਹੁਣ ਸਰਹਿੰਦ) ਵਿਚ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਕੋਲ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਕੇਸ ਕੱਟਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਖ਼ੀਰ ਸਵਾ ਲੱਖ ਰੁਪੈ ਦੇ ਕੇ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇੱਜ਼ਤ ਬਚਾਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਤੋਂ 5 ਲੱਖ ਰੁਪੈ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਵੀ ਵਸੂਲ ਕੀਤਾ।

ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼

ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਤਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਹੁਣ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰੀਂ ਡਰਦਾ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਇਸ ਕਤਲੇਆਮ ਦਾ ਜਵਾਬ ਜ਼ਰੂਰ ਦੇਣਗੇ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਰਸਾਈ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਨਾਲ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਵੰਡ ਕਰ ਲੈਣ ਤੇ ਇਸ ਦੂਜੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਦਖ਼ਲ ਨਾ ਦੇਣ। ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਕੀਲ ਨਾਨੂ ਸਿੰਘ ਗਰੇਵਾਲ ਇਹ ਪੈਗ਼ਾਮ ਲੈ ਕੇ ਸਿੱਖ ਜਰਨੈਲਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਸਿੱਖ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਜਵਾਬ ਭੇਜਿਆ ਕਿ **ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਥਾਲੀ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਰਾਜ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਉਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਮੇਲ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਤਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ**

ਹਮਲਾਵਰ ਹੈ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਹਕੂਮਤ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਿੱਖ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਹਨ। ਉਸ ਦਾ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਬਾਰੂਦ ਤੇ ਅੱਗ ਦੇ ਮੇਲ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ੁਦਮੁਖ਼ਤਿਆਰੀ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੇ ਦੇਣੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸਿਰ ਦੇ ਕੇ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨੀ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਮੰਗ ਕੇ (ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ, ਸਫ਼ਾ 473)।

ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਕੋਰਾ ਜਵਾਬ ਸੁਣਨ ਮਗਰੋਂ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਡਰ ਗਿਆ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਉਹ ਉਥੋਂ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਕਾਹਲਾ ਪੈ ਗਿਆ।

ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਦੇ ਮੀਨਾਰ

ਘੱਲੂਘਾਰੇ ਤੋਂ ਸਿਰਫ਼ 9 ਦਿਨ ਮਗਰੋਂ, 15 ਫ਼ਰਵਰੀ 1762 ਦੇ ਦਿਨ, ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ 50 ਗੱਡੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਦੇ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸਾਹਰਿੰਦ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਰਵਾਨਾ ਹੋਇਆ। ਉਹ 3 ਮਾਰਚ 1762 ਦੇ ਦਿਨ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜਾ। ਉਸ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਮਸੀਤਾਂ ਦੇ ਫ਼ਰਸ਼ ਅਤੇ ਦੀਵਾਰਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਲਹੂ ਨਾਲ ਧੋਤੀਆਂ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਨਾਲ ਮੀਨਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ।

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਢਾਹੁਣਾ

ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਐਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ ਕਰ ਕੇ ਵੀ ਚੈਨ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ-ਦਾ-ਚੱਕ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਹ 7 ਅਪਰੈਲ ਦੇ ਦਿਨ ਗੁਰੂ-ਦਾ-ਚੱਕ ਨੂੰ ਚਲ ਪਿਆ ਤੇ 10 ਅਪਰੈਲ 1762 ਦੇ ਦਿਨ ਉਥੇ ਪੁੱਜਾ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਕਾਬਲੇ-ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਕਿ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਸਿਰਫ਼ 5 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਗੁਰੂ-ਦਾ-ਚੱਕ ਪੁੱਜਣ ਵਿਚ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਚਾਰ ਦਿਨ ਲੱਗੇ (ਜਦ ਕਿ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ (ਕੁੱਪ) ਦਾ 225 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਸਿਰਫ਼ 36 ਘੰਟੇ ਵਿਚ ਤੈਅ ਕੀਤਾ ਸੀ)। ਦਰਅਸਲ ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਤੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਵਖ਼ਤ ਹੀ ਨਾ ਪਾ ਦੇਣ।

ਗੁਰੂ-ਦਾ-ਚੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਕੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਅਜੇ ਅਧੂਰੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਢੁਹਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਰੋਵਰ ਨੂੰ ਮਲਬੇ ਤੇ ਹੱਡੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰ ਦਿੱਤਾ। *ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਬਾਰੂਦ ਨਾਲ ਉਡਾਂਦਿਆਂ ਇਕ ਇੱਟ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਨੱਕ 'ਤੇ ਜਾ ਵੱਜੀ। ਇਸ ਇੱਟ ਨਾਲ ਹੋਇਆ*

ਜ਼ਖਮ ਕਦੇ ਵੀ ਠੀਕ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਜ਼ਖਮ ਨੇ ਹੀ ਅਖ਼ੀਰ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਜਾਨ ਲੈ ਲਈ। (ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਤਸਦੀਕ ਕਿਸੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸੋਮੇ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਂਞ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਮੌਤ ਇਸ ਤੋਂ 10 ਸਾਲ ਬਾਅਦ 1772 ਵਿਚ ਹੋਈ ਸੀ)।

ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਤਵਾਰੀਖ਼ੀ ਗੁਰਮਤਾ

5 ਫ਼ਰਵਰੀ 1762 ਦੇ ਘੱਲੂਘਾਰੇ ਮਗਰੋਂ ਬਚੇ-ਖੁਚੇ ਸਿੱਖ ਮਾਲਵੇ ਵਲ ਨਿਕਲ ਗਏ। 9 ਅਪਰੈਲ 1762 ਦੇ ਦਿਨ ਮਗਰੋਂ ਖਿਦਰਾਣੇ ਦੀ ਢਾਬ (ਹੁਣ ਮੁਕਤਸਰ) ਵਿਚ ਸਰਬੱਤ ਖਾਲਸਾ ਦਾ ਇਕ ਇਕੱਠ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਘਲੂਘਾਰੇ 'ਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਅਕੀਦਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਜੋਂ ਇਕ ਗੁਰਮਤਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਗੁਰਮਤੇ ਵਿਚ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ "ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਨਾਲ ਸਾਡਾ (ਮਨਾਂ ਦਾ) ਖੋਟ ਝੜ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਕੁੰਦਨ ਹੋ ਗਏ ਹਾਂ ਤੇ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਆਹਮੋ-ਸਾਹਮਣੇ ਟਾਕਰਾ ਕਰਾਂਗੇ।" **ਇਹ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਲਾਸਾਨੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਸੀ ਕਿ ਤਕਰੀਬਨ ਅੱਧੀ ਕੌਮ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਉਹ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਗੁਰਮਤਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਖ਼ੌਫ਼ਨਾਕ ਸਾਕੇ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਉਹ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਦਹਿਸ਼ਤ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਸਨ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਸਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ ਤਾਕਤ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਇਰਾਦਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਹ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖੀ ਸੀ, ਸ਼ਹੀਦ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੋਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ, ਮੁਰੀਦਾਂ, ਜੁਝਾਰੂਆਂ ਤੋਂ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਲਈ ਸੀ।**

ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਾਹਰਿੰਦ 'ਤੇ ਹਮਲਾ

ਖਿਦਰਾਣੇ ਦੀ ਢਾਬ ਦੇ ਗੁਰਮਤੇ 'ਤੇ ਅਮਲ ਵਜੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਮਈ 1762 ਵਿਚ ਸਾਹਰਿੰਦ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਅਜਿਹੀ ਸੀ ਇਸ ਕੌਮ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਤੇ ਰੂਹਾਨੀ ਤਾਕਤ ਕਿ ਅੱਧੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੌਮ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਦੇ ਸਿਰਫ਼ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਵੱਡੀ ਤਾਕਤ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। (ਬਰਾਊਨ, ਜਿਲਦ ਦੂਜੀ, ਸਫ਼ਾ 25-26, ਫ਼ਾਰਸਟਰ, ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ, ਸਫ਼ਾ 100-101)। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਸ ਅਚਾਣਕ ਹਮਲੇ ਨੇ ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਜ਼ੈਨ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਗੋਡੇ ਲੁਆ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ 50 ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪੈ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਦੇਣਾ ਮੰਨ ਲਿਆ। ਜਦੋਂ ਸਿੱਖ ਇਹ ਰਕਮ ਲੈ ਕੇ ਮੁੜ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਸਾਹਰਿੰਦ ਤੋਂ ਸਿਰਫ਼ 25 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਪੁੱਜੇ ਸਨ ਤਾਂ ਇਸ ਸੂਬੇਦਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਹਿੰਦੂ

ਜਰਨੈਲ ਲੱਛਮੀ ਨਾਰਾਇਣ ਦੀ ਸਲਾਹ 'ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਰਕਮ ਲੁੱਟ ਲਈ। ਇਸ 'ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਦੋਬਾਰਾ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਜ਼ੈਨ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਲੱਛਮੀ ਨਾਰਾਇਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਸਾਮਾਨ ਲੁੱਟ ਲਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਹਰਿੰਦ ਤੋਂ 20-25 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਪਿੰਡ ਹਰਨੌਲਗੜ੍ਹ ਤਕ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ। ਇੱਥੇ ਫਿਰ ਇਕ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਲੜਾਈ ਹੋਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਜ਼ੈਨ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਦੋਬਾਰਾ ਹਾਰ ਹਾਸਿਲ ਹੋਈ ਤੇ ਉਹ ਮੈਦਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਭੱਜ ਗਿਆ। (ਰਾਜਵਾੜੇ, ਜਿਲਦ ਛੇਵੀਂ, ਸਫ਼ਾ 384, ਜਾਦੂ ਨਾਥ ਸਰਕਾਰ, *ਫ਼ਾਲ ਆਫ਼ ਦ ਮੁਗ਼ਲ ਐਮਪਾਇਰ*, ਸਫ਼ਾ 491)।

ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਹ ਕਾਮਯਾਬੀ ਉਦੋਂ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਜੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ। ਜਦ ਇਸ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਹ ਬੜਾ ਡਰਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਸਾਹਰਿੰਦ-ਬਰਨਾਲਾ-ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸਹੀ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਇਸ ਜਿੱਤ ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਹੋਰ ਵੀ ਬੁਲੰਦ ਹੋ ਗਏ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਫੇਰ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਧਰ ਅਫ਼ਗਾਨ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਅਤੇ ਤਬਾਹੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਪਰ ਇਧਰ ਸਿੱਖ ਵੀ ਜਥੇਬੰਦ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਦੀ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਨਾਲ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਤਬਾਹੀ ਹੋਈ। ਇਸ ਨਾਲ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਅੰਨ ਦਾ ਕਾਲ ਪੈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਭੁੱਖ-ਮਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਹਾਲਾਤ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਅਤੇ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਵਾਸਤੇ ਨਫ਼ਰਤ ਭਰ ਦਿੱਤੀ। ਲੋਕ ਸਿੱਖਾਂ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ 'ਰਾਖੀ' ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਨੂੰ ਫੇਰ ਯਾਦ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ।

ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਦੋ-ਦੋ ਹੱਥ

ਸਿੱਖ ਇਸ ਵਕਤ ਜਥੇਬੰਦ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਤੇ ਤਿਆਰ-ਬਰ-ਤਿਆਰ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 5 ਫ਼ਰਵਰੀ ਦਾ ਘੱਲੂਘਾਰਾ ਕਲ੍ਹ ਵਾਂਗ ਚੇਤੇ ਸੀ। 5 ਫ਼ਰਵਰੀ 1762 ਦੇ ਇਸ ਘੱਲੂਘਾਰੇ ਨੂੰ ਅਤੇ ਅਪਰੈਲ 1762 ਵਿਚ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਢਾਹੁਣ ਨੂੰ ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਮਾਹੌਲ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਦੋ-ਹੱਥ ਕਰਨ ਦੇ ਜਜ਼ਬਾਤ ਭਰ ਦਿੱਤੇ। ਉਹ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਹੋਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ।

ਉਧਰ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਗਰਮੀ ਤੋਂ ਬਚਣ ਵਾਸਤੇ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਕਲਾਨੌਰ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਚੁਮਾਸਾ (ਜੂਨ ਤੋਂ ਸਤੰਬਰ) ਕਲਾਨੌਰ ਵਿਚ ਹੀ ਬਿਤਾਇਆ।

ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਤਾਂ ਗਰਮੀ ਤੇ ਬਰਸਾਤਾਂ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਰਿਹਾ ਪਰ ਸਿੱਖ ਆਪਣਾ ਐਕਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਤੇ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਗ਼ੈਬਾ ਨੇ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰਾ ਦੁਆਬਾ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕਰ ਲਿਆ। ਇੰਞ ਹੀ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਇਲਾਕਾ ਤੇ ਭੰਗੀਆਂ ਨੇ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਇਲਾਕਾ ਮੱਲ ਲਿਆ। ਜਮਨਾ ਦੇ ਆਰ-ਪਾਰ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਪਾਨੀਪਤ ਤੇ ਕਰਨਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ਮਾਮਲਾ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ।

16-17 ਅਕਤੂਬਰ 1762 ਦੇ ਦਿਨ ਹਿੰਦੂ ਦੀਵਾਲੀ ਦਾ ਤਿਉਹਾਰ ਮਨਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਦਿਨ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦਾ ਇਕ ਇਕੱਠ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ 30-40 ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸਿੱਖ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਸ ਦਿਨ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਨੇ ਗੁਰਮਤਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਹੁਣ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਆਹਮੋ-ਸਾਹਮਣੇ ਤੇ ਫ਼ੈਸਲਾਕੁੰਨ ਲੜਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਧਰ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁਰਾਨੀ ਨੇ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪਲਾਨਿੰਗ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਸਿੱਖ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਇਧਰ ਵਲ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ 6 ਮੀਲ ਦੂਰ ਪੜਾਅ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਏਲਚੀ ਸਿੱਖਾਂ ਵਲ ਭੇਜੇ ਅਤੇ ਈਨ ਮੰਨਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਏਲਚੀਆਂ ਨੂੰ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ "*ਸਿੱਖ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਈਨ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਤੇ ਜੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵੇਖਣੇ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਆ ਜਾਵੇ। ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਦਾ ਵਾਸਤੇ ਸਿੱਖ-ਮੁਲਕ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਣਾ ਹੈ।*" ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਰਾਰਾ ਜਵਾਬ ਸੁਣ ਕੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਏਲਚੀ ਵਾਪਿਸ ਮੁੜ ਗਏ। {ਜੇਮਜ਼ ਬਰਾਊਨ, *ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਰਾਈਜ਼ ਐਂਡ ਪਰਾਗਰੈਸ ਆਫ਼ ਦ ਸਿੱਖਜ਼*, (1788), ਸਫ਼ਾ 25}।

ਜਦ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਪੁੱਜਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚਕਾਰ ਲਹੂ-ਡੋਲ੍ਹਵੀਂ ਜੰਗ ਹੋਈ। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਅੱਧੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂਰ-ਉਦ-ਦੀਨ ਬਮਜ਼ਈ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਕਸ਼ਮੀਰ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਗਈ ਹੋਈ ਸੀ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਕੋਲ ਅਜੇ ਵੀ 50 ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਕਰੀਬ ਫ਼ੌਜ ਸੀ ਤੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਕੋਈ 30-40 ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸੀ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਦੇ ਖ਼ੂਬ ਆਹੂ ਲਾਹੇ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਅਫ਼ਗਾਨ ਫ਼ੌਜੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ ਸੈਂਕੜੇ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਏ ਗਏ। **ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਦਹਿਸ਼ਤ, ਜਿਸ ਨੇ ਅਜੇ**

ਪੌਣੇ ਦੋ ਸਾਲ ਪਹਿਲੋਂ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰਾਇਆ ਤੇ ਤਬਾਹ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਹੱਥੋਂ ਬੁਰੀ ਮਾਰ ਖਾ ਗਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅੱਧੀ ਦੇ ਕਰੀਬ ਅਬਾਦੀ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਅੱਠ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਪ-ਰਹੀੜ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਹਾਰਨ ਮਗਰੋਂ, ਬੇਇਜ਼ਤ, ਕਮਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਉਦਾਸ ਹੋਇਆ, ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਰਾਤ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਵਾਪਿਸ ਲਾਹੌਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਉੱਥੇ ਰਿਹਾ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵੱਲ ਫਿਰ ਮੂੰਹ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਉਹ 12 ਦਿਸੰਬਰ 1762 ਨੂੰ ਵਾਪਿਸ ਆਪਣੇ ਵਤਨ ਮੁੜ ਗਿਆ। **ਉਸ ਨੇ ਵਾਪਿਸ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਕ ਜ਼ਾਲਮ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਰੱਖਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।** ਵਾਪਿਸ ਜਾਂਦੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਖਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਝਨਾਂ ਦਰਿਆ ਤਕ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਕੀਤਾ। *ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਖਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਆਪਣੇ ਖ਼ੇਮੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਤਕ ਵੀ ਹਮਲਾ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਡਰ ਨਾਲ ਕੰਬ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਸ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇਗਾ।*

ਜਦੋਂ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਵਾਪਿਸ ਮੁੜ ਗਿਆ ਤਾਂ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਸਾਹਰਿੰਦ ਵਿਚ ਜ਼ੈਨ ਖ਼ਾਨ, ਜਲੰਧਰ-ਦੋਆਬ ਵਿਚ ਸਾਦਾਤ ਖ਼ਾਨ, ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਘੁਮੰਡ ਚੰਦ ਕਟੋਚੀਆ, ਬਾਰੀ-ਦੋਆਬ ਵਿਚ ਮੁਰਾਦ ਖ਼ਾਨ, ਰਚਨਾ-ਦੋਆਬ ਵਿਚ ਜਹਾਨ ਖ਼ਾਨ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਨੂਰ-ਉਦ-ਦੀਨ ਬਮਜ਼ਈ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਕਾਬਲੀ ਮਲ ਨੂੰ ਸੂਬੇਦਾਰ ਬਣਾ ਗਿਆ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਸਿਰਫ਼ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਹ ਖੁਲ੍ਹੇ-ਆਮ ਘੁੰਮ ਫਿਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਸਲ ਹਾਕਮ ਸਿਰਫ਼ ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਸਿੱਖ ਹੀ ਸਨ।

ਕਸੂਰ ਦੇ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੀ ਬੀਵੀ ਛੁਡਾਉਣਾ

ਹੁਣ ਸਿੱਖ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਖੁੱਲ੍ਹੇ-ਆਮ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਇਕੱਠ ਹੁਣ ਬਾਕਾਇਦਾ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। 10 ਅਪਰੈਲ 1763 ਦੇ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਖਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਇਕ ਇਕੱਠ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਕਸੂਰ ਦਾ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਕਸੂਰ ਦਾ

ਹਾਕਮ ਉਸਮਾਨ ਖ਼ਾਨ ਉਸ ਦੀ ਬੀਵੀ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਜਪੂਤ (ਹਿੰਦੂ) ਰਾਜੇ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ***(ਦਰਅਸਲ 1192 ਵਿਚ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ ਚੌਹਾਨ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ 'ਮਰਦ' ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। ਸੱਚ ਕਹਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ)।***

ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਨੇ ਇਕ ਦਮ ਉਸ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ 'ਹਾਂ' ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਜਰਨੈਲਾਂ ਨੇ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਕਸੂਰ ਕੋਈ ਮਾਮੂਲੀ ਰਿਆਸਤ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਮੁਗ਼ਲ ਤੇ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨ ਹਾਕਮ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਝੁਕਾ ਸਕੇ। ਪਰ, ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਬਚਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਸੂਰ ਜਾਵਾਂਗਾ ਹੀ। ਇਸ 'ਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਸਰਬੱਤ ਖਾਲਸਾ ਨੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਗੁਰਮਤਾ ਸੋਧਿਆ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ 'ਚੋਂ ਵਾਕ ਲਿਆ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਅਰਦਾਸਿ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਉਸ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੀ ਬੀਵੀ ਨੂੰ ਵਾਪਿਸ ਦਿਵਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਕਸੂਰ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਕਸੂਰ 'ਤੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਾਹਲੀ ਵਿਚ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਕਸੂਰ ਕੋਈ ਨਿੱਕੀ-ਮੋਟੀ ਰਿਆਸਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਬੜੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਪਠਾਣਾਂ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ 12 ਵੱਡੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਸਨ (ਕੋਟ ਖਵਾਜਾ ਹੁਸੈਨ ਖ਼ਾਨ, ਕੋਟ ਖਵਾਜਾ ਗ਼ੁਲਾਮ ਮੁਹੲੀ-ਉਦ-ਦੀਨ, **ਕੋਟ ਉਸਮਾਨ ਖ਼ਾਨ**, ਕੋਟ ਬਦਰ-ਉਦ-ਦੀਨ ਖ਼ਾਨ, ਕੋਟ ਮੁਰਾਦ ਖ਼ਾਨ, ਕੋਟ ਰੁਕਨ-ਉਦ-ਦੀਨ ਖ਼ਾਨ, ਕੋਟ ਹਲੀਮ ਖ਼ਾਨ, ਕੋਟ ਆਜ਼ਮ ਖ਼ਾਨ, ਕੋਟ ਬਹਾ-ਉਦ-ਦੀਨ ਖ਼ਾਨ, ਪੀਰ ਦਾ ਕੋਟ, ਕੋਟ ਗੜ੍ਹੀ ਤੇ ਕੱਚਾ ਕੋਟ)। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜ ਵੀ ਬੜੀ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਅਸਲਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸੀ।

ਕਸੂਰ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਖ਼ਾਸੀਅਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਮੌਤ (1707) ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਸੂਰ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਖ਼ੁਦਮੁਖ਼ਤਿਆਰ ਮੰਨਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਕੇ ਕਸੂਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਲੜਾਈ ਤਾਂ ਬੇਸ਼ਕ ਜਿੱਤ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਸ਼ਹਿਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ (1726-45), ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ (1739), ਮੀਰ ਮੰਨੂ (1748-53), ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ਼-ਮਰਹੱਟਾ ਜੋੜ (1758) ਵੀ ਕਸੂਰ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਕੇ। 1707 ਤੋਂ 1762 ਤਕ ਕਸੂਰ ਤੋਂ ਇਕ ਪੈਸਾ ਵੀ ਲਾਹੌਰ ਜਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੁੱਜਾ। ਯਾਨਿ ਕਸੂਰ ਦਾ ਹਾਕਮ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਤਾਕਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੰਨਦਾ ਤੇ ਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਅਜਿਹੀ

ਰਿਆਸਤ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣਾ ਤਕਰੀਬਨ ਨਾਮੁਮਕਿਨ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਜਾਪਦੀ ਸੀ।

ਸ: ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਸੁਕਰਚੱਕੀਆ, ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਤੇ ਸ: ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਕਸੂਰ ਵੱਲ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਐਡਵਾਂਸ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੇ ਭੇਸ ਵਿਚ ਕਸੂਰ ਦਾ ਚੱਕਰ ਲਾ ਕੇ ਖ਼ਬਰ ਲਿਆਂਦੀ ਕਿ ਕਸੂਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਹਮਲਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਖ਼ਾਬੋ-ਖ਼ਿਆਲ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਦੂਜਾ, ਗਰਮੀਆਂ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪਠਾਣ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਤਹਿਖ਼ਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਵੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਤੀਜਾ, ਰਮਜ਼ਾਨ (ਰੋਜ਼ਿਆਂ) ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਉਹ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਭੁੱਖੇ-ਪਿਆਸੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਦਿਨ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਹਿੱਸਾ ਉਹ ਆਰਾਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਜਰਨੈਲਾਂ ਨੇ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕਸੂਰ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਸਿਖਰ ਦੁਪਹਿਰ ਵੇਲੇ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

ਜਦ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਚੱਲਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਕੋਲ ਸਿਰਫ਼ 5 ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੱਖ ਸਨ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਸ ਨਾਲ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਜਰਨੈਲ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਗਏ। ਕਸੂਰ ਪਹੁੰਚਣ ਤਕ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 24 ਹਜ਼ਾਰ (ਇਕ ਸੋਮੇ ਮੁਤਾਬਿਕ 40 ਹਜ਼ਾਰ) ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਕਸੂਰ ਪੁੱਜ ਕੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਹਰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਫ਼ੌਜੀ ਤਾਈਨਾਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ 'ਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਮਾਨ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਸਮਾਨ ਖ਼ਾਨ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਬੀਵੀ ਮਿਲ ਗਈ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਪਠਾਣਾਂ ਦਾ ਚੀਫ਼ ਗ਼ੁਲਾਮ ਮੁਹੱਈ-ਉਦ-ਦੀਨ ਵੀ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਹਮੀਦ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਤੋਂ ਜਾਨ-ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਦੀ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਚਾਰ ਲੱਖ ਰੁਪੈ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਲੈ ਕੇ ਮੁਆਫ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕਸੂਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਅਮੀਰਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ੂਬ ਲੁੱਟਿਆ। ਇਸ ਲੁੱਟ ਵਿਚ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਮਿਸਲ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਲੱਭਾ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਸ ਲੁੱਟ ਵਿਚੋਂ ਐਨਾ ਸੋਨਾ, ਹੀਰੇ, ਮੋਤੀ ਤੇ ਹੋਰ ਗਹਿਣੇ ਮਿਲੇ ਕਿ ਇਸ ਸਾਮਾਨ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਡੇ ਪਲੰਘ 'ਤੇ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਚਾਰ ਆਦਮੀ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲੈ ਕੇ ਗਏ। ਇਕ ਸੋਮੇ ਮੁਤਾਬਿਕ, ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਰੱਖ ਲਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਿਸਲਾਂ ਵਿਚ ਖ਼ੂਬ ਝਗੜਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਇਹ ਆਪਸੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਬਣਿਆ।

ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਅਫ਼ਗਾਨ ਮਾਰੇ ਗਏ ਤੇ ਸੈਂਕੜੇ ਸਿੱਖ ਵੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ।

ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮੁੜ ਉਸਾਰੀ

ਨਵੰਬਰ 1763 ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦੀ ਮੁੜ ਉਸਾਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਰੋਵਰ ਦਾ ਮਲਬਾ ਸਾਫ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਰ ਸੇਵਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਨੇ ਜੀਅ-ਜਾਨ ਨਾਲ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ਗੁਰਧਾਮਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਾਸਤੇ ਇਕੱਠੀ ਹੋਈ ਸਾਰੀ ਰਕਮ ਸੁਰ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਭਾਈ ਦੇਸ ਰਾਜ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। (ਭਾਈ ਦੇਸ ਰਾਜ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਇਕ ਹਮਦਰਦ ਸੀ। ਮਗਰੋਂ, ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ, ਉਸ ਦੇ ਵਾਰਿਸ ਸਿੰਘ ਸਜ ਗਏ ਸਨ)। ਥੋੜ੍ਹੀ ਹੀ ਦੇਰ ਵਿਚ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਉਸਾਰ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਜਲੰਧਰ-ਦੋਆਬ 'ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ

ਜੂਨ 1763 ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਜਲੰਧਰ-ਦੋਆਬ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਅਫ਼ਗ਼ਾਨ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਸਾਦਾਤ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਲਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਅਤੇ ਪਠਾਣਾਂ ਦੇ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਲੁੱਟ ਲਏ।

ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਜਹਾਨ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ

4 ਨਵੰਬਰ 1763 ਦੇ ਦਿਨ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ-ਦਾ-ਚੱਕ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ-ਹੋਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨ ਜਰਨੈਲ ਜਹਾਨ ਖ਼ਾਨ ਕਾਬਲ ਵੱਲ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਅਜੇ ਝਨਾਂ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਪੁੱਜਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਉਥੇ ਆ ਪਹੁੰਚੇ। ਉਸ ਨੇ ਭੱਜ ਕੇ ਸਿਆਲਕੋਟ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਮੋਰਚਾ ਲਾ ਲਿਆ। ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਕਈ ਦਿਨ ਤਕ ਲੜਾਈ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਇਕ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਜਹਾਨ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਲੱਗੀ ਤੇ ਉਹ ਮਰ ਕੇ ਡਿਗ ਪਿਆ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜਹਾਨ ਖ਼ਾਨ ਵੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਜਹਾਨ ਖ਼ਾਨ ਵੀ ਮਰ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਦ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਜਹਾਨ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਮਰਨ ਦਾ ਰੌਲਾ ਪਾਇਆ ਤਾਂ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨ ਫ਼ੌਜੀ ਮੈਦਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਭੱਜਣ ਲਗ ਪਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਇਆ ਜਹਾਨ ਖ਼ਾਨ ਵੀ ਸੀ। ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਅਸਲਾ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਜਹਾਨ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਟੱਬਰ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ। **ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨ ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਾ ਕਿਹਾ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹਿਫ਼ੂਜ਼ ਜੰਮੂ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ।**

ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ ਅਤੇ ਸਾਹਰਿੰਦ 'ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ

ਨਵੰਬਰ 1763 ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਜਰਨੈਲ ਗੁਰੂ-ਦਾ-ਚੱਕ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਕਰਨ ਅਤੇ ਜ਼ਾਲਮ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ ਕਰਨ ਦੇ ਦੋਸ਼ੀਆਂ, ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ ਦੇ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ, ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦਾ ਗੁਰਮਤਾ ਕੀਤਾ। ਦਸੰਬਰ 1763 ਵਿਚ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ ਦਾ ਨਵਾਬ ਭੀਖਨ ਖ਼ਾਨ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਆਇਆ ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਸ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣ ਮਗਰੋਂ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਇੱਥੇ ਨਾ ਰੁਕੀਆਂ।

ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਮੁਰਿੰਡਾ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ

ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਮੁਰਿੰਡੇ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕਰ ਲਿਆ। ਮੁਰਿੰਡਾ ਦੇ ਚੌਧਰੀ (ਜਨੀ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਮਨੀ ਖ਼ਾਨ), ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਤੇ ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਨੂੰ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਤੇ ਸਹੇੜੀ (ਖੇੜੀ) ਦੇ ਧੁੰਮਾ, ਦਰਬਾਰੀ ਤੇ ਗੰਗੂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਤੇ ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮੁਜਰਿਮ ਸਨ। ਜਨਵਰੀ 1764 ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਸਹੇੜੀ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਧੁੰਮਾ, ਦਰਬਾਰੀ ਤੇ ਗੰਗੂ ਦੇ ਵਾਰਿਸਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁਰਿੰਡਾ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਜਨੀ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਮਨੀ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਵਾਰਸਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਅਮੀਰਾਂ ਤੇ ਚੌਧਰੀਆਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਲਿਆ। ਮੁਰਿੰਡਾ ਦੇ ਰੰਘੜਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਰ ਖਾਧੀ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰੰਘੜ ਤੇ ਪਠਾਣ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਬੁੱਢੇ, ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਬੱਚੇ ਹੀ ਬਚੇ। ਅਖ਼ੀਰ ਮੁਰਿੰਡਾ ਵੀ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ।

ਮੁਰਿੰਡਾ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਕੁਰਾਲੀ 'ਤੇ ਵੀ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਜ਼ੈਨ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਦੀਵਾਨ ਲੱਛਮੀ ਰਾਮ ਦਾ ਘਰ ਇੱਥੇ ਹੀ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਸ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਘਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਲੁੱਟ ਲਿਆ।

ਸਾਹਰਿੰਦ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ

ਇਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਸਾਹਰਿੰਦ ਵਿਚ ਜ਼ੈਨ ਖ਼ਾਨ ਸੂਬੇਦਾਰ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਉਸ ਨੂੰ

ਪਹਿਲੋਂ ਵੀ ਹਰਾ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਖਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਸਰਹਿੰਦ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। 13 ਜਨਵਰੀ 1764 ਦੇ ਦਿਨ 50 ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਸਾਹਰਿੰਦ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਜ਼ੈਨ ਖ਼ਾਨ ਇਸ ਵੱਡੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਬਿਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਂਞ ਵੀ ਲੋਕ ਤਾਂ ਕੀ ਉਸ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਤਵਾਰੀਖ਼ਦਾਨ ਮਿਸਕੀਨ ਮੁਤਾਬਿਕ ਉਹ (ਜ਼ੈਨ ਖ਼ਾਨ) ਦੋਹੀਂ ਹੱਥੀ ਦੌਲਤ ਇਕੱਠੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਤਨਖ਼ਾਹਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਆਪ ਜਾ ਕੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਲੁੱਟਵਾ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਲੁੱਟ ਦੀ ਰਕਮ ਨੂੰ ਨਿਜ ਵਾਸਤੇ ਰੱਖ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਰਕਮ 'ਚੋਂ ਐਵੇਂ ਜ਼ਰਾ ਮਾਸਾ ਉਹ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਤਨਖ਼ਾਹਾਂ ਵਜੋਂ ਦੇ ਦੇਂਦਾ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਨਖ਼ਾਹ ਦਾ ਮਸਾਂ ਚੌਥਾ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। (ਮਿਸਕੀਨ, ਸਫ਼ਾ 250)।

ਸਾਰੀਆਂ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਇਕੱਠਿਆਂ ਸਾਹਰਿੰਦ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਸਾਹਰਿੰਦ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਜ਼ੈਨ ਖ਼ਾਨ ਸਾਹਰਿੰਦ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਦ ਜ਼ੈਨ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਅਗਲੇ ਦਿਨ 14 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਚੁਪ-ਚਾਪ ਚੋਰੀ-ਚੋਰੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵਲ ਆਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਗਿਣੇ-ਚੁਣੇ ਸਾਥੀ ਲੈ ਕੇ ਮਨਹੇੜਾ ਵਾਲੇ ਪਾਸਿਓਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਿਲ ਹੋਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਸ ਨੇ ਬਾਕੀ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਨਗਾਰੇ ਵਜਾ ਕੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਣ ਵਾਸਤੇ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਨਗਾਰੇ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਅੱਧੀ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਜ਼ੈਨ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਲੜਨ ਵਾਸਤੇ ਉਸ ਆਵਾਜ਼ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕਰ ਲਿਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਸਿੱਖ ਜਰਨੈਲਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ੈਨ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਸਕੀਮ ਬਾਰੇ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਸੀ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਆਪਣੇ ਜਾਸੂਸ ਛੱਡੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਜਦ ਜ਼ੈਨ ਖ਼ਾਨ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੁੱਜਾ ਤਾਂ ਇਸ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਵੀ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜੀ ਤਿਆਰ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜ਼ੈਨ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਟੋਲੀ 'ਤੇ ਗੋਲੀਆਂ ਦੀ ਬੌਛਾੜ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਇਕ ਗੋਲੀ ਜ਼ੈਨ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਵੱਜੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਕੇ ਡਿੱਗ ਪਿਆ। ਥਰਾਜ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਨੇੜੇ ਹੀ ਸੀ, ਨੇ ਜ਼ੈਨ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਸਿਰ ਵੱਢ ਲਿਆ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਜ਼ੈਨ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਸਾਹਰਿੰਦ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ 'ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਖ ਜਰਨੈਲਾਂ ਨੇ ਸਾਹਰਿੰਦ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਵੰਡ ਲਿਆ। ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਬੁੱਢਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਆਇਆ ਜਿਹੜਾ ਮਗਰੋਂ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ 25 ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪੇ ਦੇ ਕੇ 'ਖ਼ਰੀਦ' ਲਿਆ।

ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਕਾਬੁਲੀ ਮੱਲ ਤੋਂ ਈਨ ਮਨਵਾਉਣੀ

ਫ਼ਰਵਰੀ 1764 ਵਿਚ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ 12 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ

ਡੇਰਾ ਲਾ ਲਿਆ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਲੁੱਟਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਅਖ਼ੀਰ ਕਾਬੁਲੀ ਮੱਲ ਨੇ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਕੇ ਮੁਲਤਾਨ ਵੱਲੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਮਾਨ ਦੀ ਚੁੰਗੀ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਣੀ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕੀਤੀ।

ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰੋਹਤਾਸ ਜਿੱਤਿਆ ਤੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਚਾਚੇ ਸਰਬੁਲੰਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕੀਤਾ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਸੁਕਰਚੱਕੀਆ ਨੇ ਰੋਹਤਾਸ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਰੋਹਤਾਸ ਵਿਚ ਸਰਫ਼ਰਾਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਕਾਬਜ਼ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਕਰ ਲਏ। ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਘੇਰਾ ਕਈ ਦਿਨ ਪਿਆ ਰਿਹਾ ਪਰ ਉਹ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਿਲ ਹੋਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਅਖ਼ੀਰ ਆਪਣੇ ਪੈਂਤੜੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਉਥੋਂ ਚਲ ਪਈਆਂ। ਸਰਫ਼ਰਾਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਸਿੱਖ ਹੌਸਲਾ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਦ ਉਹ ਕਾਫ਼ੀ ਅੱਗੇ ਨਿਕਲ ਆਇਆ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਕ ਦਮ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਕੇ ਉਸ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਸਰਫ਼ਰਾਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਅਖ਼ੀਰ ਉਸ ਨੇ ਜਾਨ ਬਚਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੇ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਸ 'ਤੇ ਰਹਿਮ ਖਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚੋਂ ਖ਼ਾਲੀ ਹੱਥ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।

ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁੱਰਾਨੀ ਦਾ ਚਾਚਾ ਸਰਬੁਲੰਦ ਖ਼ਾਨ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਸੀ। ਜਸ ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਹਤਾਸ ਖੁਸ ਜਾਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਹ 12 ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਅਟਕ ਆ ਪੁੱਜਾ। ਜਦ ਇਸ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਛੱਡ ਕੇ ਸਰਬੁਲੰਦ ਖ਼ਾਨ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਚਲ ਪਿਆ। ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਹਮਲਾ ਏਨਾ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਸੀ ਕਿ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨ ਸਿਪਾਹੀ ਡਰ ਦੇ ਮਾਰੇ ਭੱਜ ਪਏ ਤੇ ਸਰਬੁਲੰਦ ਖ਼ਾਨ ਜਿਊਂਦਾ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਹਤਾਸ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਰਬੁਲੰਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਕੈਦੀ ਵਜੋਂ ਰੱਖਿਆ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿਓ, ਜੇ ਮੈਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣ ਗਿਆ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ (ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ) ਨੂੰ ਏਥੋਂ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਬਣ ਦੇਵਾਂਗਾ।" ਇਸ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ "ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਕੂਮਤ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੇ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਤੈਨੂੰ ਕੈਦ ਵਿਚ ਰਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਜੋ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗੇ ਕਿ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਚਾਚਾ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿਚ ਹੈ।" ਸਰਬੁਲੰਦ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਚੜ੍ਹਤ

ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਹਾ "ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੀਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਰਿਹਾ ਕਰ ਦੇਹ ਤੇ ਲੋਕ ਕਹਿਣਗੇ ਕਿ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਏਡਾ ਮਹਾਨ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਚਾਚੇ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਰਹਿਮ ਖਾ ਕੇ ਰਿਹਾ ਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। (ਗਣੇਸ਼ ਦਾਸ, ਚਾਰ *ਬਾਗ-ਇ-ਪੰਜਾਬ*, ਸਫ਼ਾ 131, ਸੋਹਨ ਲਾਲ, *ਉਮਦਾ-ਤੁੱਤ-ਤਵਾਰੀਖ*, ਜਿਲਦ ਦੂਜੀ, ਸਫ਼ਾ 12)।

ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਸਤਵਾਂ ਹਮਲਾ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਜਹਾਦ

ਮਾਰਚ 1764 ਵਿਚ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁਰਾਨੀ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕਰ ਲਿਆ। ਦਰਅਸਲ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ੈਨ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ, ਰੋਹਤਾਸ ਦੇ ਖੁਸਣ ਤੇ ਸਰਬੁਲੰਦ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਹੋਣ, ਜਲੰਧਰ ਤੋਂ ਸਾਦਾਤ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਕੱਢੇ ਜਾਣ, ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਕਾਬੁਲੀ ਮੱਲ ਦੀ ਹਾਰ, ਸਿਆਲਕੋਟ ਵਿਚ ਜਹਾਨ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਹਾਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਅਫ਼ਗਾਨ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਖ਼ਾਤਮੇ ਦਾ ਬੜਾ ਦੁਖ ਸੀ। ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਬਕ ਸਿਖਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਹੁਣ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਵੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ 'ਜਹਾਦ' ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਭੜਕਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਹੋਰ ਕੋਈ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਪਰ ਬਲੋਚ ਆਗੂ ਨਾਸਿਰ ਖ਼ਾਨ ਉਸ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਆ ਗਿਆ। ਅਖ਼ੀਰ 18 ਹਜ਼ਾਰ ਦੁੱਰਾਨੀ ਤੇ 12 ਹਜ਼ਾਰ ਬਲੋਚੀ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਕਤੂਬਰ 1764 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਚੱਲ ਪਿਆ। ਦੋਵੇਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਏਮਨਾਬਾਦ ਕੋਲ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀਆਂ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ 15 ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਭਰਤਪੁਰ ਦੇ ਜਾਟ ਰਾਜੇ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਹ ਦੀ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹਾਂ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਿਆਲਕੋਟ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਿਰ ਸੀ। ਜਦ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਆਉਣ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਨਾਲ ਦੋ-ਦੋ ਹੱਥ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਘੇਰਨ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਵਲ ਨੂੰ ਚਲ ਪਿਆ। ਇਹ ਗੱਲ ਨਵੰਬਰ 1764 ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਹਫ਼ਤੇ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਸੂਹ ਮਿਲ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਅਚਾਨਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਅਚਾਨਕ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਇਕ ਜਰਨੈਲ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਨ ਬਲੀਦੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਮਾਰੇ ਗਏ ਤੇ ਬਲੋਚ ਆਗੂ ਨਾਸਿਰ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਘੋੜਾ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਬੰਦੂਕਾਂ, ਤੀਰਾਂ ਤੇ ਤਲਵਾਰਾਂ ਦੀ ਖ਼ੂਬ ਜੰਗ ਹੋਈ ਜੋ ਹਨੇਰਾ ਪੈਣ ਤਕ ਚਲਦੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਵਾਰ ਵੀ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਜਾਨ-ਮਾਲ ਦਾ ਬੜਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ।

30 ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ

ਇਸ ਹਮਲੇ ਦੌਰਾਨ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਕਰਦਾ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵੱਲ ਵੀ ਗਿਆ। ਪਹਿਲੀ ਦਿਸੰਬਰ 1764 ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਉੱਥੇ ਪੁੱਜਾ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ 30 ਸਿੱਖ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਲ ਦੇ ਬੁੰਗੇ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਿਰ ਸਨ, ਜੋ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਵਾਸਤੇ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨਾਲ 30 ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜੀ ਸਨ। ਜਦ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਿਲ ਹੋਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। **ਬਾਬਾ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ 30 ਸਿੱਖ, 30 ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨਾਲ ਅ-ਸਾਵੀਂ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਜਾਨ ਤੋੜ ਕੇ ਲੜੇ। ਸਾਰੇ 30 ਦੇ 30 ਸਿੰਘ, ਸੈਂਕੜੇ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਮਗਰੋਂ, ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ।**

ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਆਏ ਇਕ ਬਲੋਚੀ ਤਾਰੀਖ਼ਦਾਨ ਕਾਜ਼ੀ ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਇਸ ਲੜਾਈ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ "***ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਤੀਹ ਸਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਜ਼ਰਾ ਜਿੰਨਾ ਵੀ ਡਰ ਨਹੀਂ ਸੀ...ਉਹ ਗੁਰੂ ਵਾਸਤੇ ਜਾਨਾਂ ਵਾਰਨ ਵਾਸਤੇ ਡੱਟੇ ਹੋਏ ਸਨ... ਉਹ ਸ਼ੇਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਲੂੰਬੜ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿੱਛੇ ਹੱਟ ਜਾਂਦੇ ਸਨ... ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਲੜਾਈ ਦਾ ਹੁਨਰ ਸਿੱਖਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਆਹਮੋ-ਸਾਹਮਣੀ ਲੜਾਈ ਕਰੇ... ਉਹ ਇਕ-ਇਕ ਪੰਜਾਹ-ਪੰਜਾਹ ਜਿੰਨੇ ਸਨ... ਜੇ ਉਹ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਪਿੱਛੇ ਹਟਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਉਹ ਭੱਜ ਰਹੇ ਸਨ, ਇਹ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਪੈਂਤੜਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ....***"

ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਇਸ ਅਠਵੇਂ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਇਸ ਅ-ਸਾਵੀਂ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹੋਰ ਵੱਡੀ ਟੱਕਰ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਮੁੜ ਗਿਆ। ਇੱਥੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਸਾਥੀ ਨਜੀਬ-ਉਦ-ਦੌਲਾ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਸਾਹਰਿੰਦ ਵੱਲ ਚਲ ਪਿਆ।

ਸਿੱਖਾਂ ਹੱਥੋਂ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਹਾਰਾਂ

ਜੰਡਿਆਲਾ: ਸਾਹਰਿੰਦ ਵਾਸਤੇ ਦੁੱਰਾਨੀ ਨੇ ਜੰਡਿਆਲਾ ਦਾ ਰਾਹ ਫੜਿਆ। ਏਥੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ 'ਟਾਊਟ' ਹਰਭਗਤ ਨਿਰੰਜਨੀਏ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਸਤੇ ਜੰਡਿਆਲਾ ਨੂੰ ਗਿਆ। ਜੰਡਿਆਲਾ ਦਾਖ਼ਿਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ

ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਕ ਜੱਥੇ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁੱਰਾਨੀ ਦਾ ਇਕ ਜਰਨੈਲ ਰਹੀਮ ਖ਼ਾਨ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। (ਖ਼ੁਸ਼ਵਕਤ ਰਾਇ, ਸਫ਼ਾ 96)।

ਬਟਾਲਾ: ਇਸ ਹਾਰ ਮਗਰੋਂ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਬਟਾਲਾ ਨੂੰ ਚਲ ਪਿਆ। ਜੰਡਿਆਲੇ ਦੀ ਹਾਰ ਨੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਡਰਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਡਰਦਾ-ਡਰਦਾ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਚਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜੰਡਿਆਲੇ ਤੋਂ ਬਟਾਲਾ ਤਕ ਦਾ 50 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਉਸ ਨੇ 8 ਦਿਨ ਵਿਚ ਤੈਅ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਨਮੋਸ਼ੀ ਉਦੋਂ ਹੋ ਵਧ ਗਈ ਜਦ ਏਥੇ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਸ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਹੋਈ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਨੂੰ ਫੇਰ ਹਾਰ ਹੋਈ ਤੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਜਰਨੈਲ ਸਰਬੁਲੰਦ ਖ਼ਾਨ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਿਆ।

ਅਦੀਨਾਨਗਰ: ਹੁਣ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਪਹਾੜੀ ਰਸਤਾ ਫੜ ਲਿਆ। ਉਹ ਬਟਾਲਾ ਤੋਂ ਅਦੀਨਾਨਗਰ ਵਲ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਅਦੀਨਾਨਗਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਸ 'ਤੇ ਫੇਰ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਵੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਹ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਗਏ। (ਖ਼ੁਸ਼ਵਕਤ ਰਾਇ, ਸਫ਼ਾ 97, ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਬਟਾਲੀਆ, ਸਫ਼ਾ 894)।

ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆਏ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਅਫ਼ਗਾਨ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਹਰ ਇਕ ਘਰ ਵਿਚ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਕੀਤੀ। ਰਿਆੜਕੀ ਦਾ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਕਮਾਦ, ਸ਼ੱਕਰ ਅਤੇ ਤਿਲਾਂ ਵਾਸਤੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ। ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਨੇ ਤਿਲਾਂ ਤੇ ਸ਼ੱਕਰ/ਗੁੜ ਦੀਆਂ ਪਿੰਨੀਆਂ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਜ-ਰੱਜ ਖਾਧੀਆਂ ਤੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆ ਗਊਆਂ ਮਾਰ ਕੇ ਗੋਸ਼ਤ ਦਾ ਮਜ਼ਾ ਲਿਆ। (ਕਾਜ਼ੀ ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ, ਸਫ਼ਾ 108, 110-11, ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਬਟਾਲੀਆ, ਸਫ਼ਾ 493)।

ਬਿਆਸ ਦੇ ਕੰਢੇ: ਅਦੀਨਾਨਗਰ ਤੋਂ ਅਫ਼ਗਾਨ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਦਰਿਆ ਬਿਆਸ (ਸ਼ਾਇਦ ਤਲਵਾੜਾ ਕੋਲੋਂ) ਪਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਦੋਆਬਾ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਿਲ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਏਥੋਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਕਹਿਰ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਟੱਬਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ, ਘਰ ਖਾਲੀ ਛੱਡ ਕੇ, ਪਹਾੜਾਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਨਿਕਲ ਗਏ। 17 ਜਨਵਰੀ 1765 ਦੇ ਦਿਨ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਬਿਜਵਾੜਾ (ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ) ਕੋਲ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਏਥੇ ਵੀ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਨਾ ਛੱਡਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਫ਼ਗਾਨ ਫ਼ੌਜਾਂ 'ਤੇ ਗੁਰੀਲਾ ਵਾਰ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ। ਸਿੱਖ ਕਈ ਵਾਰ ਮੈਦਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਦੌੜੇ ਤੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੂਰ ਜਾ ਕੇ ਰੁਕ ਕੇ, ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਪਰ ਦੂਜੇ

ਪਾਸੇ ਦੀ ਕਮਾਨ ਜਹਾਨ ਖ਼ਾਨ ਕੋਲ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਕਈ ਜੰਗਾਂ ਲੜ ਚੁਕਿਆ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤੌਰ-ਤਰੀਕੇ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਨਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮੋਰਚੇ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਲੜਦਾ ਰਿਹਾ। ਇੰਞ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਕਾਮਯਾਬ ਨਾ ਹੋਏ। ਅਖ਼ੀਰ ਹਨੇਰਾ ਪੈਣ 'ਤੇ ਇਹ ਲੜਾਈ ਰੁਕ ਗਈ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਖ ਉਥੋਂ ਚਲੇ ਗਏ ਤੇ ਅਫ਼ਗਾਨ ਜ਼ਰਾ-ਮਾਸਾ ਅਰਾਮ ਕਰ ਕੇ ਪਹੁ ਫੁੱਟਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਰੂਪੜ ਵਲ ਚਲ ਪਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੋ ਦਿਨ ਵਿਚ ਹੀ ਇਹ ਸਫ਼ਰ ਤੈਅ ਕਰ ਲਿਆ। ਇੱਥੋਂ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਪਹਾੜ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਸਾਹਰਿੰਦ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਰੂਪੜ/ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਹਮਲਾ: ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਹੁਣ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸਖ਼ਤ ਹਦਾਇਤਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਹਮਲਾ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਹੀ ਚੱਲਿਆ ਤੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰ ਗਿਆ। ਇੱਥੋਂ ਉਹ ਮੋਰਨੀ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ, 10 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਰੋਜ਼ ਸਫ਼ਰ ਕਰਦਾ 2 ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਕੁੰਜਪੁਰਾ (ਕਰਨਾਲ ਦੇ ਨੇੜੇ) ਪੁੱਜਾ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਗਰਮੀ ਦਾ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ।

ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਵਾਪਿਸ ਕਾਬਲ ਨੂੰ

ਕੁੰਜਪੁਰਾ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਕਿ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਜਾਟ ਤੇ ਨਜੀਬ-ਉਦ-ਦੌਲਾ ਵਿਚ ਸਮਝੌਤਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਹੁਣ ਨਜੀਬ-ਉਦ-ਦੌਲਾ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਮਦਦ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਇੱਥੇ ਨਾਸਿਰ ਖ਼ਾਨ ਬਲੋਚ ਨੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਚਲ ਕੇ ਡੇਰੇ ਲਾਏ ਜਾਣ ਅਤੇ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸ਼ਾਹ ਆਲਮ (ਦੂਜਾ) ਤੋਂ ਮਾਲ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤੇ ਫਿਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ, ਨਜੀਬ-ਉਦ-ਦੌਲਾ, ਸ਼ਾਹ ਸ਼ੁਜਾਹ, ਫ਼ਰੂਖ਼ਾਬਾਦ ਦੇ ਰੁਹੀਲਿਆਂ, ਜਾਟਾਂ ਤੇ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਭਰਪੂਰ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਅਫ਼ਗਾਨ ਜਰਨੈਲ ਇਸ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 1757 ਦੀ ਪਲੇਗ ਅਤੇ 1760 ਦੀਆਂ ਬਾਰਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਚੇਤਾ ਸੀ ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਫ਼ੌਜੀ, ਘੋੜੇ ਤੇ ਊਠ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਲੁੱਟਿਆ ਸੀ। ਅਖ਼ੀਰ ਆਪਣੇ ਅਫ਼ਗਾਨ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਮੰਨ ਕੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦਿੱਲੀ ਜਾਏ ਬਿਨਾ ਹੀ ਵਾਪਿਸ ਆਪਣੇ ਵਤਨ ਮੁੜ ਪਿਆ। (ਕਾਜ਼ੀ ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ, ਜੰਗਨਾਮਾ, ਸਫ਼ਾ 119-22)।

ਕੁੰਜਪੁਰਾ ਤੋਂ ਚਲ ਕੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਸਾਹਰਿੰਦ ਰੁਕਿਆ ਜਿੱਥੇ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਉਸ ਕੋਲ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ। ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਤੋਂ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਉਸ (ਆਲਾ ਸਿੰਘ) ਨੂੰ ਨਗਾਰਾ ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨ (ਤਬਲ-ਓ-ਆਲਮ) ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੇ। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹੁਣ ਸਾਹਰਿੰਦ ਵੀ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ। (ਕਾਜ਼ੀ ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ, ਸਫ਼ਾ 125-28)।

ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਦੂੜ੍ਹਾਇਆ

ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਸਾਹਰਿੰਦ ਤੋਂ ਕਾਬਲ ਨੂੰ ਚਲ ਪਿਆ। ਉਹ ਸਾਹਰਿੰਦ ਤੋਂ ਚਲ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਿਲ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਮਾਛੀਵਾੜਾ ਤੋਂ ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਕੀਤਾ। ਅਜੇ ਉਹ ਤਿੰਨ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਸ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਇਕ ਸਾਥੀ ਕਾਜ਼ੀ ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ ਮੁਤਾਬਿਕ: ਇਸ ਵੇਲੇ ਅਫ਼ਗਾਨ ਕਾਫ਼ਲਾ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਚਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਛੇ ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਆਪ ਵਿਚਕਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹ ਵਲੀ ਖ਼ਾਨ, ਜਹਾਨ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਸ਼ਾਹ ਪਸੰਦ ਖ਼ਾਨ 12 ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਸਨ ਤੇ ਨਾਸਿਰ ਖ਼ਾਨ ਬਲੋਚ ਆਪਣੇ 12 ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਥੀਆਂ ਸਣੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਹ ਰੋਕਣ ਵਾਸਤੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਤੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ 'ਸ਼ੇਰਾਂ ਵਾਂਗ' ਗੱਭੇ (ਵਿਚਕਾਰ) ਸਨ ਅਤੇ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਸੁਕਰਚੱਕੀਆ, ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਤੇ ਜੈ ਸਿੰਘ ਕਨ੍ਹਈਆ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਸਨ। ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਲੰਮੇ, ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗੁਜਰ ਸਿੰਘ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਸਨ।

ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਏਨੀ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਵੇਖ ਕੇ ਡਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਭਲ-ਸੰਭਲ ਕੇ ਪੈਰ ਰੱਖਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ। ਉਸ ਨੇ ਹਦਾਇਤ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਅੱਗੇ ਵਧ ਕੇ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਾ ਕਰੇ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਵਿਚ ਘਮਸਾਣ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ (ਸੱਜੇ) ਜਹਾਨ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਸ਼ਾਹ ਵਲੀ ਨੇ, ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਰੋਕਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਅੱਗੇ ਵਧ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਖਲਾਅ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਇਸ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਆ ਗਈਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਫ਼ੌਜ 'ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਤੀਰਾਂ ਦੀ ਬੌਛਾੜ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਨਾਸਿਰ ਖ਼ਾਨ ਬਲੋਚ ਉਸ ਪਾਸੇ ਵਲ ਵਧਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਉਧਰ ਆਉਂਦਾ ਵੇਖ ਕੇ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ 'ਤੇ ਭਰਪੂਰ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ, ਬਲੋਚ ਫ਼ੌਜ ਵੀ ਡੱਟ ਕੇ ਖੜੋ ਗਈ ਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਚਿਰ

ਤਕ ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਲੜਾਈ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਹੁਣ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪੁਰਾਣਾ ਤਰੀਕਾ ਵਰਤਿਆ ਤੇ ਉਹ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਪਏ। ਬਲੋਚੀ ਫ਼ੌਜ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪੈਂਤੜਾ ਨਾ ਸਮਝ ਸਕੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ। ਜਦ ਸਿੱਖ ਕਾਫ਼ੀ ਦੂਰ ਨਿਕਲ ਚੁਕੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਹ ਰੁਕ ਗਏ ਤੇ ਇਕ ਦਮ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਕੇ ਬਲੋਚੀਆਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ (ਬਲੋਚਾਂ) ਦਾ ਬੜਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਪਰ ਉਹ ਵਾਪਿਸ ਦੌੜ ਪਏ ਤੇ ਅਖ਼ੀਰ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਬਾਕੀ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਜਾ ਰਲੇ। ਹੁਣ ਫਿਰ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਜੰਗ ਹੋਈ ਜਿਹੜੀ ਹਨੇਰਾ ਪੈਣ ਤਕ ਚਲਦੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸੈਂਕੜੇ ਅਫ਼ਗਾਨ ਤੇ ਬਲੋਚ ਸਿਪਾਹੀ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਕਾਜ਼ੀ ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ, ਜੰਗਨਾਮਾ, ਸਫ਼ੇ 147-58)।

ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਪਹੁ ਫੁੱਟਦਿਆਂ ਹੀ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਫਿਰ ਅੱਗੇ ਵਧੀ। ਉਹ ਅਜੇ 5 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਹੀ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਫੇਰ ਤਿੰਨਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। (*ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਇਖ਼ਲਾਕ ਏਨਾ ਉਚਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪਿੱਛੋਂ ਵਾਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ ਬਲਕਿ ਅੱਗੋਂ, ਸਾਹਮਣਿਓਂ, ਲੜਾਈ ਕਰਦੇ ਸਨ*)। ਬੀਤੇ ਦਿਨ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਕਾਰਨ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਨਾ ਹਿੱਲੇ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਾ ਕਰੇ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰੇ। ਸਾਰੇ ਕੋਕਾਸਸ ਪਹਾੜ ਵਾਂਗ ਆਪਣੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਡਟੇ ਰਹੇ। ਸਿੱਖ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਨੇੜੇ ਆਉਣਗੇ। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਨਸੀਹਤ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਪੂਰਾ ਅਸਰ ਹੋਇਆ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਉਡੀਕਣ ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਅੱਗੇ ਵਧੀਆਂ। ਹੁਣ ਡੱਟ ਕੇ ਲੜਾਈ ਹੋਈ ਤੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਕਾਫ਼ੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦਿਨ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਆਪ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਡਰਿਆ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਹਨੇਰਾ ਪੈਣ 'ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਨੇ ਜੰਗ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। (ਕਾਜ਼ੀ ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ, ਸਫ਼ੇ 161-64)।

ਅਗਲੇ (ਤੀਜੇ) ਦਿਨ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਸਫ਼ਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਦਿੱਤਾ। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਪਹੁ-ਫੁੱਟਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਫ਼ਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਅਜੇ 8-10 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਹੀ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਨੂਰਮਹਿਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਸ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੱਖ ਉਸ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰ ਕੇ ਭੱਜ ਗਏ। ਕੁਝ ਦੂਰ ਜਾ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਫੇਰ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇੰਞ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ 'ਤੇ ਐਕਸ਼ਨ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਸਿੱਖ ਜਰਨੈਲਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸੀ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਵਖ਼ਤ ਵਿਚ ਪਾਈ ਰੱਖਣਾ, ਉਸ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਨਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਦੇਣਾ ਕਿ ਹੁਣ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੇ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣ ਜਾਂ ਗ਼ੁਲਾਮ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਦਿਲ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ

ਆਗੂ ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਵੀ ਹੋਏ। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਇਹ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਘਬਰਾਇਆ ਹੀ ਰਿਹਾ।

ਕਾਜ਼ੀ ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਚੌਥੇ ਦਿਨ ਵੀ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ 'ਤੇ ਹਮਲੇ ਜਾਰੀ ਰੱਖੇ। ਕਾਜ਼ੀ ਅਗਲੇ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਦਾ ਹਾਲ ਨਹੀਂ ਦਸਦਾ ਪਰ ਸਤਵੇਂ ਦਿਨ ਦਾ ਹਾਲ ਜ਼ਰੂਰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਦ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਕੋਲ ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕੀਤਾ। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣਾ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ, ਵਪਾਰੀ, ਔਰਤਾਂ, ਬੱਚੇ ਵਗ਼ੈਰਾ ਪਾਰ ਕਰਵਾਏ ਤੇ ਫਿਰ ਉਹ ਆਪ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਖੜਾ ਹੋ ਗਿਆ ਬਾਕੀ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗ ਚੁਕਾ ਸੀ ਕਿ 30 ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਦਰਿਆ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਰ ਉਸ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। (ਕਾਜ਼ੀ ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ, ਸਫ਼ੇ 183-84)।

ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਫੇਰ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਸ ਵਾਰੀ ਸਿਰਫ਼ ਗੁਰੀਲਾ ਤਰੀਕਾ ਹੀ ਅਪਣਾਇਆ। ਕਈ ਵਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਹੱਥ ਉਪਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਦਾ। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਹੁਣ ਲਾਹੌਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਤੇ ਸਿੱਧਾ ਕਾਬਲ ਨੂੰ ਟੁਰਿਆ ਗਿਆ। ਸਿੱਖ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਰਾਵੀ ਤੇ ਫਿਰ ਝਨਾਂ ਤਕ ਤੰਗ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਭੱਜ ਜਾਣ ਦਾ ਪੂਰਾ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ।

ਝਨਾਂ ਪਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਹੋਰ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਹੜ੍ਹ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਾਜ਼ੀ ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਮਾਰੇ ਗਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧ ਬੰਦੇ ਝਨਾਂ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ। ਕਾਜ਼ੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੜ੍ਹ ਏਨੇ ਭਿਆਨਕ ਸਨ ਕਿ ਬਾਪ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਰਹੇ ਤੇ ਮਾਵਾਂ ਨੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿਤਾ ਤੇ ਪਤੀਆਂ ਨੇ ਪਤਨੀਆਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਕੋਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। (ਕਾਜ਼ੀ ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ, ਸਫ਼ੇ 170-71)।

ਝਨਾਂ ਤੋਂ ਜਿਹਲਮ ਤਕ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਜਿਹਲਮ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਅਗਲਾ ਪੜਾਅ ਰੋਹਤਾਸ ਜਾ ਕੀਤਾ। ਇੱਥੇ ਉਸ ਨੇ ਬਲੋਚ ਆਗੂ ਨਾਸਿਰ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਮਦਦ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰੀਆ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਟਾ, ਮੁਲਤਾਨ, ਝੰਗ, ਡੇਰੇ (ਡੇਰਾ ਇਸਮਾਈਲ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਦੂਜੇ ਤਿੰਨੇ ਡੇਰੇ), ਯਾਨਿ ਝਨਾਂ ਦੇ ਪੱਛਮ ਦਾ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਨਾਸਿਰ ਖ਼ਾਨ ਡੇਰਾ ਇਸਮਾਈਲ ਖ਼ਾਨ ਤੋਂ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਡੇਰਾ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਲਾਤ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਟਕ ਤੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਾਬਲ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਇਹ ਦੌਰਾ ਉਸ ਵਾਸਤੇ ਡਰ, ਨਾਕਾਮਯਾਬੀ ਤੇ

ਨਮੋਸ਼ੀ ਦਾ ਦੌਰਾ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਉਸ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਇਕ ਕਮਜ਼ੋਰ ਜਰਨੈਲ ਹੈ।

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਸਾਰੀ

ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰਾ ਕੇ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਣ ਮਗਰੋਂ, ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਆਪਣੇ ਕੌਮੀ ਇਜਲਾਸ ਵਾਸਤੇ ਗੁਰੂ-ਦਾ-ਚੱਕ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਵਿਚ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। 10 ਅਪਰੈਲ 1765 ਦੇ ਦਿਨ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦਾ ਇਕ ਇਕੱਠ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਕੀ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਜਾਵਟ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਏ। ਨਵੰਬਰ 1763 ਵਿਚ, ਤੇ ਉਸ ਮਗਰੋਂ ਵੀ, ਭਾਈ ਦੇਸ ਰਾਜ ਕੋਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਰਕਮ ਇੱਕਠੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਨੇ ਗੁਰਮਤਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮੋਹਰ (ਗੁਰੂ ਦੀ ਮੋਹਰ) ਭਾਈ ਦੇਸ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ ਜਾਏ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਦਸਵੰਧ ਦੀ ਰਕਮ ਇਕੱਠੀ ਕਰ ਸਕਣ ਅਤੇ ਖ਼ਰਚ ਕਰ ਸਕਣ । (*ਭਾਈ ਦੇਸ ਰਾਜ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਬੁਲਾਰਾ ਜਾਂ ਨੁਮਾਇੰਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਪੈਸੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਦਾ ਹੱਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ*) ।

ਲਾਹੌਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ

10 ਅਪਰੈਲ 1765 ਦੇ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਇਹ ਗੁਰਮਤਾ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਲਾਹੌਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਜੈ ਸਿੰਘ ਕਨ੍ਹਈਆ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜ ਭੰਗੀ ਜਰਨੈਲ (ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ, ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ, ਹਰੀ ਸਿੰਘ, ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ) ਅਤੇ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਕਨ੍ਹਈਆ ਵੀ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਮਤਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਲਾਹੌਰ 'ਤੇ ਇਕ ਦਮ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਸਿੱਖ ਜਰਨੈਲਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਕਿ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਲਾਇਆ ਸੂਬੇਦਾਰ ਕਾਬੁਲੀ ਮੱਲ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਡੋਗਰਿਆਂ ਨੂੰ ਭਰਤੀ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਜੰਮੂ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਉਸ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਅਮੀਰ ਸਿੰਘ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਇਸ ਵਧੀਆ ਮੌਕੇ ਨੂੰ ਖੁੰਝਾਉਣਾ ਠੀਕ ਨਾ ਸਮਝਿਆ ਅਤੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ, ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ, ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹੋਰ ਜਰਨੈਲਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਵੱਲ ਚਲ ਪਏ। ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਮਿਹਰ ਸੁਲਤਾਨ, ਗ਼ੁਲਾਮ ਰਸੂਲ, ਅਸ਼ਰਫ਼ ਚੰਨੂ ਤੇ ਬਕਰ ਅਰਾਈਂ ਨੇ ਵੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਇਹ ਸਾਰੇ 16 ਮਈ 1675 ਦੇ ਦਿਨ ਤੂਫ਼ਾਨ ਦੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਿਲ ਹੋ ਗਏ। ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਦਿਆਂ

ਹੀ ਜਦ ਇਸ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਅਮੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਕੰਧ ਤੋਂ ਤੋਪ ਦੇ ਕੁਝ ਗੋਲੇ ਬਰਸਾਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਉਧਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਮੁਜੰਗ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ 25 ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਅਮੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲਿਆ। ਇਕ ਸੋਮੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ 50 ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਇਕ ਨਾਲੇ ਰਾਹੀਂ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਿਲ ਹੋਇਆ ਤੇ ਫਿਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਵੀ ਉਸ ਕੋਲ ਪੁੱਜ ਗਿਆ।

ਕੁਝ ਹੀ ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਮੀਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਕਾਬੁਲੀ ਮੱਲ ਦੇ ਜੁਆਈ ਜਗਨ ਨਾਥ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਕਨ੍ਹਈਆ ਵੀ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਕਿਲ੍ਹੇ 'ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਮੁਕੰਮਲ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਜਦ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਪੁੱਜੀ ਤਾਂ ਉਹ ਬੜੇ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋਏ ਕਿਉਂ ਕਿ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਕਾਬੁਲੀ ਮੱਲ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਤੀ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਸਨ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਆਪਣੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮੁਬਾਰਕਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਲੋਕ ਖ਼ੁਸੀ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਇੰਞ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਪੰਛੀ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਸਿਰਕਰਦਾ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਿਰ ਹੋ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲਿਆ।

ਇਕ ਦਿਨ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਲੁੱਟ ਮਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ। ਇਸ 'ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕੁਝ ਮੋਹਿਤਬਰ ਸ਼ਖ਼ਸ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਭੰਗੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਕੋਲ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੱਜਣ ਸਈਅਦ ਮੀਰ, ਨੱਥੂ ਸ਼ਾਹ, ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਕਾਦਰ ਬਖ਼ਸ਼, ਮੀਆਂ ਮੁਹੰਮਦ ਆਸ਼ਿਕ, ਚੌਧਰੀ ਰੂਪਾ, ਲਾਲਾ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਹ ਨਗਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਦੀ (ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਅਸਥਾਨ) ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਦੋਹਾਂ ਭੰਗੀ ਸਿਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਮੁਨਿਆਦੀ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਕੋਈ ਵੀ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਕਰੇਗਾ ਉਸ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਕਮਾਲ ਇਹ ਵੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਸੋਟੀਆਂ ਫੜ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਨਿਕਲੇ ਤਾਂ ਜੋ ਸਭ ਨੂੰ ਕੰਨ ਹੋ ਜਾਣ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਪੈਗ਼ਾਮ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਤੀਜੇ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਨਾਜ਼ਮ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਲ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ 'ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆ ਰਲਿਆ। ਇੰਞ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਅਮਨ-ਅਮਾਨ ਕਾਇਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। (ਅਲੀ-ਉਦ-ਦੀਨ, ਇਬਰਤਨਾਮਾ, ਸਫ਼ੇ 237-29, ਸੋਹਨ

ਲਾਲ ਸੂਰੀ, ਉਮਦਾ-ਤੁੱਤ-ਤਵਾਰੀਖ਼, ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ, ਸਫ਼ੇ 163-64)।

ਖ਼ਾਲਸਾਈ ਸਿੱਕਾ ਜਾਰੀ ਕਰਨਾ

ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਖ਼ਾਲਸਾਈ ਹਕੂਮਤ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਹਿਬਾਨ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਨਵੀਂ ਕਰੰਸੀ ਵੀ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਸਿੱਕੇ 'ਤੇ ਉਕਰੀ ਇਬਾਰਤ ਇੰਜ ਸੀ:

ਦੇਗ-ਓ-ਤੇਗ-ਓ-ਫ਼ਤਹਿ-ਓ-ਨੁਸਰਤ ਬੇਦਰੰਗ
ਯਾਫ਼ਤ ਅਜ਼ ਨਾਨਕ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ

(ਦੇਗ ਤੇ ਤੇਗ ਦੀ ਫ਼ਤਹਿ ਅਤੇ ਫ਼ੌਰੀ ਮਦਦ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਤੋਂ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਤਕ, ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਨਾਲ ਹਾਸਿਲ ਹੋਈ)

ਸਿੱਕੇ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ: ਲਾਹੌਰ 'ਚ 1765 ਵਿਚ ਘੜਿਆ ਗਿਆ।

ਲਾਹੌਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੁਣ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਕਾਇਮ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਦਿਨ ਮਗਰੋਂ ਕਾਬੁਲੀ ਮੱਲ ਵੀ ਲਾਹੌਰ ਵੱਲ ਆਇਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਪੁੱਜਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਕ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਲਾਹੌਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲੀ। ਉਹ 2 ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜੀ ਲੈ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਆਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਹਿੱਸਾ ਮੰਗਿਆ। ਇਸ 'ਤੇ ਭੰਗੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਬਚਣ ਵਾਸਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਜ਼ਮਜ਼ਮਾ ਤੋਪ ਲਿਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਏਨੀ ਭਾਰੀ ਤੋਪ ਉਹ ਕਿੱਥੇ ਲਿਜਾ ਸਕੇਗਾ ਪਰ ਉਸ (ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ) ਨੇ ਕਮਾਲ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਤੋਪ ਨੂੰ ਚੁਕਵਾ ਕੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਖਿੱਚ ਕੇ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਲੈ ਗਿਆ।

ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਦੌਰ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣਾ

ਇਸ ਮਗਰੋਂ 1765 ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਪੰਜਾਬ ਆਇਆ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਕੀਤਾ।

ਸਤੰਬਰ 1765 ਤੋਂ ਮਈ 1766 ਵਿਚ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਜਰਨੈਲ ਨਜੀਬ-ਉਦ-ਦੌਲਾ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਤਕਰੀਬਨ ਹਰ ਵਾਰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਰ ਖਾਧੀ ਤੇ ਹਰ ਵਾਰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਵਾਇਆ।

ਦਸੰਬਰ 1766 ਵਿਚ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਮੁੜ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਆਇਆ। ਉਸ

ਦੇ ਆਉਣ ਦੀ ਇਤਲਾਹ ਮਿਲਣ 'ਤੇ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ, ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗੁਜਰ ਸਿੰਘ ਲਾਹੌਰ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਹ ਜਾਣਦੇ ਸੀ ਕਿ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਉਥੇ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗਾ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਬੇਵਜਹ ਟਕਰਾ ਕਰ ਕੇ ਤਾਕਤ ਗੁਆਉਣੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਨਾਲ ਸਲੂਕ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛ ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਤਕਰੀਬਨ ਹਰ ਇਕ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਰੱਜਵੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਕੀਤੀ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਜਿਸ ਦਿਨ ਈਦ ਦਾ ਤਿਉਹਾਰ ਸੀ, ਸਿੱਖ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਾਜ਼ੀਆਂ, ਮੁਫ਼ਤੀਆਂ ਤੇ ਈਮਾਮਾਂ ਨੂੰ ਪੱਗਾਂ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ। (ਅਲੀ-ਉਦ-ਦੀਨ ਮੁਫ਼ਤੀ, ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ, ਸਫ਼ਾ 240, ਖ਼ੁਸ਼ਵਕਤ ਰਾਏ, ਸਫ਼ਾ 85)।

22 ਦਸੰਬਰ 1766 ਦੇ ਦਿਨ ਉਸ ਨੇ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਮੰਨ ਲੈਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਏਲਚੀ ਰਾਹੀਂ ਸੂਬੇਦਾਰੀ ਦਾ ਖ਼ਤ ਅਤੇ ਕੁਝ ਬਾਦਾਮ ਵੀ ਭੇਜੇ। ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਨੂੰ ਠੁਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਭੇਜੇ ਬਦਾਮ ਵਾਪਿਸ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਾਡੀ ਖ਼ੁਰਾਕ ਬਦਾਮ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਭੁੱਜੇ ਹੋਏ ਛੋਲੇ ਹਨ। ਖ਼ੈਰ, ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਕਰਵਾਉਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਸ ਵਾਰ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਨਾ ਲਈ। (ਅਲੀ-ਉਦ-ਦੀਨ ਮੁਫ਼ਤੀ, ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ, ਸਫ਼ਾ 240)।

ਦਰਅਸਲ ਹੁਣ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਡਰਨ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ। 19 ਫ਼ਰਵਰੀ 1767 ਦੇ ਦਿਨ ਲਾਰਡ ਕਲਾਈਵ (ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸੂਬੇਦਾਰ) ਨੇ ਅਉਧ ਦੇ ਨਵਾਬ ਨੂੰ ਇਕ ਖ਼ਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਕਿ **ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਰਾਹ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਲੁੱਟਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾਵੇ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰੇ; ਵਰਨਾ ਉਹ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਕੋਲ ਇਕ ਹੀ ਚੋਣ ਹੈ ਕਿ ਜਾ ਤਾਂ ਉਹ ਵਾਪਿਸ ਚਲਾ ਜਾਵੇ ਤੇ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਕਰਵਾਵੇ।**

. ਇਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਬੰਗਾਲ ਅਤੇ ਬਿਹਾਰ 'ਤੇ ਮੁਕੰਮਲ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਮੀਰ ਕਾਸਿਮ ਨੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਕੋਲੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਮਦਦ ਮੰਗੀ। ਮੀਰ ਕਾਸਿਮ ਦਾ ਵਕੀਲ ਦਸੰਬਰ 1766 ਵਿਚ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਸਤੇ ਰੋਹਤਾਸ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਪਰ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਲਾਈਵ ਅਤੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਵਿਚਕਾਰ ਕੁਝ ਸਾਂਝ ਜ਼ਰੂਰ ਪੈ ਚੁਕੀ ਸੀ। 8 ਅਪਰੈਲ 1767 ਦੀ ਸ਼ਾਹ ਵਲੀ ਖ਼ਾਨ (ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਪਰਾਈਮ ਮਨਿਸਟਰ) ਦੀ ਲਾਰਡ ਕਲਾਈਵ ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਸਾਫ਼ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ

ਕਿ **'ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਸਿਰਫ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਾਤਮੇ ਵਾਸਤੇ ਹੈ' ਨਾ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਮੁਖ਼ਾਲਿਫ਼ਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ।'** (*ਕੈਲੰਡਰ ਆਫ਼ ਪਰਸ਼ੀਅਨ ਕਾਰਸਪੌਂਡੈਂਸ*, ਜਿਲਦ ਦੂਜੀ, ਸਫ਼ੇ 11, 12 ਏ, 16 ਏ 284)।

1768 ਵਿਚ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਏਜੰਟ ਨਜੀਬ-ਉਦ-ਦੌਲਾ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਕਈ ਵਾਰ ਟੱਕਰ ਲਈ ਪਰ ਤਕਰੀਬਨ ਹਰ ਵਾਰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਰ ਖਾਧੀ। ਉਹ ਵਿਚਾਰਾ ਏਨਾ ਬੇਇੱਜ਼ਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਸਭ ਕੁਝ ਛੱਡ ਕੇ ਮੱਕੇ ਜਾਣ ਨੂੰ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ। (*ਕੈਲੰਡਰ ਆਫ਼ ਪਰਸ਼ੀਅਨ ਕਾਰਸਪੌਂਡੈਂਸ*, ਜਿਲਦ ਦੂਜੀ, ਸਫ਼ਾ 847)।

1769 ਅਤੇ 1770 ਵਿਚ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਫੇਰ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਆਇਆ, ਪਰ ਹੁਣ ਉਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਦੀ ਹੀਆ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਸਿੱਖ ਹੋਮਲੈਂਡ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੀ ਰਿਹਾ।

14 ਮਾਰਚ 1770 ਦੇ ਦਿਨ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਜਰਨੈਲ ਜਹਾਨ ਖ਼ਾਨ ਮਰ ਗਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਹੋਰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਇਕ ਕਮਜ਼ੋਰ, ਬੁੱਢਾ, ਹਾਰਿਆ, ਨਿੰਮੋਝੂਣਾ, ਬੇਬਸ, ਬੇਦਿਲ ਸ਼ਖ਼ਸ ਸੀ। ਅਖ਼ੀਰ 23 ਅਕਤੂਬਰ 1772 (ਇਕ ਸੋਮੇ ਮੁਤਾਬਿਕ 14 ਅਪਰੈਲ 1772) ਦੇ ਦਿਨ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਵੀ ਮਰ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਫ਼ਗਾਨ ਧਾੜਵੀਆਂ ਦੀ ਦਹਿਸ਼ਤ ਤਕਰੀਬਨ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ।

ਹੁਣ ਸਿੱਖ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਕੋ-ਇਕ ਹਾਕਮ ਸਨ ਅਤੇ ਕੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੈਲੰਜ ਕਰਨ ਜੋਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਾਕਮ ਜਨਰਲ ਬਾਰਕਰ ਨੇ ਵੀ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਹਾਕਮ ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਇਕ ਖ਼ਤ ਲਿਖਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਾਕਮ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਖ਼ਤ ਤੇ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ਾਂ ਕਈ ਵਾਰ ਹੋਈਆਂ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖ਼ਤਾਂ ਨੂੰ ਗੌਲਿਆ ਵੀ ਨਾ ਕਿਉਂ ਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਸਿੱਖ ਹੋਮਲੈਂਡ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਵਾਸਤੇ ਜੂਝ ਰਹੇ ਸਨ।

ਇਸ ਵੇਲੇ 70 ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵਧ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਮੁਲਕ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਵਾਸਤੇ ਲੜ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। 1834 ਵਿਚ ਛਪੀ ਐਚ. ਟੀ. ਪ੍ਰਿੰਸੈਪ (ਕਿਤਾਬ *ਓਰਿਜਿਨ ਆਫ਼ ਸਿੱਖ ਪਾਵਰ ਇਨ ਪੰਜਾਬ*, ਸਫ਼ੇ 29-32) ਮੁਤਾਬਿਕ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਇੰਵ ਸੀ: ਨਿਸ਼ਾਨਵਾਲੀਆ ਸਾਢੇ 12 ਹਜ਼ਾਰ, ਕਰੋੜਸਿੰਘੀਆ 12 ਹਜ਼ਾਰ, ਭੰਗੀ 10 ਹਜ਼ਾਰ, ਕਨ੍ਹਈਆ 8 ਹਜ਼ਾਰ, ਡਲੇਵਾਲੀਆ ਸਾਢੇ 7 ਹਜ਼ਾਰ, ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ 3 ਹਜ਼ਾਰ, ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ 3 ਹਜ਼ਾਰ, ਫ਼ੈਜ਼ਲਪੁਰੀਆ ਢਾਈ ਹਜ਼ਾਰ, ਸੁਕਰਚਕੀਆ ਢਾਈ ਹਜ਼ਾਰ, ਨੱਕਈ

2 ਹਜ਼ਾਰ, ਸ਼ਹੀਦੀ/ਨਿਹੰਗ 2 ਹਜ਼ਾਰ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਫੂਲਕੀਆਂ ਰਿਆਸਤ ਕੋਲ ਵੀ 5 ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜ ਸੀ। ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਭਾਵੇਂ ਸੌ ਫ਼ੀ ਸਦੀ ਠੀਕ ਨਾ ਵੀ ਹੋਵੇ ਪਰ ਉਦੋਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤੋਂ 10-20 % ਤੋਂ ਵਧ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। (ਪ੍ਰਿੰਸਪ ਇਸੇ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਸਫ਼ਾ 147 'ਤੇ, 1834 ਵਿਚ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 82014 ਦਸਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਤਕਰੀਬਨ ਠੀਕ ਹੈ; ਸੋ ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਾਰੇ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤਕ ਸਹੀ ਹੀ ਹੋਣਗੇ)।

ਭਾਵੇਂ ਰਾਜਧਾਨੀ ਲਾਹੌਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਦਾ ਮਤਲਬ ਪੰਜਾਬ 'ਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ 1750 ਤੋਂ ਹੀ ਕੁਝ ਕੁ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਹਾਕਮਾਂ ਵਾਂਗ ਹੁਕਮ ਤੇ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਜਾਰੀ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਪੱਟੀ, ਕਾਛਾ-ਕਾਨ੍ਹਾ, ਸਰਾਂ ਅਮਾਨਤ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਜੈ ਸਿੰਘ ਕਨੱਈਆ, ਬਿਆਸ ਤੇ ਰਾਵੀ ਵਿਚਕਾਰ, ਰਿਆੜਕੀ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ, ਹਕੂਮਤ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ 1750 ਵਿਚ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਨੇ 1753 ਵਿਚ ਫ਼ਤਹਿਬਾਦ (ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਤੇ ਨੌਰੰਗਾਬਾਦ ਵਿਚਕਾਰ) ਕਿਲ੍ਹੇ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁੱਰਾਨੀ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਮਿਸਲ ਕੋਲ ਹੀ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇੰਞ ਹੀ ਏਮਨਾਬਾਦ ਤੇ ਪੱਟੀ ਵਿਚ ਵੀ 1754 ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ, ਅਮਲੀ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹੀ ਹਕੂਮਤ ਰਹੀ ਸੀ।

1770 ਤਕ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਇਲਾਕੇ 'ਤੇ ਕਾਇਮ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਦਰਿਆ ਜਿਹਲਮ ਤੋਂ ਕਰਨਾਲ ਅਤੇ ਹਾਂਸੀ ਤਕ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਿੰਧ ਸਾਗਰ ਦੋਆਬ ਵਿਚ ਮਿਲਖਾ ਸਿੰਘ ਥੇਹਪੁਰੀਆ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਸੀ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਤਾਂ ਦਿੱਲੀ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਹੇਠ ਰਹੀ ਸੀ। ਸ: ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਨੇ 11 ਮਾਰਚ 1783 ਦੇ ਦਿਨ ਲਾਲ ਕਿਲ੍ਹੇ 'ਤੇ ਨੀਲਾ ਖਾਲਸਾਈ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਲਹਿਰਾਇਆ ਸੀ। ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਮਿਸਲ, ਕਪੂਰਥਲਾ ਅਤੇ ਮਾਝੇ (ਸਰਹਾਲੀ, ਜੰਡਿਆਲਾ, ਵੈਰੋਵਾਲ) 'ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਸੀ। ਭੰਗੀਆਂ ਕੋਲ ਲਾਹੌਰ, ਸਿਆਲਕੋਟ, ਗੁਜਰਾਤ, ਤਰਨ ਤਾਰਨ, ਮੁਲਤਾਨ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਕੁਝ ਇਲਾਕਾ ਸੀ। ਜਲੰਧਰ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਸੀ। ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਮਿਸਲ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਕਾਦੀਆਂ, ਬਟਾਲਾ, ਹਰਿਗੋਬਿੰਦਪੁਰ, ਮਿਆਣੀ ਅਤੇ ਟਾਂਡਾ 'ਤੇ ਸੀ। ਸਿੰਘਪੁਰੀਆ ਮਿਸਲ ਬਨੂੜ, ਮਨੌਲੀ, ਭਰਤਗੜ੍ਹ 'ਤੇ ਰਾਜ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਕਨ੍ਹਈਆ ਮਿਸਲ ਕੋਲ ਬਟਾਲਾ ਦਾ

ਪਰਗਨਾ ਸੀ। ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਮਿਸਲ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਹੇਠ ਅੰਬਾਲਾ ਤੇ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਦਾ ਕੁਝ ਇਲਾਕਾ ਸੀ। ਨੱਕਈਆਂ ਕੋਲ ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚਲਾ ਇਲਾਕਾ ਸੀ। ਡੱਲੇਵਾਲੀਆ ਮਿਸਲ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਰਾਹੋਂ, ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਫ਼ਿਲੌਰ 'ਤੇ ਸੀ। ਕਰੋੜਸਿੰਘੀਆ ਮਿਸਲ ਦਾ ਰਾਜ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, ਹਰਿਆਣਾ ਅਤੇ ਬਜਵਾੜਾ 'ਤੇ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪਟਿਆਲਾ, ਨਾਭਾ, ਜੀਂਦ, ਸਾਹਰਿੰਦ (ਹੁਣ ਸਰਹਿੰਦ), ਜੋ ਦਲ ਖਾਲਸਾ ਨੇ ਜਿਤ ਕੇ ਪਟਿਆਲਾ ਰਾਜਾ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਕੈਥਲ, ਬੂੜੀਆ ਤੇ ਜੀਂਦ ਦੇ ਰਾਜੇ ਵੀ ਸਿੱਖ ਹੀ ਸਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਆਪਣੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ, ਥਾਣੇਦਾਰ, ਦੀਵਾਨ, ਕਾਰਦਾਰ, ਜੱਜ ਤੇ ਦੂਜੇ ਅਹੁਦੇਦਾਰ ਲਾ ਦਿੱਤੇ ਸਨ (ਉਂਞ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹਿੰਦੂ ਸਨ)। ਯਾਨਿ ਜਮਨਾ ਤੋਂ ਜਿਹਲਮ ਤਕ ਦਾ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਹੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਿਰਦਾਰੀ ਹੇਠ ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਕੋਲ ਸੀ। ਮਿਸਲਾਂ ਸਰਬੱਤ ਖਾਲਸਾ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਹਕੂਮਤ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਖਾਲਸਾ ਜੀ ਦਾ ਹਰ ਪਾਸੇ ਬੋਲਬਾਲਾ ਸੀ।

ਪਰ...ਏਥੋਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਦਾ ਦੱਸੇ ਰਾਹ ਤੋਂ ਭਟਕਣ ਦੀ ਦਾਸਤਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਮਿਸਲਾਂ ਆਪਣ ਵਿਚ ਲੜਨ ਲਗ ਪਈਆਂ। ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ, ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ, ਸੁਕਰਚੱਕੀਏ, ਕਨ੍ਹਈਏ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਇਲਾਕੇ ਖੋਹਣ ਵਾਸਤੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਲੜੇ। ਏਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਈ ਵਾਰ ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਗ਼ੈਰ-ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਆਈਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ-ਮੁਗ਼ਲ ਸਾਂਝ, ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਦੀ ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਵਗ਼ੈਰਾ।

ਜੰਗਾਂ ਅਤੇ ਘੱਲੂਘਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਕਿੰਨੇ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ?

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ (30.5.1606) ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਹੀਦ ਸਨ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ: ਰੁਹੀਲਾ (27 ਸਤੰਬਰ ਅਤੇ 3 ਅਕਤੂਬਰ 1621), ਗੁਰੂ-ਦਾ-ਚੱਕ (13.4.1634), ਮਹਿਰਾਜ (17.12.1634), ਕਰਤਾਰਪੁਰ (26 ਤੋਂ 28 ਅਪਰੈਲ 1635), ਫਗਵਾੜਾ (29 ਅਪਰੈਲ 1635) ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਕ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਇਹ ਗਿਣਤੀ 3000 ਦੇ ਕਰੀਬ ਸੀ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ (11.11.1675) ਤੇ 1676 ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੋ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਭੰਗਾਣੀ (16.9.1688), ਨਦੌਣ (19.3.1691), ਗੁਲੇਰ (20.2.1696), ਅਨੰਦਪੁਰ (29.8.1700 ਤੋਂ 1 ਸਤੰਬਰ 1700,

16.1.1704, 7.3.1705), ਨਿਰਮੋਹਗੜ੍ਹ (8.10.1700 ਤੋਂ 14.10.1700), ਸ਼ਾਹੀ ਟਿੱਬੀ (6.12.1705), ਸਰਸਾ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢ (6.10.1705), ਮਲਿਕਪੁਰ ਰੰਘੜਾਂ (6.10.1705), ਚਮਕੌਰ (7-8.12.1705), ਮੁਕਤਸਰ (29.12.1705), ਚਿਤੌੜ (2.4.1708) ਦੀਆਂ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਗਿਣਤੀ 5000 ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੈ।

6 ਅਤੇ 12.4.1709 ਦੋ ਦਿਨ ਗੁਰੂ-ਦਾ-ਚੱਕ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੇ ਫਿਰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ 26.9.1709 ਤੋਂ 10 ਜੂਨ 1716 ਤਕ 25 ਤੋਂ 30 ਹਜ਼ਾਰ ਤਕ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ। ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖ਼ਾਨ (1716-26) ਨੇ 20 ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ (1726-1745) ਨੇ ਵੀ 20 ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵਧ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਜ਼ਕਰੀਆ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਯਾਹੀਆ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਲਖਪਤ ਰਾਏ (1745-47) ਨੇ 15 ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤੇ। ਜ਼ਕਰੀਆ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਾਹ ਨਿਵਾਜ਼ ਖ਼ਾਨ (1747-48) ਨੇ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਮੀਰ ਮੰਨੂ (1748-53) ਨੇ 30 ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵਧ ਸਿਖ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ਼ (1753-58) ਨੇ ਵੀ 5 ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁੱਰਾਨੀ (1748-1764) ਨੇ 40-45 ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਨਜੀਬ-ਉਦ-ਦੌਲਾ (1764-69) ਨੇ ਵੀ 5 ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਹੋਰ ਛੋਟੇ-ਵੱਡੇ ਮੁਗ਼ਲਾਂ, ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਾਂ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ 5 ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵਧ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਇਹ ਗਿਣਤੀ 1765 ਤਕ 2 ਲੱਖ ਦੇ ਕਰੀਬ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਲੜੀ ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵੀ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਮੁਲਕ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਵਾਸਤੇ ਵੀ (1765-1856 ਵਿਚਕਾਰ) ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। 1947 ਵਿਚ ਮੁਲਕ ਦੀ ਵੰਡ ਵੇਲੇ ਵੀ ਲੱਖਾਂ ਸਿੱਖ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। 1978 ਤੋਂ 1995 ਤਕ ਵੀ ਇਕ ਤੋਂ ਡੇਢ ਲੱਖ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ।

ਉਂਞ ਹਰ ਮੌਤ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ

ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੌਮ ਦੀ ਤ੍ਵਾਰੀਖ ਸਾਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੱਚੋ-ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਕੌਮ ਦੇ ਆਪਣੇ ਤਾਰੀਖਦਾਨ ਸ਼ਰਧਾ-ਵਸ ਹੋ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਚੇਰਾ ਤੇ ਸੱਚਾ ਸਾਬਿਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ, ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਵਧੇਰੇ ਵਧਾ-ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਦਸਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਮੁਖ਼ਾਲਿਫ਼ ਲੇਖਕ ਦੂਜੀ ਕੌਮ ਦੀਆਂ ਖ਼ਾਸੀਅਤਾਂ ਨੂੰ ਲੁਕਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ-ਅਹਿਮ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ ਅਤੇ ਅਹਿਮ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਤੀਜੀ ਧਿਰ ਅਜਨਬੀਆਂ ਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬੇਲਾਗ ਹੋ ਕੇ ਗੱਲ ਆਖਣਗੇ। ਪਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਲਮਾਂ ਘਟ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਿੱਖ ਤ੍ਵਾਰੀਖ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸੋਮੇ ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਤੇ ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਵਰਗੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਹਨ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਿੱਖ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਬੇਮਤਲਬ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨੂੰ ਹਾਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦੇਂਦਾ। ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਅਠ੍ਹਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਜਾਂ ਮਗਰੋਂ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖਵਾਈ ਗਈ ਕੋਈ ਜਨਮਸਾਖੀ ਸੀ (ਜੋ ਅਜ-ਕਲ੍ਹ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ), ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਚੋਖੀ ਮਿਲਾਵਟ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਜਾਂ ਸ਼ਰਾਰਤ ਵਗੈਰਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਵਾਰ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕਰ ਕੇ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੱਚੋ-ਸੱਚ ਢੂੰਢਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਤਕ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਦਾ ਕੁਝ ਮਸਾਲਾ ਵੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਸ਼ਾਰੇ ਮਾਤਰ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੰਞ ਹੀ "ਸੱਤਾ ਤੇ ਬਲਵੰਡ ਦੀ ਵਾਰ" ਅਤੇ "ਭੱਟਾਂ ਦੇ ਸਵੈਯੇ" ਵੀ ਪਹਿਲੇ ਪੰਜ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੰਥ ਨੂੰ ਦੇਣ ਬਾਰੇ ਕਾਫ਼ੀ ਕੁਝ ਸਮਾਈ ਬੈਠੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਤਕ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਦੇ ਤਕਰੀਬਨ 100 ਸਾਲ ਦੀ ਤ੍ਵਾਰੀਖ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸੋਮਾ "**ਭੱਟ ਵਹੀਆਂ**" ਹਨ। ਇਹ ਵਹੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭੱਟਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਕੀਮਤੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਹੀਆਂ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਸੇ ਹੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਨੇ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੀ ਤ੍ਵਾਰੀਖ਼ ਦੇ ਬੜੇ ਅਣਜਾਣੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਦੱਸ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਮਹਾਨ ਖੋਜਕਾਰ ਗਿਆਨੀ ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸ ਸੇਵਾ ਨੇ ਪੰਥ ਦੀ ਤ੍ਵਾਰੀਖ ਦੀਆਂ ਕਈ ਘੁੰਡੀਆਂ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ ਸਨ।

ਅਠ੍ਹਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ **ਗੁਰ ਸੋਭਾ** ਤੇ **ਗੁਰਬਿਲਾਸ** ਲਿਖੇ ਜਾਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਰਚਨਾ **ਗੁਰ ਸੋਭਾ** (ਸੈਨਾਪਤੀ ਦੀ ਲਿਖੀ) ਹੈ ਜੋ 1701 ਅਤੇ 1709

ਵਿਚਕਾਰ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਤ੍ਵਾਰੀਖ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਕੀਮਤੀ ਹਿੱਸਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ 'ਖੰਡੇ ਦੀ ਪਾਹੁਲ' ਦੇਣਾ, ਖਾਲਸਾ ਪਰਗਟ ਕਰਨਾ, ਪਾਹੁਲ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ 'ਤੇ ਹੋਏ ਇਸ ਦੇ ਅਸਰ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਮਾੜੇ ਸਲੂਕ ਦੀ ਤਫ਼ਸੀਲ ਦਸਣ ਬਾਰੇ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਇਹੋ ਜਹੀ ਬੇਲਾਗ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਿਤੇ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਸੈਨਾਪਤੀ ਦਾ ਕਮਾਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੋਂ ਤੜਪਦਾ ਹੋਇਆ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ, ਬਹੁਤ ਘਟ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਹੋ ਕੇ ਤਵਾਰੀਖ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸੱਚੋ-ਸੱਚ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਬਚਿਤਰ ਨਾਟਕ (ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਲੋਕ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਲਿਖਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ) ਵੀ ਸਿੱਖ ਤ੍ਵਾਰੀਖ ਦਾ ਇਕ ਅਹਿਮ ਸੋਮਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਿੱਸੇ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਮਿਥਹਾਸ ਹੈ, ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਬਾਕੀ ਸਾਰਾ ਵੇਰਵਾ ਸੋ ਫ਼ੀ ਸਦੀ ਤ੍ਵਾਰੀਖ ਹੈ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਸੋਮਿਆਂ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਦੀ ਕੀਮਤ ਹੋਰ ਵੀ ਉੱਚੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ, ਦਰਅਸਲ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ, ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰ ਕੌਰ, ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਖ਼ਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਤਾਂ ਜਾਅਲੀ ਹਨ, ਪਰ ਕਈ ਅਸਲੀ ਵੀ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਤਵਾਰੀਖ਼ੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਕੁਝ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਮਿਲਣੀ ਬਾਰੇ ਵੇਰਵਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਇਸ ਤੋਂ ਕੀਮਤੀ ਸੋਮਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ 'ਹੁਕਮਨਾਮੇ' ਡਾ: ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ: ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ ਵਲੋਂ ਕਿਤਾਬੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਛਾਪੇ ਜਾ ਚੁਕੇ ਹਨ।

ਅਠ੍ਹਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 'ਗੁਰਬਿਲਾਸ' ਰਿਵਾਇਤ ਵਿਚ, ਸਿੱਖ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਬਾਰੇ, ਤਿੰਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਰਚਨਾ ਕੋਇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ **ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸਾਹੀ 10** ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ 1751 ਵਿਚ ਹੋਈ ਸੀ। 2938 ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੇਖਕ ਨੇ "ਬਚਿਤਰ ਨਾਟਕ" ਜ਼ਰੂਰ ਪੜ੍ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ ਤੇ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ "ਗੁਰ ਸੋਭਾ" ਵੀ ਪੜ੍ਹੀ ਹੋਵੇ। ਕੋਇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੀਸ ਭੇਟ ਕੌਤਕ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਅਨੰਦਪੁਰ ਤੋਂ ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਦਾ ਸਫ਼ਰ, ਨੰਦੇੜ 'ਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ, ਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਗੁਰਗੱਦੀ ਦੇਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਵੀ ਵੇਰਵੇ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦੀਆਂ ਤਾਰੀਖਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਗ਼ਲਤੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਲੇਖਕ ਦਾ ਮੂਲ ਸੋਮਾ ਸੁਣੀਆਂ-ਸੁਣਾਈਆਂ ਸਾਖੀਆਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੋਵੇ। ਦੂਜਾ ਇਸ ਵਿਚ ਕਈ ਜਗਹ 'ਤੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਬਾਰੇ ਨਾਵਾਕਫ਼ੀ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

"**ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦਸਵੀਂ**" ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਨੇ 1797 ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਲੇਖਕ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਗ੍ਰੰਥੀ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪੁਜਾਰੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਮਨਘੜਤ ਗੱਲਾਂ ਅਤੇ ਅ-ਸਿੱਖ ਸਮੱਗਰੀ ਭਰੀ ਪਈ ਹੈ। ਉਂਞ ਲੇਖਕ ਨੇ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਜਾਂ ਨੁਕਤਾ ਨਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਤਵਾਰੀਖ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਚ ਜਮ੍ਹਾ ਵਾਲੀ ਗੱਲ (ਪੋਸਟਿਵਿਣ ਪੋਇੰਟ) ਆਖਿਆ ਜਾਵੇ।

ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਅਹਿਮ ਲਿਖਤ "**ਬੰਸਾਵਲੀਨਾਮਾ ਦਸਾਂ ਪਾਤਸਾਹੀਆਂ ਦਾ**" ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਲੇਖਕ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿਬਰ ਦੀਵਾਨ ਦਰਗਹ ਮੱਲ (ਜੋ ਸਤਵੇਂ ਤੋਂ ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਤਕ 'ਦੀਵਾਨ' ਦੇ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਸੀ) ਦਾ ਪੜਪੋਤਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਮਤੀ ਦਾਸ-ਸਤੀਦਾਸ ਇਸ ਦੇ ਪੜਦਾਦੇ ਦੇ ਭਰਾ ਹੀਰਾ ਮੱਲ ਦੇ ਪੁਤਰ ਸਨ। ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿਬਰ ਦੀ ਇਹ ਰਚਨਾ 1769 ਦੀ ਲਿਖਤ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਦਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ, ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ, ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪਾਲਿਤ, ਮਾਮਾ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਤਕ ਦਾ ਹਾਲ ਹੈ। ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ ਦਾ ਪਰਵਾਰ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਡੇਢ ਸੌ ਸਾਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਪਰਵਾਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸੀ। ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬੰਸਾਵਲੀਨਾਮੇ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਪੰਜ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਹਿੱਸਾ ਕਮਾਲ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਜਨਮ, ਵਿਆਹ, ਮੌਤ ਵਗ਼ੈਰਾ ਦੀਆਂ ਤਾਰੀਖ਼ਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਸਹੀ ਹਨ। ਪਰ ਤਾਰੀਖ਼ਾਵਲੀ ਪੱਖੋਂ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਗ਼ਲਤੀਆਂ ਹਨ। ਯਕੀਨਨ ਉਸ ਕੋਲ ਕੋਈ ਲਿਖਤੀ ਸੋਮਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀਆਂ ਪੰਜ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ ਮੌਜੂਦ ਸੀ ਪਰ ਪਿਛਲਾ ਹਿੱਸਾ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਯਾਦ-ਦਾਸ਼ਤ 'ਚੋ ਜਾਂ ਸੁਣੀ-ਸੁਣਾਈ ਜਾਣਕਾਰੀ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ। ਉਂਞ ਇਸ ਪਿਛਲੇਰੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸਹੀ ਹਨ। ਹਾਂ ਇਕ ਗੱਲ ਬੜੀ ਅੱਖਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਥਾਂ-ਥਾਂ 'ਤੇ, ਇਕ ਪੁਜਾਰੀ-ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਾਂਗ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਖ਼ਾਨਦਾਨਾਂ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰਦਾ ਹੈ। (ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਨੇ ਪੁਰੋਹਤਾਂ ਵਾਲਾ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ?)।

1808 ਵਿਚ ਕਵੀ ਸੋਂਧਾ ਸਿੰਘ ਨੇ **ਹਾਤਿਮ ਨਾਮਾ** ਨਾਂ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਮੁਖਬੰਦ ਵਿਚ 'ਸਤਿਗੁਰ ਉਸਤਤਿ' ਨਾਂ ਹੇਠ ਦਸ ਗੁਰੂਆਂ ਬਾਰੇ ਕਾਫ਼ੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਰ, ਇਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਸਮਗਰੀ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਸੁਮੇਰ ਸਿੰਘ ਬਾਵਾ ਨੇ **ਗੁਰੂ ਪਦ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼** ਲਿਖੀ ਸੀ।

ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ **ਮਹਿਮਾ ਪਰਕਾਸ਼** (ਜਿਹੜੀ ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਭੱਲਾ ਦੀ 1776 ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਹੋਈ ਰਚਨਾ ਸੀ; ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ 1840 ਵਿਚ ਕਵੀ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਨੂੰ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ), **ਗੁਰੂ**

ਨਾਨਕ ਬੰਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਸੁਖਬਾਸੀ ਰਾਇ ਬੇਦੀ, 1840), **ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼** (ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ, 1843), **ਸਿੰਘ ਸਾਗਰ** (ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਬੱਲ), **ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸਾਹੀ ਛੇਵੀਂ** (ਜੋ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਮੁਤਾਬਿਕ ਕਿਸੇ ਸੋਹਨ ਕਵੀ ਦੀ 1718 ਦੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਪੁਜਾਰੀ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦੀ 1840 ਦੇ ਕਰੀਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ) ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ 1800 ਤੋਂ 1843 ਵਿਚਕਾਰ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦਾ ਬਹੁਤ ਅਸਰ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਅਜਿਹਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੋਚੀ-ਸਮਝੀ ਸਾਜਿਸ਼ ਹੇਠ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਲਿਖਵਾਈਆਂ ਹੋਣ। ਇਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਤੇ ਉਦਾਸੀਆਂ ਜਾਂ ਹੋਰ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਘੇਰੀ ਬੈਠੇ ਸਨ। **ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸਾਹੀ ਛੇਵੀਂ** (ਗੁਮਨਾਮ ਲੇਖਕ), **ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬੰਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼** (ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ) ਅਤੇ **ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼** (ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ) ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਸੁਣੀ-ਸੁਣਾਈ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਗੱਪਾਂ, ਮਨਘੜਤ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਅਦਾਰਿਆਂ ਅਤੇ ਇੰਸਟੀਚਿਊਸ਼ਨਜ਼ ਵਿਚ ਏਨਾ ਮਾਣ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਆਮ ਪਾਠਕ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਹੀ ਅਸਲ ਸਿੱਖ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਹੈ ਤੇ ਇਹੀ ਅਸਲ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਹਨ। *ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ 1998 ਵਿਚ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵੇਦਾਂਤੀ (ਜਿਸ ਨੇ ਮਗਰੋਂ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਵੀ ਬੇਹੱਦ ਬੇਅਦਬੀ ਕੀਤੀ) ਕੋਲੋਂ 'ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸਾਹੀ ਛੇਵੀਂ' ਵਰਗੀ ਗੁਰ-ਨਿੰਦਕ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰਵਾ ਕੇ, ਆਪ ਛਪਵਾ ਕੇ, ਖ਼ੂਬ ਪਰਚਾਰਿਆ। ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗੁਰ-ਨਿੰਦਕ ਕਿਤਾਬ 'ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਦੀ ਕਥਾ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹਾਲ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਅੱਜ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।*

ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹੋਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਦੀ ਇਕ ਕੀਮਤੀ ਰਚਨਾ ਕਵੀ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ **ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਉਸਤਤਿ** ਹੈ। 1879 ਵਿਚ ਕਵੀ ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਨੇ **ਸ਼ਸ਼ੀ ਬੰਸ ਬਿਨੋਦ** (ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਅਤੇ ਇਸ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਕੀਮਤੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ) ਅਤੇ **ਗੁਰੂ ਬੰਸ ਬਿਨੋਦ** ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖ ਕੇ ਬੜੀ ਕੀਮਤੀ ਸਮੱਗਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ। (1933 ਵਿਚ ਹਚਿਨਸਨ ਅਤੇ ਵੋਗਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ **ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬ ਹਿਲ ਸਟੇਟਸ** (ਦੋ ਜਿਲਦਾਂ) ਸ਼ਸ਼ੀ ਬੰਸ ਬਿਨੋਦ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਲਿਖੀ ਸੀ। ਇੰਞ ਹੀ ਕਪੂਰਥਲਾ ਰਿਆਸਤ ਵੱਲੋਂ ਰਾਮ ਸੁਖ ਰਾਓ ਤੋਂ ਲਿਖਵਾਈਆਂ ਗਈਆਂ **ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਬਿਨੋਦ** (ਅਣਛਪੀ) ਤੇ **ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਤਾਪ ਪ੍ਰਭਾਕਰ** ਵੀ ਇਸੇ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਦਰਸ਼ਨ ਕਵੀ ਦੀ **ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਵਾਰ** ਵੀ ਇਕ ਕੀਮਤੀ ਲਿਖਤ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਬਾਰੇ ਸਨ।

ਇਹ ਵਾਰਾਂ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਨੇ 'ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਾਂ' ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਛਾਪ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਨੂੰ ਸਹੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ (**ਕੱਤਕ ਕਿ ਵਿਸਾਖ**) ਦੀਆਂ ਸਨ। ਖੋਜ ਅਧਾਰਿਤ ਪੂਰਾ ਗੁਰ ਇਤਿਹਾਸ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰੋ: ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਜੇ ਉਹ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਇਕ ਵਧੀਆ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਲਿਖ ਜਾਂਦੇ।

ਸਿੱਖ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਦੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸੋਮੇ :-

ਸਿੱਖ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਦਾ ਇਕ ਬੜਾ ਕੀਮਤੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਿਖਤਾਂ ਵੀ ਹਨ। ਇਕ ਅੱਧ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਹਨ, ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁਖ ਸੁਰ ਐਂਟੀ-ਸਿੱਖ ਹੈ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਤਾਰੀਖ਼ਾਂ, ਘਟਨਾਵਾਂ, ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਵਗ਼ੈਰਾ ਬੜੇ ਫ਼ਾਇਦੇਮੰਦ ਹਨ। ਉਂਞ ਕੁਝ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸੋਮੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਖ਼ਲਾਕ ਅਤੇ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਬਾਰੇ ਕਮਾਲ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਵਾਸਤੇ ਨਫ਼ਰਤ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਸੋਮਾ ਅਬੂ ਫ਼ਜ਼ਲ ਦਾ, 1601 ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ, '**ਅਕਬਰ ਨਾਮਾ**' ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ, ਨਵੰਬਰ 1598 ਵਿਚ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਦੇ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਕੋਲ, ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਜਾਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਇੰਞ ਹੀ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੀ ਜੀਵਨੀ '**ਤੋਜ਼ਕਿ-ਜਹਾਂਗੀਰੀ**' ਵਿਚ ਉਸ (ਬਾਦਸ਼ਾਹ) ਵੱਲੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ 1606 ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ।

ਤੀਜਾ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸੋਮਾ **ਦਬਿਸਤਾਨੇ-ਮਜ਼ਾਹਿਬ** (1645-46) ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਲੇਖਕ ਮਊਬਾਦ ਜ਼ੁਲਫ਼ਕਾਰ ਅਰਦਸਤਾਨੀ ਹੈ (ਪਹਿਲੋਂ ਮੁਹਸਨ ਫ਼ਾਨੀ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਲੇਖਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ) ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਛੇਵੇਂ ਤੇ ਸਤਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਬਾਰੇ ਕਾਫ਼ੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਗੁਰੂਆਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਝ-ਕੁਝ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗ਼ਲਤੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ, ਦੂਜੇ ਸੋਮਿਆਂ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਅਸੀਂ ਦਾਣਿਆਂ ਅਤੇ ਤੂੜੀ ਨੂੰ ਜੁਦਾ-ਜੁਦਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਹਾਂ, ਸਿੱਖ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਬਾਰੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਬੜੀਆਂ ਕੀਮਤੀ ਗੱਲਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਊਬਾਦ ਨੇ ਕੁਝ ਸਮਗਰੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕੋਲੋਂ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਕੁਝ ਗ਼ੈਰ-ਸਿੱਖ ਸੋਮਿਆਂ ਤੋਂ ਜਾਂ ਗ਼ੈਰ-ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਸੁਣੀ-ਪੁੱਛੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਸੱਚ ਅਤੇ ਗਪੌੜਿਆਂ ਦਾ ਮਿਲਗੋਭਾ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਸੱਚ ਤੇ ਝੂਠ ਦਾ ਨਿਖੇੜ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਚੌਥਾ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸੋਮਾ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ (ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜਪੂਤ) ਦੀ ਰਚਨਾ '**ਤਜ਼ਕਰਾ**

ਪੀਰ ਹੱਸੂ ਤੇਲੀ' ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਕਰਤਾਰਪੁਰ (ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਜਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਯਾਦ 'ਚ ਬਣੇ ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਇਹ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਘਟ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ ਉਡਾਰੀ ਤੇ ਮਿਥਹਾਸ ਵਧੇਰੇ ਹੈ।

ਪੰਜਵੀਂ ਲਿਖਤ 1696 ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ, ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਲੇਖਕ ਸੁਜਾਨ ਰਾਏ ਭੰਡਾਰੀ, ਵਾਸੀ ਬਟਾਲਾ ਸ਼ਹਿਰ, ਦੀ '**ਖ਼ੁਲਾਸਤੁਤ ਤਵਾਰੀਖ**' ਹੈ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਅਕਬਰ ਵੱਲੋਂ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਜਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਏ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਨੂੰ ਮਦਦ ਦੇਣ ਦੇ ਵਾਅਦੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਤਾਈਦ ਹੋਰ ਸੋਮਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਪੰਜੇ ਸੋਮੇ 1600 ਤੋਂ 1696 ਤਕ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਅਜੇ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਸੋਮੇ (ਦਬਿਸਤਾਨੇ-ਮਜ਼ਾਹਿਬ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕੁਝ ਸੁਣੀਆਂ-ਸੁਣਾਈਆਂ ਗੱਪਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ) ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਸਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਾਲੇ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ ਵੱਲੋਂ ਮੁਨਸ਼ੀ ਅਬਦੁਲ ਹਮੀਦ ਲਾਹੌਰੀ ਤੋਂ ਲਿਖਵਾਈਆਂ **ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਾਮਾ** ਤੇ **ਸ਼ਾਹਜਹਾਂ ਨਾਮਾ** ਵਿਚ 1625 ਤੋਂ 1650 ਤਕ ਦੇ ਕਾਲ ਦੀ ਤ੍ਵਾਰੀਖ਼ ਬਾਰੇ ਕੀਮਤੀ ਸਮੱਗਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਂਞ ਇਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਸਿੱਧੀ ਕੋਈ ਸਮੱਗਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇੰਞ ਹੀ ਅਮੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਲਿਹ ਕੰਬੋਜ ਦੀ ਲਿਖੀ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ ਦੀ ਜੀਵਨੀ **ਅੱਮਲਿ ਸਾਲਿਹ** ਵੀ ਉਸ ਕਾਲ ਦੀ ਤਾਰੀਖ਼ਾਵਲੀ ਦਾ ਕੀਮਤੀ ਸੋਮਾ ਹੈ।

ਫ਼ਾਰਸੀ ਸੋਮਿਆਂ ਦਾ ਦੂਜਾ ਹਿੱਸਾ 1701 ਤੋਂ 1765 ਤਕ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਂ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਘੱਲੂਘਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੋਮਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਅਹਿਮ ਲਿਖਤਾਂ ਇਹ ਹਨ:

ਤਾਰੀਖ਼ਿ ਮੁਅਜ਼ਮ ਸ਼ਾਹ: ਮੌਲਵੀ ਅਬਦੁਲ ਰਸੂਲ ਦੀ ਇਹ ਰਚਨਾ 1708 ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ 2 ਅਪਰੈਲ 1708 ਦੇ ਦਿਨ ਪਾਲਿਤ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦੇ 50-60 ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਚਿਤੌੜ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਕਮਾਲ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਦਾ ਇਸ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਵੇਰਵਾ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।

ਮਆਸਰੇ-ਆਲਮਗੀਰੀ: ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਮੁਨਸ਼ੀ-ਉਲ-ਮੁਨਸ਼ੀ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਕੀ ਮੁਸਤਇਦ ਖ਼ਾਨ ਨੇ, ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹੁਕਮ 'ਤੇ, 1710 ਵਿਚ, ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀ 1708 ਤਕ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ਼, ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਰਿਕਾਰਡ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਮਗਰੋਂ ਦੋ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ 'ਤੇ ਕੀਤੇ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇੰਞ ਹੀ ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕੁਝ ਸਮੱਗਰੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਅਹਿਕਾਮੇ-ਆਲਮਗੀਰੀ: ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਸੱਕਤਰ (ਪੀ.ਏ) ਇਨਾਇਤ ਉੱਲਾ

ਖ਼ਾਨ ਇਸਮੀ ਦੀ ਇਹ ਲਿਖਤ 1707 ਅਤੇ 1724 ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਵੱਲੋਂ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਬੂੜੀਆ ਦਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਢਾਹੁਣ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਮਸੀਤ ਬਣਾਉਣ; ਅਤੇ ਉਸ ਮਸੀਤ ਨੂੰ ਢਾਹ ਕੇ ਦੋਬਾਰਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਣਾਉਣ, ਚਮਕੌਰ ਦੀ ਲੜਾਈ, 1706 ਵਿਚ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਭੇਜੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਮਿਲਣ ਅਤੇ ਉਸ (ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ) ਵੱਲੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਅਦਬ ਨਾਲ ਲਿਆਉਣ ਵਾਸਤੇ ਦੋ ਅਫ਼ਸਰ ਭੇਜਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। *(ਇੱਥੇ ਇਕ ਅਹਿਮ ਨੁਕਤਾ ਇਹ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਸਿੱਖ ਆਪਣਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਮੁੜ ਉਸਾਰ ਕੇ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਸ਼ਰੇਆਮ ਚੈਲੰਜ ਕਰ ਸਕੇ ਸਨ ਪਰ ਐਨੇ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਹ ਇਕ ਵੀ ਮੰਦਰ ਨਾ ਤਾਂ ਢਾਹੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਚਾ ਸਕੇ ਸਨ ਤੇ ਨਾ ਮੁੜ ਉਸਾਰਣ ਦੀ ਜੁਰਅਤ ਕਰ ਸਕੇ ਸਨ।* ***ਇਹ ਅਚੰਭਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਬਣੀ ਮਸੀਤ ਵੀ ਢਾਹੀ ਸੀ)।***

ਨੈਰੰਗ-ਇ-ਜ਼ਮਾਨਾ: ਅਬਦੁਰ ਰਸੂਲ (ਜੋ 25.2.1708 ਤੋਂ 21.7.1708 ਤਕ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਕਾਫ਼ਲੇ ਨਾਲ ਸਫ਼ਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ) ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿਚ, 2 ਅਪਰੈਲ 1708 ਦੇ ਦਿਨ, ਚਿਤੌੜ ਵਿਚ ਪਾਲਿਤ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ 50-60 ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਲੜਾਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜਾਂ ਹੱਥੋਂ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਲਿਖਤ 1708 ਦੀ ਹੈ।

ਨੁਸਖ਼ਾ-ਇ-ਦਿਲਕੁਸ਼ਾ: ਭੀਮ ਸੈਨ ਦੀ ਇਸ ਲਿਖਤ ਵਿਚ 24 ਜੁਲਾਈ 1707 ਦੇ ਦਿਨ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਇਸੇ ਵਿਚ ਹੀ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਹੈ। ਭੀਮ ਸੈਨ, ਦਲਪਤ ਰਾਇ ਬੁੰਦੇਲਾ (ਜੋ ਜਜਾਊ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ 8 ਜੂਨ 1707 ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ) ਦਾ ਇਕ ਅਫ਼ਸਰ ਸੀ। ਇਹ ਲਿਖਤ 1707-08 ਦੀ ਹੈ।

ਅਖ਼ਬਾਰਾਤ-ਇ-ਦਰਬਾਰੇ ਮੁਅੱਲਾ: ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ, ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਦੇ ਕਈ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੌਰਾਨ, ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੀਆਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਰਿਪੋਰਟਾਂ (ਜੋ ਜੈਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਖ਼ਤਾਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸਨ) ਨੂੰ "ਅਖ਼ਬਾਰਾਤ-ਇ-ਦਰਬਾਰੇ ਮੁਅੱਲਾ" ਨਾਂ ਹੇਠ ਛਾਪਿਆ ਜਾ ਚੁਕਾ ਹੈ। ਇਹ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਸਹੀ ਰਿਕਾਰਡ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜੱਦੋਜਹਿਦ, ਸ਼ਹੀਦੀ, ਸਿਖ ਘੱਲੂਘਾਰਿਆਂ ਵਗ਼ੈਰਾ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਵੇਰਵੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਵਿਚੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਜੀ 'ਤੇ ਛੁਰਿਆਂ ਦਾ ਵਾਰ ਕਰ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜਮਸ਼ੈਦ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਖਿਲਤ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕਿਵੇਂ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ, ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕਿਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ

ਇਨਕਲਾਬ ਲਿਆਂਦਾ ਸੀ। ਮੁਗ਼ਲ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਡਾਇਰੀ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਕੀਮਤੀ ਸੋਮਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਹਰ ਇਕ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਇਸ ਸੋਮੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਮਆਸਰ-ਇ-ਆਲਮਗੀਰੀ: ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਮੁਨਸ਼ੀ (ਪੀ. ਏ.) ਮੁਸਤਇੱਦ ਖ਼ਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਕੀ ਨੇ, ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹੁਕਮ 'ਤੇ, ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਰੋਜ਼ਨਾਮਚੇ (ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਦੇ **ਰਸਾਲਾ ਦਹ-ਸਾਲਾ**) ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਅਹਿਦ ਦੀ, ਸਾਲ-ਵਾਰ ਤਵਾਰੀਖ਼, ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਲਿਖਤ 1710 ਦੀ ਹੈ।

ਤਜ਼ਕਿਰਾਤੁਲ ਸਲਾਤੀਨ-ਇ-ਚਗੱਤਾ: ਇਸ ਦਾ ਲੇਖਕ ਮੁਹੰਮਦ ਹਾਦੀ ਕਾਮਵਰ ਖ਼ਾਨ ਮੁਗ਼ਲ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਇਕ ਅਫ਼ਸਰ ਸੀ, ਜੋ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਰਫ਼ੀ-ਉਲ-ਸ਼ਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰਾਂ ਭੇਜਣਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਦੋ ਜਿਲਦਾਂ ਦੀ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਜਹਾਂਗੀਰ (1605) ਤੋਂ 1724 ਤਕ ਦੇ ਹਾਲ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਜਿਲਦ ਵਿਚ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਤਕ ਦਾ ਤੇ ਦੂਜੀ ਵਿਚ 1707 ਤੋਂ 1724 ਤਕ ਦਾ ਹਾਲ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਜਿਲਦ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਬੜੀ ਕੀਮਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ, ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣਾ, ਸਢੌਰਾ ਅਤੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦੀ ਲੜਾਈ, ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚੋਂ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲ ਜਾਣਾ, ਰਾਜਾ ਨਾਹਨ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ, ਜਲੰਧਰ ਅਤੇ ਜੰਮੂ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰਾਂ ਦਾ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮਰਨਾ, ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਦਾ ਘੇਰਾ, ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਦਾ ਤਫ਼ਸੀਲ ਨਾਲ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਲੋਹਗੜ ਦੇ ਘੇਰੇ (ਨਵੰਬਰ 1710) ਅਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਿਕਲਣ ਬਾਰੇ ਜੋ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਨੇ ਦਿਤਾ ਹੈ ਉਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਥਾਂ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਲਭਦਾ।

ਤਾਰੀਖ਼ੇ ਇਰਾਦਤ ਖ਼ਾਨੀ: ਇਸ ਦਾ ਲੇਖਕ ਇਰਾਦਤ ਖ਼ਾਨ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਮੁਹੰਮਦ ਆਜ਼ਮ ਦਾ ਇਕ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਮਗਰੋਂ ਖ਼ਾਨ ਖ਼ਾਨਾ ਕੋਲ ਨੌਕਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਰਨ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਘਰ ਬੈਠ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦਾ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠਾ ਹਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਥੋੜ੍ਹੀ-ਜਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਇਬਰਤਨਾਮਾ: ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਲਾਹੌਰੀ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਜੋ ਕੁਝ ਆਪਣੇ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ 1723 ਵਿਚ ਇਕ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਂਞ ਇਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਤ੍ਵਾਰੀਖ਼ ਵੀ ਦਿਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜੋ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਸੁਣੀ-ਸੁਣਾਈ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਬਾਰੇ ਕੀਤੇ ਉਸ ਹੁਕਮ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ "ਜੇ *ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਧਾਰਮਿਕ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ*

ਵਾਂਗ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ। ਉਹ ਝਰੋਖਾ ਤੇ ਸਜਦਾ (ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਲਾ ਕੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇਣਾ ਤੇ ਮੱਥਾ ਟਿਕਾਉਣਾ) ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਵੇ ਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜੀਣਾ ਛੱਡ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਦੀ ਜ਼ਿਦ ਕਰੇ ਤਾਂ (ਸਾਹਰਿੰਦ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ) ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਉਸ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੂਬੇ 'ਚੋਂ ਕੱਢ ਦੇਵੇ।" ਲੇਖਕ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਨੂੰ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਦੀ ਅਦਾਇਗੀ ਦਾ ਝਗੜਾ ਕਹਿਣ ਦਾ ਝੂਠ ਵੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ (ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਸ਼ਾਹੀ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡਾ ਸੀ)। ਕਾਸਿਮ ਸਾਹਰਿੰਦ (ਚੱਪੜ ਚਿੜੀ) ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਵੇਰਵਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਜ਼ਾਲਮ ਹੋਣ ਅਤੇ ਸੁੱਚਾ ਨੰਦ ਵੱਲੋਂ ਦੌਲਤ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਨਿਸ਼ੰਗ ਹੋ ਕੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਵਿਚ ਬਟਾਲਾ, ਕਲਾਨੌਰ, ਲਾਹੌਰ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਬਾਰੇ ਉਹ ਤਫ਼ਸੀਲ ਨਾਲ ਲਿਖਦਾ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਲਾਹੌਰ 'ਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਜਹਾਦ ਖੜਾ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵੇਰਵਾ ਉਸੇ ਨੇ ਹੀ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਇੰਞ ਹੀ ਭੀਲੋਵਾਲ ਦੀ ਲੜਾਈ ਅਤੇ ਸ਼ਮਸ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਬਾਇਜ਼ੀਦ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਹੋਈ ਲੜਾਈ 'ਚ ਮੌਤ ਦੀ ਘਟਨਾ ਦਾ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਵੇਰਵਾ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਦੇ ਘੇਰੇ ਦਾ ਕਮਾਲ ਦੀ ਬਾਰੀਕੀ ਨਾਲ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਮੁਗ਼ਲ ਸਿਪਾਹੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿਕਰ ਤੋਂ ਹੀ ਖ਼ੌਫ਼-ਜ਼ਦਾ ਸਨ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਵੇਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹੱਡੀਆਂ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਰਹਿਣ ਮਗਰੋਂ ਫੜੇ ਜਾਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਹੈ।

ਦਸਤੂਰ-ਉਲ-ਨਿਸ਼ਾ: ਯਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਇਸ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਸਾਹਰਿੰਦ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਮਗਰੋਂ ਕੁਝ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਬਣਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਯਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਗੁੱਸੇ ਤੇ ਨਫ਼ਰਤ ਨਾਲ ਦੀਨਦਾਰ ਖ਼ਾਨ ਤੋਂ ਦੀਨਦਾਰ ਸਿੰਘ ਬਣੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੂੰ 'ਦੀਨਦਾਰ ਖ਼ਾਨ ਬੇਦੀਨ ਪਿਸਰ ਜਲਾਲ ਖ਼ਾਨ ਰੁਹੇਲਾ' ਲਿਖਦਾ ਹੈ।

ਇਬਰਤਨਾਮਾ (ਦੂਜਾ): ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਿਰਜ਼ਾ ਮੁਹੰਮਦ ਹਾਰਸੀ ਨੇ ਵੀ ਇਕ ਇਬਰਤਨਾਮਾ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਤਫ਼ਸੀਲ ਨਾਲ ਵੇਰਵਾ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਮਿਰਜ਼ਾ ਮੁਹੰਮਦ ਵੀ ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਇਕ ਅਫ਼ਸਰ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਕੋਲ 50 ਜ਼ਾਤ ਘੋੜਸਵਾਰ ਦਾ ਮਨਸਬ ਸੀ। ਉਹ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਰਫ਼ੀ-ਉਲ-ਸ਼ਾਨ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਫ਼ਰਵਰੀ 1712 ਵਿਚ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਮੌਤ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਬੇਗ਼ਮਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇਹੀ ਦਿੱਲੀ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆ ਸੀ। 1719 ਵਿਚ ਕੁਝ ਚਿਰ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਰਾਹੋਂ ਪਰਗਨੇ ਦਾ ਅਮਿਲ ਵੀ ਬਣਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਲਿਖਤ 1721 ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਮਗਰੋਂ ਦੀ ਹੈ। ਮਿਰਜ਼ਾ ਮੁਹੰਮਦ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਜੀ 'ਤੇ ਹੋਏ ਕਾਤਲਾਨਾ ਹਮਲੇ, ਚੱਪੜ ਚਿੜੀ ਦੀ ਲੜਾਈ, ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀਆ ਜਿੱਤਾਂ, ਰਾਹੋਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹਾਰ, ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਆਪ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਜਾਣਾ, ਸ਼ਮਸ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਬਾਇਜ਼ੀਦ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮਰਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਤਫ਼ਸੀਲ

ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫ਼ਰੱਖ਼ਸੀਅਰ ਵਲੋਂ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨ ਭੇਜਣਾ ਤੇ ਬੰਦੇ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ, ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ 29 ਫ਼ਰਵਰੀ 1716 ਦੇ ਦਿਨ ਸਿੱਖ ਕੈਦੀਆਂ ਦਾ ਜਲੂਸ, ਵਗ਼ੈਰਾ ਦੀ ਬੇਮਿਸਾਲ ਤਸਵੀਰ ਉਸ ਨੇ ਬੜੀ ਬਾਰੀਕੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਜ਼ਾਰੇ ਦਾ ਉਹ ਚਸ਼ਮਦੀਦ ਗਵਾਹ ਸੀ। ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਤੋਂ ਨਾ ਡਰਨ ਬਾਰੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਥੀ ਫ਼ੌਜੀ ਸਿੱਖ ਕੈਦੀਆਂ ਦੇ ਲਫ਼ਜ਼ ਇਸ ਨੇ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਮਿਰਜ਼ਾ ਮੁਹੰਮਦ ਹਾਰਸੀ ਨੇ 1750 ਵਿਚ *ਤਾਰੀਖ਼ੇ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹੀ* ਵੀ ਲਿਖੀ ਸੀ।

ਸ਼ਾਹਨਾਮਾ: ਇਹ ਰਚਨਾ ਮੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਅਹਿਸਨ ਸੱਜਾਦ ਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਫ਼ਰੱਖ਼ਸੀਅਰ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ 1718 ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਸੀ। ਚੱਪੜ ਚਿੜੀ ਦਾ ਨਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਨੇ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵੀ ਇਸੇ ਨੇ ਹੀ ਕਮਾਲ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਿੱਖ ਸਿੱਕੇ ਦੀ ਇਬਾਰਤ ਵੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਨੇ ਹੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਕਾਲ ਦੀ ਸਿੱਖ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਬਾਰੇ ਇਹ ਇਕ ਨਾਯਾਬ ਸੋਮਾ ਹੈ।

ਮੁਨੱਵਰ-ਉਲ-ਕਲਾਮ: 1722 ਦੀ ਇਹ ਲਿਖਤ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਲਿਖਾਰੀ ਸ਼ਿਵ ਦਾਸ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖੰਡੇ ਦੀ ਪਾਹੁਲ ਲੈਣ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਜੱਦੋਜਹਿਦ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਫ਼ਤੂਹਾਤਨਾਮਾ ਸਮੱਦੀ: ਇਸ ਦਾ ਲੇਖਕ ਗ਼ੁਲਾਮ ਮਹੀ-ਉਲ-ਦੀਨ ਖ਼ਾਨ ਹੈ। 1723 ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਦੀ ਲੜਾਈ (1715) ਦਾ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠਾ ਹਾਲ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

ਮੁੰਤਖ਼ਬੁਲ ਲੁਬਾਬ: ਖ਼ਾਫ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਇਹ ਲਿਖਤ 1731 ਵਿਚ ਅੰਜਾਮ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਖ਼ਾਫ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1730 ਤਕ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਤਾਰੀਖ਼ਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਜਾਂ ਤਰਤੀਬ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਕਈ ਕੁਝ ਅਗੜ-ਪਿੱਛੜ ਹੈ। 1716 ਵਿਚ ਫੜੇ ਗਏ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਜੱਥੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਤਿ ਗਏ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਇਕ ਮਾਂ, ਜਿਸ ਨੇ ਝੂਠ ਬੋਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਬੱਚੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ "ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਝੂਠ ਬੋਲਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਦਿਲੋਂ, ਰੂਹ ਤੋਂ, ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਿੱਖ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਛੇਤੀ ਮੇਰੇ ਸ਼ਹੀਦ ਸਾਥੀਆਂ ਕੋਲ ਭੇਜੋ (ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿਓ)" ਦਾ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਜ਼ਿਕਰ ਉਸ ਨੇ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਆਪਸੀ ਗੱਲਬਾਤ ਵੀ ਇਸ ਨੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਇਸ ਗਲਬਾਤ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ "ਜਦ ਪਾਪ ਤੇ ਬੇਮੁਖਤਾ ਵਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਰੱਬ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਇਸ ਪਾਪ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਭੇਜ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।" ਲੜਾਈ ਦੌਰਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਗਜਾਏ ਜਾਂਦੇ "ਫ਼ਤਹਿ ਦਰਸ਼ਨ" ਦੇ ਜੈਕਾਰੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਇਸੇ ਨੇ ਹੀ ਸਾਫ਼ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਮੀਰਾਤ-ਇ-ਵਾਰਿਦਾਤ: ਮੁਹੰਮਦ ਸੂਫ਼ੀ ਵਾਰਿਦ ਨੇ ਇਹ ਲਿਖਤ 1734

ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਮੁਗ਼ਲੀਆ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦੀ ਤ੍ਵਾਰੀਖ਼ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮੱਗਰੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਪਰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨੰਦੇੜ ਤੋਂ ਆਉਣ, ਦਿੱਲੀ ਨੇੜੇ ਖਰਖੋਂਦਾ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਹੈੱਡ ਕੁਆਰਟਰਜ਼ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਚੱਪੜ ਚਿੜੀ ਦੀ ਜੰਗ, ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਮੌਤ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਬੰਦੇ ਵੱਲੋਂ ਜ਼ਾਤ-ਪਾਤ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ, ਊਚ-ਨੀਚ ਦਾ ਫਰਕ ਮਿਟਾਉਣ, ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹਕੂਮਤ ਵਿਚ ਥਾਂ ਦੇਣ ਬਾਰੇ ਤਫ਼ਸੀਲ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਤਜ਼ਕਿਰਾਤੁਲ ਮੁਲਕ: ਇਸ ਦਾ ਲੇਖਕ ਯਾਹੀਆ ਖ਼ਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਲਿਖਤ 1737 ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਕਾਲ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਦੀ ਕੀਮਤੀ ਸਮੱਗਰੀ ਭਰੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਤਾਰੀਖ਼-ਇ-ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹੀ: ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਚੰਦ ਦੀ ਇਹ ਲਿਖਤ 1741 ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਹੋਈ ਸੀ । ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਚੰਦ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਦੀਵਾਨੀ ਦਫ਼ਤਰ ਦਾ ਇਕ ਮੁਨਸ਼ੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਨਾਂ "**ਨਦਰ-ਉਲ-ਜ਼ਮਾਨੀ**" ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਹਿੰਦੂ ਲੇਖਕ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖੰਡੇ ਦੀ ਪਾਹੁਲ ਲੈਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਮਾਰਚ 1716 ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਥੀ 733 ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਇਕ ਨਵ-ਵਿਆਹੇ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਵੀ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ 'ਹਿੰਦੂ' ਆਖ ਕੇ ਬਚਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਝੂਠ ਬੋਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ (ਰੰਗੀਲਾ) ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਵੇਲੇ ਤਕ ਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਕੁਝ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਤਾਰੀਖ਼-ਇ-ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹੀ ਅਤੇ **ਤਾਰੀਖ਼-ਇ-ਆਲਮਗੀਰ ਸਾਨੀ**, ਦੋਵੇਂ 1748 ਤੋਂ 1759 ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਖਰੜਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਲਿਖਾਰੀ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀ ਤਰਸ ਭਰੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਕਈ ਥਾਂਈਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੱਦੀਓਂ ਲਾਹੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਹਾਲ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਲਿਖਾਰੀ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਇੰਕਸ਼ਾਫ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਤਰਸ ਵਾਲੀ ਹਾਲਤ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ (ਲੇਖਕ) ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹੰਝੂ ਆ ਗਏ ਸਨ।

ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ-ਇ-ਅਮੀਰਾ: ਗ਼ੁਲਾਮ ਅਲੀ ਆਜ਼ਾਦ ਬਿਲਗਰਾਮੀ ਦੀ ਇਹ ਲਿਖਤ 1762-63 ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਗ਼ੁਲਾਮ ਅਲੀ 1761-62 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਫ਼ਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਚਸ਼ਮਦੀਦ ਗਵਾਹ ਵਾਂਗ ਕਈ ਕੁਝ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਉਹ 1761 ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਲਾਹੌਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ੇ, 5 ਫ਼ਰਵਰੀ 1762 ਦੇ ਘੱਲੂਘਾਰੇ ਅਤੇ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਰਾਜੇ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਦੌਰਾਨ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਕਾਜ਼ੀ ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ ਦਾ "**ਜੰਗਨਾਮਾ**" (1765) ਵੀ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਕੀਮਤੀ

ਤ੍ਵਾਰੀਖ਼ੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਹੈ। ਲੇਖਕ 1764 ਵਿਚ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁਰਾਨੀ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦੌਰਾਨ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਚਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਕਾਜ਼ੀ ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ ਪਹਿਲੀ ਦਸੰਬਰ 1764 ਦੇ ਦਿਨ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਨੇੜੇ, ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੁਖ ਗੇਟ 'ਤੇ, ਬਾਬਾ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਅਤੇ 30 ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨੂੰ ਅਕੀਦਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਖ਼ਲਾਕ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਲੇਰੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਬਾਰੇ ਕਮਾਲ ਦੀ ਵੇਰਵਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ "ਕੁੱਤੇ" ਕਹਿਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ੇਰਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਖ਼ੂਬੀਆਂ, ਬਹਾਦਰੀ ਤੇ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਰਗੇ ਇਖ਼ਲਾਕ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਖੋਜ ਸ. ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਡਾ: ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰ ਕੇ ਛਾਪ ਲਿਆ ਸੀ।

ਮੁਆਸਰ-ਉਲ-ਉਮਰਾ: ਸ਼ਾਹ ਨਿਵਾਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਸ਼ਮਸ-ਉਦ-ਦੌਲਾ (ਜਿਸ ਦੀ ਮੌਤ 11 ਮਈ 1758 ਨੂੰ ਹੋਈ ਸੀ) ਦੀ ਤਿੰਨ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ਛਪੀ ਇਹ ਕਿਤਾਬ 1758 ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਤੋਂ 1758 ਤਕ ਦੇ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਅਫ਼ਸਰਾਂ, ਜਰਨੈਲਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨਾਂ ਦਾ ਬੜੀ ਤਫ਼ਸੀਲ ਨਾਲ ਵੇਰਵਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਹ ਨਿਵਾਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਕੋਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਿਕਾਰਡ ਤੇ ਹੋਰ ਸਮੱਗਰੀ ਮੌਜੂਦ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਏਨੀ ਬਾਰੀਕੀ ਵਾਲੀ ਵੇਰਵੇ ਦੇ ਸਕਿਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਸੂਬੇਦਾਰਾਂ, ਫ਼ੌਜਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀਆਂ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਦੌਰਾਨ, ਕੀਤੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦਾ ਵੀ ਚੋਖੇ ਵੇਰਵੇ ਨਾਲ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਤਾਬ 'ਏਸ਼ੀਐਟਕ ਸੋਸਾਇਟੀ' ਬੰਗਾਲ ਨੇ 1888 ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤਰਜਮਾ ਕਰਵਾ ਕੇ ਛਾਪੀ ਸੀ।

ਤਹਿਮਾਸ ਨਾਮਾ: ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਦੇ ਇਕ ਗ਼ੁਲਾਮ ਵਜੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਮੁਗ਼ਲ ਨਿਜ਼ਾਮ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਜਗਹ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨੌਜਵਾਨ ਤਹਿਮਾਸ ਖ਼ਾਨ ਮਿਸਕੀਨ ਦੀ ਇਹ ਰਚਨਾ 1780 ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ 1748 ਤੋਂ 1780 ਤਕ ਦੀ ਬੜੀ ਕੀਮਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਦੀ ਮੌਤ (1753) ਦਾ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠਾ ਹਾਲ, ਉਸ ਦੀ ਬੇਗਮ ਦੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ, ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ, ਭਿਖਾਰੀ ਖ਼ਾਨ, ਕਾਮਸ ਬੇਗ, ਮੋਮਿਨ ਖ਼ਾਨ ਦੀਆਂ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁਰਾਨੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦੀ ਬੜੀ ਬਾਰੀਕੀ ਨਾਲ ਵੇਰਵਾ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ, 11 ਨਵੰਬਰ 1757 ਦੀ, ਲੜਾਈ ਦਾ ਮੁਗ਼ਲ-ਪੱਖ ਵੀ ਬੜੀ ਤਫ਼ਸੀਲ ਨਾਲ ਦਿਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਿੱਖ-ਅਦੀਨਾ-ਮਰਹੱਟਾ ਫ਼ਰੰਟ ਵੱਲੋਂ ਲਾਹੌਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ (1758), ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਲਾਹੌਰ 'ਤੇ ਹਮਲੇ (1761), ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਬੋਲ-ਬਾਲੇ, ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ, ਰੋਹੀਲਖੰਡ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ, ਭਰਤਪੁਰ ਦੇ ਜਾਟਾਂ ਦੀ ਤ੍ਵਾਰੀਖ਼ ਦਾ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵੇਰਵਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ 1780 ਤਕ ਦੀ ਤ੍ਵਾਰੀਖ਼ ਲਿਖਣ ਵੇਲੇ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਨੂੰ ਹਰਗਿਜ਼ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਕਾਲ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਕੀਮਤੀ ਸੋਮਾ 1782 ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਸਈਅਦ ਗ਼ੁਲਾਮ ਹੁਸੈਨ ਦੀ **ਸਿਆਰੁਲ ਮੁਤਾਖ਼ਰੀਨ** ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰਲੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਚਸ਼ਮਦੀਦ ਗਵਾਹ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ

ਬਹੁਤ ਕੀਮਤੀ ਸਮੱਗਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਉੱਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀਆਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਉਰਦੂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮੱਗਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਚਸ਼ਮਦੀਦ ਗਵਾਹਾਂ ਦੇ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹਨ ਬਲਕਿ ਦੂਜੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਬਿਆਨਾਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ, 1806 ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਗੁਮਨਾਮ ਦੀ ਲਿਖੀ **ਅਹਿਵਾਲ-ਇ-ਤਵਾਰੀਖ਼-ਇ-ਪੰਜਾਬ**, 1812 ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ਵਕਤ ਰਾਏ (ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਵਕੀਲ) ਦੀ ਕਿਤਾਬ-ਇ-ਤਾਰੀਖ਼-ਇ-ਪੰਜਾਬ, 1812 ਤੋਂ 1840 ਤਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਹੋਈ ਸੋਹਨ ਲਾਲ ਸੂਰੀ ਦੀ **ਉਮਦਾਤ-ਉਤ-ਤਵਾਰੀਖ**, ਇਸੇ ਕਾਲ ਦੀ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਬਟਾਲੀਆ ਦੀ **ਤਾਰੀਖ਼-ਇ-ਪੰਜਾਬ**, 1848 ਦੀ ਬੂਟੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀ **ਤਾਰੀਖ਼-ਇ-ਪੰਜਾਬ** (ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਨੀਂਹ ਸਾਂਈਂ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਕੋਲੋਂ ਰਖਵਾਏ ਜਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਬੇਸਮਝ ਸਿੱਖ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਚੁਪਚਾਪ ਮੰਨ ਲਿਆ ਸੀ), 1849 ਦੀ ਗਣੇਸ਼ ਦਾਸ ਦੀ **ਰਿਸਾਲਾ-ਇ-ਸਾਹਿਬਨਾਮਾ** (**ਚਾਰ ਬਾਗ਼-ਇ-ਪੰਜਾਬ**), 1854 ਦੀ ਅਲੀ-ਉਦ-ਦੀਨ ਦੀ **ਇਬਰਤ ਨਾਮਾ**, ਲਤੀਫ਼ ਦੀ **ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ਼** (1891) ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 1868 ਵਿਚ ਗ਼ੁਲਾਮ ਸਰਵਰ ਕੁਰੈਸ਼ੀ ਲਾਹੌਰੀ ਦੀ **ਤਵਾਰੀਖ਼ਿ ਮਖ਼ਜ਼ਨਿ ਪੰਜਾਬ** ਅਤੇ ਸੱਯਦ ਨਾਸਰ ਅਲੀ ਦੀ **ਤਵਾਰੀਖ਼ਿ ਪਰਗਣਾ ਮਮਦੋਟ ਵ ਮੁਕਤਿਸਰ** ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜਿਓਗਰਾਫ਼ੀ ਤੇ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਦਾ ਮਸਾਲਾ ਸੰਭਾਲੀ ਬੈਠੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਾਲ ਦੀਆਂ **ਗੁਲਸ਼ਨਿ-ਪੰਜਾਬ** ਅਤੇ **ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸੈਰ** ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜਿਓਗਰਾਫ਼ੀ ਅਤੇ ਕਲਚਰ ਬਾਰੇ ਕਾਫ਼ੀ ਕੀਮਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਨੂਰ ਅਹਿਮਦ ਚਿਸ਼ਤੀ ਦੀ "**ਤਹਿਕੀਕਾਤ-ਇ-ਚਿਸ਼ਤੀ**" ਵਿਚ ਬੜੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਂਞ ਇਹ ਲਿਖਤ ਬਹੁਤੀ ਪੁਰਾਣੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ 1906 ਦੀ ਹੈ।

ਫ਼ਾਰਸੀ ਸੋਮਿਆਂ ਬਾਰੇ ਸੰਪਾਦਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਕੰਮ ਐਲੀਅਟ ਤੇ ਡਾਊਸਨ ਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਕਿਤਾਬਾਂ (ਖਰੜਿਆਂ) ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤਰਜਮਾ "**ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਐਜ਼ ਟੋਲਡ ਬਾਏ ਇਟਸ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨਜ਼**" ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ, 8 ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ, 1877 ਵਿਚ ਛਾਪਿਆ ਸੀ। ਉਂਞ ਇਹ ਤਰਜਮਾ ਕਈ ਥਾਂਈਂ ਬਹੁਤ ਗ਼ਲਤ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਪੂਰਾ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੁਝ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸੋਮਿਆਂ ਨੂੰ ਉਰਦੂ ਤੇ ਫੇਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ "**ਮਾਖ਼ਿਜ-ਇ-ਤਵਾਰੀਖ਼-ਇ-ਸਿੱਖਾਂ**" ਵਜੋਂ ਛਾਪਿਆ ਸੀ। 2001 ਵਿਚ, ਜੇ. ਐਸ. ਗਰੇਵਾਲ ਅਤੇ ਇਰਫ਼ਾਨ ਹਬੀਬ ਨੇ, 20 ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਚੋਣਵੀਂ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਤਰਜਮਾ "**ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਇਨ ਪਰਸ਼ੀਅਨ ਸੋਰਸਿਜ਼**" ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਛਾਪਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਪਾਦਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੀ ਤੇ ਅਧੂਰੀ ਸਮੱਗਰੀ ਚੁਣੀ ਹੈ, ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ।

ਫ਼ਾਰਸੀ ਸੋਮਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸ. ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ, ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ, ਡਾ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੱਖ ਤਵਾਰੀਖ਼

ਲਿਖੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ ਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਪਹੁੰਚ ਬਹੁਤ ਜਗਹ ਪੱਖਪਾਤੀ (ਕਈ ਵਾਰ ਨਾਂਹ-ਪੱਖੀ) ਵੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਏਨਾ ਵੱਡਾ ਕੰਮ ਸਰਅੰਜਾਮ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ, ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦਾ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਨਾਲ ਇਨਸਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਸੋਮਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ ਨੇ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਹਵਾਲੇ ਦਿਤੇ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਡਾ: ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ, ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ. ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਰੀਸਰਚ ਸਕਾਲਰ ਨੇ ਵਰਤਿਆ ਸੀ।

ਅਸਾਮੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਕੀਮਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਸਾਮ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਵਿਚ ਅਦਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਰੋਲ (1666 ਤੋਂ 1670) ਦਾ ਇਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕੀਮਤੀ ਵੇਰਵਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਹ ਸਮੱਗਰੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਤਰਜਮਾ ਕਰ ਕੇ, ਗੋਪਾਲ ਚੰਦ ਬਰੂਆ ਨੇ **ਅਸਾਮ ਬੁਰੰਜੀ** ਨਾਂ ਹੇਠ, 1930 ਵਿਚ ਛਾਪੀ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਸਬੰਧੀ ਭੱਟ ਵਹੀਆਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਸਵਰੂਪ ਸਿੰਘ ਕੌਸ਼ਿਸ਼ ਦੀ "**ਗੁਰੂ ਕੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ**", ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਦੀ "**ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ**" (ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਗਿਆਨੀ ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ ਸਨ) ਅਤੇ ਡਾ ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਿਲਗੀਰ ਦੀਆਂ "**ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ੇਰ**" ਤੇ "**ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ, ਚਾਰ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ, ਚਾਲੀ ਮੁਕਤੇ**" ਸੈਂਕੜੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਬਾਰੇ ਕੀਮਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਦੇ ਸਮੇਂ (1708 ਤੋਂ 1783) ਬਾਰੇ ਸ: ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ ਦੀ **ਬੰਦਾ ਕੌਣ ਥਾ** ਤੇ **ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ** (1915) ਅਤੇ **ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ** (1918), ਸ: ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ **ਬੰਦਾ ਦ ਬਰੇਵ** (1918), ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦੀ **ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ** (1935) ਤੇ **ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁੱਰਾਨੀ** (1959) ਤੇ **ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ** ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਬੜੀ ਕੀਮਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ "**ਕੈਲੰਡਰ ਆਫ਼ ਪਰਸ਼ੀਅਨ ਕਾਰਸਪੌਂਡੈਂਸ**" (ਜੋ 1911 ਤੇ 1914 ਵਿਚ ਦੋ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ਛਪੀ) ਵਿਚ 1759 ਤੋਂ 1769 ਤਕ ਦੀ ਦੀ ਤ੍ਰਾਰੀਖ਼ ਦੀ ਬੜੀ ਕੀਮਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਖ਼ਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਹੀ ਤਾਰੀਖ਼ਾਂ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਰਵਿਨ ਦੀ **ਲੇਟਰ ਮੁਗ਼ਲਜ਼** (1922), ਵਿਚ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਕਾਫ਼ੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 1782-83 ਦੀ ਜਾਰਜ ਫ਼ਾਰੇਸਟਰ ਦੀ "**ਏ ਜਰਨੀ ਫ਼ਰਾਮ ਬੰਗਾਲ ਟੂ ਇੰਗਲੈਂਡ**", 1788 ਦੀ ਮੇਜਰ ਜੇਮਜ਼ ਬਰਾਊਨ ਦੀ "**ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦ ਓਰਿਜਨ ਐਂਡ ਪਰਾਗਰੈੱਸ ਆਫ਼ ਦਾ ਸਿੱਖਜ਼ ਇਨ ਇੰਡੀਅਨ ਟਰੈਕਟਸ**" (ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ **ਇੰਡੀਅਨ ਟਰੈਕਟਸ** ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ), 1803 ਦੀ ਜਾਰਜ ਥਾਮਸ ਦੀ "**ਮਿਲਟਰੀ ਮੈਮੋਇਰਜ਼**", 1812 ਦੀ ਮਾਲਕਮ ਦੀ "**ਸਕੈੱਚ ਆਫ਼ ਦਾ ਸਿੱਖਜ਼**" (ਜਿਸ ਵਿਚ 'ਗੁਰਮਤਾ' ਦੇ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ) ਅਤੇ ਜੇ. ਡੀ. ਕਨਿੰਘਮ ਦੀ 1846 ਦੀ "**ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦਾ ਸਿੱਖਜ਼**" (ਜਿਸ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਤੇ ਡੋਗਰਿਆਂ ਦੀ ਗ਼ਦਾਰੀ ਦਾ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ) ਬੜੀਆਂ ਅਹਿਮ

ਲਿਖਤਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੀਮਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਛੁਪੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਯੂਰਪੀਨ ਲੇਖਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਕੇ ਡਾ: ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੇ **ਅਰਲੀ ਯੂਰਪੀਨ ਅਕਾਊਂਟ ਆਫ਼ ਦ ਸਿੱਖਜ਼** (1962) ਵਿਚ ਛਾਪ ਦਿਤਾ ਸੀ।

ਇਸ ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਲੇਪਲ ਗਰਿਫਨ ਦੀ 1870 ਦੀ "**ਰਾਜਾਜ਼ ਆਫ਼ ਦ ਪੰਜਾਬ**", ਐਚ. ਏ. ਰੋਜ਼ ਦੀ 1911 ਦੀ "**ਗਲਾਸਰੀ ਆਫ਼ ਦ ਟਰਾਈਬਜ਼ ਐਂਡ ਕਾਸਟਜ਼ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬ**", ਡੈਨੀਜ਼ਲ ਇਬਟਸਨ ਦੀ 1881 ਦੀ "**ਪੰਜਾਬ ਕਾਸਟਜ਼**" ਵਿਚ ਵੀ ਬੜੀ ਕੀਮਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਭਰੀ ਪਈ ਹੈ। ਮੈਕਾਲਿਫ਼ ਦੀ "**ਦ ਸਿੱਖ ਰਿਲੀਜਨ**" (1905) ਵੀ ਇਕ ਚੰਗੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਬਾਰੇ ਕਨਿੰਘਮ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਮੈਕਾਲਿਫ਼ ਨੇ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਸਹੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਉੱਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਅਤੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਬਾਬਾ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਹੋਤੀ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ **ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ, ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵਾ, ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਬਦੇਸ਼ੀ ਕਾਰਿੰਦੇ**, ਕਨਿੰਘਮ ਦੀ **ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦ ਸਿਖਜ਼** 91846), ਮਾਲਕਮ ਦੀ **ਸਕੈੱਚ ਆਫ਼ ਦ ਸਿਖਜ਼** (1809), ਚਾਰਲਸ ਗਫ਼ ਤੇ ਆਰਥਰ ਇਨਸ ਦੀ **ਦ ਸਿਖਜ਼ ਐਂਡ ਦ ਸਿੱਖ ਵਾਰਜ਼** (1847), ਮੈਕਗਰੇਗਰ ਦੀ **ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦ ਸਿੱਖਜ਼**, ਸਮਾਈਥ ਦੀ **ਦ ਰੇਅਨਿੰਗ ਫ਼ੈਮਲੀ ਆਫ਼ ਲਾਹੌਰ** (1847), ਹੈਨਰੀ ਟੀ. ਪਰਿੰਸਪ ਦੀ **ਲਾਈਫ਼ ਆਫ਼ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ** (1847), ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ ਦੀ **ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ**, ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਕੋਹਲੀ ਦੀ **ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ** (1953) ਅਤੇ **ਸਨਸੈਟ ਆਫ਼ ਸਿੱਖ ਐਮਪਾਇਅਰ** (1967), ਡਾ: ਫ਼ੌਜਾ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ **ਮਿਲੀਟਰੀ ਸਿਸਟਮ ਆਫ਼ ਦ ਸਿੱਖਜ਼** (1964) ਅਤੇ **ਆਫ਼ਟਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ** (1982), ਬਰਕਤ ਰਾਏ ਚੋਪੜਾ ਦੀ **ਕਿੰਗਡਮ ਆਫ਼ ਦ ਪੰਜਾਬ: 1839-45** (1969), ਗੁਲਸ਼ਨ ਲਾਲ ਚੋਪੜਾ ਦੀ **ਦ ਪੰਜਾਬ ਐਜ਼ ਸੌਵਰਨ ਸਿੱਖ ਸਟੇਟ** (1928), ਐਨ.ਕੇ.ਸਿਨਹਾ ਦੀ **ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ** (1933) ਤੇ **ਰਾਈਜ਼ ਆਫ਼ ਸਿੱਖ ਪਾਵਰ** (1946), ਹਿਊ ਕੁੱਕ ਦੀ **ਦ ਸਿੱਖ ਵਾਰਜ਼** (1928), ਖ਼ੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਦੀ **ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ: ਦ ਮਹਾਰਾਜ ਆਫ਼ ਦ ਪੰਜਾਬ** (1962), ਵਹੀਦ-ਉਦ-ਦੀਨ ਦੀ **ਰੀਅਲ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ** (1965), ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦੀ **ਐਂਗਲੋ-ਸਿਖ ਵਾਰਜ਼** (1968), ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਅਤੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਾਲ (1780 ਤੋਂ 1849) ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਕੀਮਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਭਰੀ ਪਈ ਹੈ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅ-ਸਿੱਖ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਸਿਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੇ '**ਪਰਾਸ਼ਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ**' (1951) ਵਿਚ ਬੜੀ ਤਫ਼ਸੀਲ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲੇਪਿਲ ਗਰਿਫ਼ਨ ਦੀ **ਦ ਪੰਜਾਬ ਚੀਫ਼ਸ: ਹਿਸਟੋਰੀਕਲ ਐਂਡ ਬਾਇਓਗਰਾਫ਼ੀਕਲ ਨੋਟਿਸਿਜ਼ ਔਨ ਦ ਪਰਿੰਸੀਪਲ ਫ਼ੈਮਲੀਜ਼ ਇਨ ਲਾਹੌਰ** (1865) ਅਤੇ **ਦ ਰਾਜਾਜ਼ ਆਫ਼ ਦ ਪੰਜਾਬ** (1870) ਵਿਚ ਵੀ ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ, ਰਾਜਿਆਂ ਤੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਕੀਮਤੀ ਸਮੱਗਰੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਲੋਕ ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਕਵੀ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ **ਜੰਗਨਾਮਾ ਸਿੰਘਾਂ ਅਤੇ ਫ਼ਰੰਗੀਆਂ** (1847) ਵਿਚ ਬਖ਼ੂਬੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ (ਉਂਵ ਇਸ ਵੇਰਵੇ ਵਿਚ ਕਈ ਗ਼ਲਤ ਤੱਥ ਵੀ ਭਰੇ ਹੋਏ ਹਨ)।

ਲੇਡੀ ਲੋਗਿਨ ਦੀ **ਸਰ ਜਾਹਨ ਲੋਗਨ ਐਂਡ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ** ਅਤੇ ਐਮ.

ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਤੇ ਐਸ. ਆਨੰਦ ਦੀ **ਕੁਈਨ ਵਿਕਟੋਰੀਆਜ਼ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ**, ਈਵਾਨ ਬੈਲ ਦੀ **ਅਨੈਕਸੇਸ਼ਨ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬ ਐਂਡ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ** (1882) ਵਿਚ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਬੜੀ ਕੀਮਤੀ ਸਮੱਗਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। 1839 ਤੋਂ 1860 ਤਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬਾਰੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ **ਸੀਕਰਟ ਕੰਸਲਟੇਸ਼ਨਜ਼, ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਕੰਸਲਟੇਸ਼ਨਜ਼** ਅਤੇ ਬਿਕਰਮਜੀਤ ਹਸਰਤ ਦੀਆਂ **ਐਂਗਲੋ ਸਿੱਖ ਰਲਿਸ਼ਨਜ਼** (1968) ਅਤੇ **ਪੰਜਾਬ ਪੇਪਰਜ਼** (1970) ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕੀਮਤੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਐਮ.ਐਲ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਦੀ **ਪੰਜਾਬਜ਼ ਪਾਇਨੀਅਰ ਫ਼ਰੀਡਮ ਫ਼ਾਈਟਰਜ਼** (1964) ਵੀ ਇਸ ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਇਕ ਚੰਗੀ ਲਿਖਤ ਹੈ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਕੀਮਤੀ ਰਿਕਾਰਡ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਾਮਨਵੈਲਥ ਆਫ਼ਿਸ (ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਲਾਇਬਰੇਰੀ) ਲੰਡਨ ਅਤੇ ਨੈਸ਼ਨਲ ਆਰਕਾਈਵਜ਼ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਲੱਖਾਂ ਫ਼ਾਈਲਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਰਿਕਾਰਡ ਪਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਤਾਈਨਾਤ ਵਾਇਸਰੋਏ, ਗਵਰਨਰ, ਆਰਮੀ ਤੇ ਹੋਰ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੇ ਨਿਜੀ ਰਿਕਾਰਡਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਬੜਾ ਕੁਝ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਯਾਤਰੂਆਂ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਕੀਮਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੁਖ ਹਨ: ਡਬਲਯੂ. ਮੂਰਕਰਾਫ਼ਟ ਤੇ ਜੀ. ਫ਼ਰੈਡਬੈਕ (1837), ਐਚ.ਐਲ.ਓ. ਗੈਰਟ (ਦੂਜੀ ਐਡੀਸ਼ਨ 1935), ਜੀ. ਟੀ. ਵਾਈਨੇ (1840), ਬੈਰਨ ਚਾਰਲਸ ਹਿਊਗਲ (1845), ਡਬਲਯੂ ਜੀ. ਔਸਬੋਰਨ (1840), ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਬਰਨਸ (1834), ਐਮ. ਐਚ. ਪਰਸ (ਦੂਜੀ ਐਡੀਸ਼ਨ 1971) ਵਗ਼ੈਰਾ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ। **ਭਾਈ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ** (ਜੱਦੋਜਹਿਦ ਕਾਲ 1847-65) ਬਾਰੇ ਐਮ.ਐਲ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਨੇ ਬੜੀ ਕੀਮਤੀ ਕਿਤਾਬ ਛਾਪੀ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਬਾਰੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਲਿਖਤ ਡਾ: ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦੀ **ਕੂਕਿਆਂ ਦੀ ਵਿਥਿਆ** (1944) ਹੈ। ਡਾ: ਫ਼ੌਜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਲਹਿਰ ਬਾਰੇ **ਕੂਕਾ ਮੂਵਮੈਂਟ** (1965) ਲਿਖੀ ਹੈ।

ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਬਾਰੇ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਇਕ ਕੀਮਤੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਹੈ। ਉਂਞ ਇਸ ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਵਧੀਆ ਸਮੱਗਰੀ **'ਖਾਲਸਾ ਅਖ਼ਬਾਰ'** ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਘਟ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਡਾ: ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ ਦਾ ਖੋਜ ਥੀਸਿਸ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਭਸੌੜ ਅਤੇ ਬਾਬੂ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਤੇਜਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੜੀ ਕੀਮਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕਿਤਾਬੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਡਾ: ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਸੰਪਾਦਿਤ **ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਅਭਿਨੰਦਨ ਗ੍ਰੰਥ** ਵਿਚ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਬਾਰੇ ਵਧੀਆ ਸਮੱਗਰੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਬਾਰੇ: ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖ, ਮੁਸਲਿਮ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਤਰੇੜਾਂ ਆ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰੀ ਮੁਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ 'ਤੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਦਯਾ ਨੰਦ ਦਾ 'ਸਤਿਆਰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਇਸ ਨਫ਼ਰਤ ਲਹਿਰ ਦਾ ਮੁਖ ਸੋਮਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਵੀ ਕੁਝ ਲਿਖਤਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ: ਜੇ.ਐਨ. ਫ਼ਰਕੂਹਾਰ ਦੀ **ਮਾਡਰਨ ਰਿਲੀਜੀਅਸ ਮੂਵਮੈਂਟਸ ਇਨ**

ਇੰਡੀਆ (1924), ਜੇ.ਸੀ.ਆਰਚਰ ਦੀ **ਸਿੱਖਜ਼ ਇਨ ਰੀਲੇਸ਼ਨ ਟੂ ਹਿੰਦੂਜ਼, ਮੁਸਲਿਮਜ਼, ਕਰਿਸਚੀਅਨਜ਼ ਐਂਡ ਅਹਿਮਦੀਆਜ਼** (1946), ਕੈਨਥ ਡਬਲਯੂ. ਜੋਨਜ਼ ਦੀ **ਆਰੀਆ ਧਰਮ: ਹਿੰਦੂ ਕਾਨਸ਼ੀਅਸਨੈਸ ਇਨ ਨਾਈਨਟੀਨਥ ਸੈਂਚੁਰੀ ਪੰਜਾਬ** (1976), ਸਪੈਂਸਰ ਲਾਵਨ ਦੀ **ਦ ਅਹਿਮਦੀਆ ਮੂਵਮੈਂਟ: ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਐਂਡ ਪਰਸਪੈਕਟਿਵ** (1974) ਵਿਚ ਇਸ ਮਸਲੇ ਦਾ ਖ਼ੂਬੀ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਸਿੱਖ-ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਸਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਦਯਾ ਨੰਦ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਬਾਰੇ ਵਧੀਆ ਵੇਰਵਾ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਿਤਾਬ **ਮੇਰਾ ਤੇ ਸਾਧੂ ਦਯਾ ਨੰਦ ਦਾ ਸੰਬਾਦ** ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਸਬੰਧੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਸੋਮੇ ਸਿੱਖ ਆਗੂਆਂ (ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਿੰ: ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ, ਗਿ: ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ, ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਕਮਲਾ ਅਕਾਲੀ, ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਵੈਦ, ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਝੱਬਰ ਵਗ਼ੈਰਾ) ਦੀਆਂ ਸ੍ਵੈ-ਜੀਵਨੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ, ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ "**ਹੋਮ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਐਂਡ ਜੁਡੀਸ਼ੀਅਲ ਰਿਪੋਰਟਜ਼**" ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਰਕਾਰੀ ਫ਼ਾਇਲਾਂ (ਨੈਸ਼ਨਲ ਆਰਕਾਈਵਜ਼ ਦਿੱਲੀ, ਕਾਮਨਵੈਲਥ ਰਿਕਾਰਡਜ਼ ਲੰਡਨ, ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਆਰਕਾਈਵਜ਼ ਪਟਿਆਲਾ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ) ਨੇਟਿਵ ਪ੍ਰੈਸ ਐਬਸਟਰੈਕਟਸ ਵਗ਼ੈਰਾ ਹਨ। ਡੇਵਿਡ ਪੈਟਰੀ ਦੀ 1911 ਦੀ ਖ਼ੁਫ਼ੀਆ ਰਿਪੋਰਟ **ਡਿਵੈਲਪਮੈਂਟਸ ਇਨ ਸਿੱਖ ਪਾਲਿਟਿਕਸ** ਵਿਚ ਵੀ ਬੜੀ ਅਹਿਮ ਜਾਣਕਾਰੀ ਭਰੀ ਪਈ ਹੈ। ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ (1913-1919) ਬਾਰੇ ਸਭ ਤੋਂ ਕੀਮਤੀ ਸੋਮਾ ਅੱਜ ਵੀ ਆਈਸਮੌਂਗਰ ਤੇ ਸਲੈਟਰੀ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ **ਐਨ ਅਕਾਊਂਟ ਆਫ਼ ਗ਼ਦਰ ਕਾਂਸਪੀਰੇਸੀ** (1918) ਹੈ। ਹਾਲਾਂ ਕਿ ਇਹ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਖ਼ੁਫ਼ੀਆ ਰਿਪੋਰਟ ਸੀ। ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਬਾਰੇ ਇਕ ਕਿਤਾਬ ਕਾਮਰੇਡ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਗ ਸਹਿਮਸਰਾ ਦੀ **ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ** (1961) ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕਾਮਾਗਾਟਾ ਜਹਾਜ਼ ਬਾਰੇ ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਿਤਾਬ **ਜ਼ੁਲਮੀ ਕਥਾ** ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼ ਦੀ **ਟਰੈਜਡੀ ਆਫ਼ ਕਾਮਾਗਾਟਾ ਮਾਰੂ** (1975) ਵੀ ਵਧੀਆ ਖੋਜ ਹੈ। ਉਂਞ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਇਕ ਕਿਤਾਬ ਹਿਊ ਜੌਹਨਸਟਨ ਨੇ **ਵੋਏਜ ਆਫ਼ ਕਾਮਾਗਾਟਾ ਮਾਰੂ** (1979) ਵੀ ਲਿਖੀ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲਾ ਬਾਗ਼ ਸਾਕਾ (13 ਅਪਰੈਲ 1919) ਬਾਰੇ ਵੀ.ਐਨ. ਦੱਤਾ ਦੀ **ਜਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲਾ ਬਾਗ਼** (1969) ਚੰਗੀ ਲਿਖਤ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਦੀ **ਦ ਜਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲਾ ਬਾਗ਼ ਮੈਸੇਕਰ: ਏ ਪ੍ਰੀਮੈਡੀਟੇਟਿਡ ਪਲਾਨ** (1978), ਅਲਫਰਡ ਡਰੇਪਰ ਦੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ: **ਦ ਮੈਸੇਕਰ ਦੈਟ ਐਂਡਿਡ ਦ ਰਾਜ** (1981), ਹੈਨਰੀ ਕਾਲਵਿਨ ਦੀ **ਦ ਲਾਈਫ਼ ਆਫ਼ ਜਨਰਲ ਡਾਇਰ** (1929) ਵਿਚ ਵੀ ਕੀਮਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। 2005 ਵਿਚ ਛਪੀ ਡਾ: isErwgykür dI ikqwb **ਮਾਰਟੀਅਰਡਮ ਆਫ਼ ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ** ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਬਾਰੇ ਬੜੇ ਅਹਿਮ ਇੰਕਸ਼ਾਫ਼ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ (1919 ਤੋਂ 1926) ਬਾਰੇ ਵੀ. ਡਬਲਯੂ. ਸਮਿਥ ਦੀ, 22 ਫ਼ਰਵਰੀ

1922 ਦੀ, ਖ਼ੁਫ਼ੀਆ ਰਿਪੋਰਟ 1924 ਦੀ ਹੇਲੀ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਜ਼ ਕੇਸੋ ਕੀਮਤੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਲਿਖਤਾਂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਦੀ **ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ** (1951), ਡਾ. ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਿਲਗੀਰ ਦੀਆਂ **ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਕਿਵੇਂ ਬਣੀ** (2000) ਤੇ **ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ** (1978, ਸੋਧੀ ਤੇ ਵਧਾਈ ਹੋਈ ਐਡੀਸ਼ਨ 2000), ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼ ਦੀ **ਅਕਾਲੀ ਮੋਰਚਿਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ** (1972) ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਝੁਬਾਲੀਏ ਦਾ '**ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੀਵਨ**', ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੈਦ ਦਾ '**ਭਿਆਨਕ ਸਾਕਾ ਤਰਨ ਤਾਰਨ**', ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਝੱਬਰ ਦੀ '**ਅਕਾਲੀ ਮੋਰਚੇ ਅਤੇ ਝੱਬਰ**', ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ '**ਬਬਰ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ**' (1970), ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਦੀ '**ਬਬਰ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਆਗੂ**' (1950, ਸੋਧੀ ਐਡੀਸ਼ਨ 1998), ਮਿਲਖਾ ਸਿੰਘ ਦੀ "**ਬਬਰ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ**" ਵਗੈਰਾ ਵੀ ਕੀਮਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਤਾਂ ਚਸ਼ਮਦੀਦ ਗਵਾਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਹਨ। ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਬਾਰੇ ਰੁਚੀ ਰਾਮ ਸਾਹਨੀ ਦੀ **ਸਟਰਗਲ ਫ਼ਾਰ ਫ਼ਰੀਡਮ ਆਫ਼ ਸਿੱਖ ਸ਼ਰਾਈਨਜ਼** (1965), ਡਾ: ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦੀ **ਸਮ ਕਾਨਫ਼ੀਡੈਂਸ਼ਲ ਪੇਪਰਜ਼ ਆਫ਼ ਅਕਾਲੀ ਮੂਵਮੈਂਟ** (1965), ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ **ਨਾਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪੁਰਾਤਨ ਹਾਲ** (1921), ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਦੀ **ਅਕਾਲੀ ਮੋਰਚੇ ਤੇ ਝੱਬਰ** (1967), ਬਰਡਵੁੱਡ ਦੀ **ਏ ਕੰਟੀਨੈਂਟ ਐਕਸਪੈਰੀਮੈਂਟਸ** (1947) ਵਿਚ ਵੀ ਅਹਿਮ ਸਮੱਗਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਕੀਮਤੀ ਸੋਮਾ ਮਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਲੇਖ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਲੇਖ ਦੋ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ **ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਲੇਖ** ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਡਾ: ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਿਲਗੀਰ ਨੇ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰ ਕੇ ਛਾਪੇ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅਕਾਲੀ, ਪੰਜਾਬ ਦਰਪਣ, ਅਕਾਲੀ ਪਤ੍ਰਕਾ ਦੀਆਂ ਫ਼ਾਈਲਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕੀਮਤੀ ਸਮੱਗਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

1919 ਤੋਂ 1947 ਤਕ ਦੀ ਸਿੱਖ ਸਿਆਸਤ ਬਾਰੇ ਕੈਲਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਗੁਲਾਟੀ ਦੀ **ਅਕਾਲੀਜ਼: ਪਾਸਟ ਐਂਡ ਪਰੈਜ਼ੰਟ** (1974), ਸੁਖਮਨੀ ਬੱਲ ਦੀ **ਪਾਲਟਿਕਸ ਆਫ਼ ਸੈਂਟਰਲ ਸਿੱਖ ਲੀਗ** (1991), ਕੇ. ਐਲ. ਟੁਟੇਜਾ ਦੀ **ਸਿੱਖ ਪਾਲਿਟਿਕਸ: 1920-40** (1984), ਦੁਰਲਭ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ **ਵੇਲੀਅੰਟ ਫ਼ਾਈਟਰ**: ਜੀਵਨ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ (1942) ਅਤੇ **ਸਿੱਖ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ** (1950), ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਤਾਲਿਬ ਤੇ ਲਾਲ ਸਿੰਘ **ਦ ਆਇਡੀਆ ਆਫ਼ ਸਿੱਖ ਸਟੇਟ** (1946), ਸਾਧੂ ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਦੀ **ਦ ਸਿਖਜ਼ ਡਿਮਾਂਡ ਦੇਅਰ ਹੋਮਲੈਂਡ** (1946), ਲੈਂਡਨ ਸਾਰਸਫ਼ੀਲਡ ਦੀ **ਬਿਟਰੇਅਲ ਆਫ਼ ਦ ਸਿਖਜ਼** (1946), ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਹਮਦਰਦ ਦੀ **ਆਜ਼ਾਦ ਪੰਜਾਬ** (1943), ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ **ਗਾਂਧੀ ਐਂਡ ਸਿਖਜ਼**, ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਦੀ **ਸਿੱਖ ਪੁਲੀਟੀਕਲ ਪਾਰਟੀਜ਼** (1948), ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ **ਅਣਖੀਲਾ ਸੂਰਮਾ: ਜੀਵਨ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ** (1950), ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ ਦੀ **ਜੀਵਨ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ** (1968) ਵਿਚ ਵੀ ਅਹਿਮ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਬਾਰੇ ਡਾ: ਅੰਬੇਦਕਰ ਦੀ **ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਐਂਡ ਪਾਰਟੀਸ਼ਨ**

ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ (1945), ਡਾ: ਰਾਜਿੰਦਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਦੀ **ਇੰਡੀਆ ਡਿਵਾਈਡਡ** (1947), ਮੌਲਾਨਾ ਆਜ਼ਾਦ ਦੀ **ਇੰਡੀਆ ਵਿਨਜ਼ ਫ਼ਰੀਡਮ** (1959), ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਦੇ ਉਹ ਵੀਹ ਸਫ਼ੇ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਵੀਹ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਛਾਪੇ ਗਏ, ਏ.ਐਨ. ਬਾਲੀ ਦੀ **ਨਾਓ ਇਟ ਕੈਨ ਬੀ ਟੋਲਡ** (1949), ਪੈਂਡਰਲ ਮੂਨ ਦੀ **ਡਿਵਾਈਡ ਐਂਡ ਕੁਇਟ** (1961), ਸਤਿਆ ਐਮ. ਰਾਏ. ਦੀ **ਪਾਰਟੀਸ਼ਨ ਆਫ਼ ਦ ਪੰਜਾਬ** (1965) ਅਤੇ **ਪੰਜਾਬ ਹੀਰੋਇਕ ਟਰੈਡੀਸ਼ਨ** (1970), ਡਾ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ **ਪਾਰਟੀਸ਼ਨ ਆਫ਼ ਦ ਪੰਜਾਬ** (1972) ਅਤੇ **ਸਮ ਡਾਕੂਮੈਂਟਸ ਆਫ਼ ਦ ਪਾਰਟੀਸ਼ਨ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬ** (1983) ਬੜੇ ਕੀਮਤੀ ਸੋਮੇ ਹਨ। ਇੰਞ ਹੀ ਕੈਂਪਬੈਲ ਦੀ **ਮਿਸ਼ਨ ਵਿਦ ਮਾਊਂਟਬੈਟਨ** (1951), **ਫ਼ਰੀਡਮ ਐਟ ਮਿਡਨਾਈਟ** (ਲੈਂਪਾਇਅਰ), .ਈ.ਡਬਲਯੂ.ਆਰ. ਲੁੰਬੀ ਦੀ **ਟਰਾਂਸਫ਼ਰ ਆਫ਼ ਪਾਵਰ ਇਨ ਇੰਡੀਆ** (1956), ਵੀ.ਪੀ.ਮੈਨਨ ਦੀ **ਟਰਾਂਸਫ਼ਰ ਆਫ਼ ਪਾਵਰ ਇਨ ਇੰਡੀਆ** (1979), ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਸਰਕਾਰ ਦੀ **ਪਾਰਟੀਸ਼ਨ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬ: ਏ ਕੰਮਪਾਈਲੇਸ਼ਨ ਆਫ਼ ਆਫ਼ੀਸ਼ੀਅਲ ਡਾਕੂਮੈਂਟਸ** (1983), ਦੁਰਗਾ ਦਾਸ ਦੀ **ਇੰਡੀਆ ਫ਼ਰੋਮ ਕਰਜ਼ਨ ਟੂ ਨਹਿਰੂ ਐਂਡ ਆਫ਼ਟਰ** (1970) ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

1947 ਤੋਂ 1966 ਤਕ ਬਾਰੇ ਮਾਈਕਲ ਬਰੈਚਰ ਦੀ **ਨਹਿਰੂ: ਏ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਬਾਇਓਗਰਾਫ਼ੀ** (1959), ਬਲਦੇਵ ਰਾਜ ਨਈਅਰ ਦੀ **ਮਾਈਨੌਰਟੀ ਪਾਲਿਟਿਕਸ ਇਨ ਪੰਜਾਬ** (1966), ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸਰਹੱਦੀ ਦੀ **ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬਾ** (1970), ਪਾਲ ਬਰਾਸ ਦੀ **ਲੈਂਗੁਇਜ ਰਿਲੀਜਨ ਐਂਡ ਪਾਲਿਟਿਕਸ ਇਨ ਨਾਰਥ ਇੰਡੀਆ** (1974), ਸ. ਗੁਰਰਤਨਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ "**ਇਲਸਟਰੇਟਡ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਸਿਖਜ਼: 1947-78** (1979)", ਡਾ. ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਿਲਗੀਰ ਦੀਆਂ **ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ** (1978, ਸੋਧੀ ਐਡੀਸ਼ਨ 2000) ਤੇ "**1955 ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬਾ ਮੋਰਚਾ**" (1999), ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ "**64 ਰੋਜ਼ਾ ਅਕਾਲੀ ਮੋਰਚੇ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ**" (1955), ਪੰਡਤ ਮੋਹਣ ਲਾਲ ਦੀ "**ਡਿਸਇਨਟੇਗਰੇਸ਼ਨ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬ**" (1984), ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸਹੋਤਾ ਦੀ **ਡੈਸਟੀਨੀ ਆਫ਼ ਦ ਸਿੱਖਜ਼** (1980) ਬੜੀ ਵਡਮੁੱਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਭਰੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ।

1978 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਬਾਰੇ ਏ.ਐਸ. ਨਾਰੰਗ ਦੀ **ਸਟੌਰਮ ਓਵਰ ਸਤਲੁਜ** (1983), ਚਾਂਦ ਜੋਸ਼ੀ ਦੀ **ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ: ਮਿੱਥ ਐਂਡ ਰਿਐਲਟੀ** (1984), ਖ਼ੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕੁਲਦੀਪ ਨਈਅਰ ਦੀ **ਟਰੈਜਡੀ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬ: ਅਪਰੇਸ਼ਨ ਬਲਿਊ ਸਟਾਰ ਐਂਡ ਆਫ਼ਟਰ** (1984), ਪ੍ਰਮੋਦ ਕੁਮਾਰ, ਮਨਮੋਹਨ ਸ਼ਰਮਾ, ਅਤੁਲ ਸੂਦ ਤੇ ਅਸ਼ਵਨੀ ਹਾਂਡਾ ਦੀ **ਪੰਜਾਬ ਕਰਾਈਸਿਜ਼: ਕੰਟੈਕਸਟ ਐਂਡ ਟਰੈਂਡਜ਼** (1984), ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਦੀ **ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਛੇ ਦਿਨ**, ਪਤਵੰਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹਰਜੀ ਮਲਿਕ ਦੀ "**ਪੰਜਾਬ: ਫ਼ੈਟਲ ਮਿਸਕੈਲਕੁਲੇਸ਼ਨ**" (1985), ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬੈਂਸ ਦੀ "**ਸੀਅਜ਼ ਆਫ਼ ਦ ਸਿਖਜ਼**" (1988), ਡਾ: ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ "**ਦ ਸੀਅਜ਼ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬ**", ਹਰਬੀਰ ਸਿੰਘ ਭੰਵਰ ਦੀ "**ਡਾਇਰੀ ਦੇ ਪੰਨੇ**" (1985), ਅਬੀਦਾ ਸਮੀ-ਉਦ-ਦੀਨ ਦੀ **ਦ ਪੰਜਾਬ ਕਰਾਈਸਿਜ਼: ਚੈਲੰਜ ਐਂਡ ਰਿਸਪਾਂਸ** (1985), ਅਨੂਪ ਚੰਦ ਕਪੂਰ ਦੀ **ਦ ਪੰਜਾਬ ਕਰਾਈਸਿਜ਼:**

ਐਨ ਐਨਾਲਿਟੀਕਲ ਸਟੱਡੀ (1985), ਸੱਤਿਆ ਐਮ. ਰਾਏ ਦੀ **ਪੰਜਾਬ ਆਫ਼ਟਰ ਪਾਰਟੀਸ਼ਨ** (1986), ਡਾ: ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਿਲਗੀਰ ਦੀਆਂ "**ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ਼**" (1988), "**ਸਿੱਖ ਹਾਈਜੈਕਰ**" (1989), "**ਸਿੱਖ ਸਟਰਗਲ ਫ਼ਾਰ ਸਾਵਰੱਨਟੀ: ਐਨ ਹਿਸਟੋਰੀਕਲ ਪਰਸਪੈਕਟਿਵ**" (1992), **ਇੰਡੀਆ ਕਿਲਜ਼ ਦ ਸਿੱਖਜ਼** (1992) ਤੇ **ਵ੍ਹਾਈਟ ਪੇਪਰ ਆਨ ਸਿੱਖ ਸਿਚੂਏਸਨ** (1993), ਡਾ: ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ ਦੀ "**ਇੰਡੀਆ ਕੁਮਿਟਸ ਸੁਇਸਾਈਡ**" (1986) ਤੇ **ਵ੍ਹਾਈਟ ਪੇਪਰ** (1994), ਹਿਊਮਨ ਰਾਈਟਸ ਆਰਗੇਨਾਈਜ਼ੇਸਨ ਦੀਆਂ **ਹੂ ਆਰ ਗਿਲਟੀ** (1984) ਅਤੇ **ਅਪਰੇਸ਼ਨ ਇਨ ਪੰਜਾਬ** (1986), ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ "**ਨੇੜਿਓਂ ਡਿੱਠੇ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ**", ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਛਪੀਆਂ ਅਬਦੁਲ ਗ਼ਨੀ ਦੀ "**ਦ ਸਿਖ ਵੋਲਕੇਨੋ**" ਤੇ ਐਸ.ਐਚ ਮਿਰਜ਼ਾ, ਐਸ.ਐਫ਼.ਹਸਰਤ ਤੇ ਸੁਹੇਲ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ "**ਦ ਸਿੱਖ ਕੁਐਸਚਨ**" ਵਗ਼ੈਰਾ ਇਸ ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਸਮੱਗਰੀ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹਨ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨੀ "**ਮਾਈ ਟਰੁਥ**" (1980) ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸਿੱਖ ਵਿਰੋਧਤਾ ਬਾਰੇ ਅਹਿਮ ਇੰਕਸ਼ਾਫ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

1984 ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਬਾਰੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮਾਰਕ ਤੁੱਲੀ ਤੇ ਸਤੀਸ਼ ਜੈਕਬ (**ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ: ਮਿਸਜ਼ ਗਾਂਧੀਜ਼ ਲਾਸਟ ਬੈਟਲ**, 1985), ਕੁਲਦੀਪ ਬਰਾੜ (**ਅਪਰੇਸ਼ਨ ਬਲਿਊ ਸਟਾਰ**), ਕੇ.ਪੀ.ਐਸ ਗਿੱਲ ਵਰਗਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਸਰਕਾਰੀ ਪੱਖ ਬਾਰੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖਵਾਈਆਂ ਸਨ। ਉਂਞ ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਦਰ ਉਤੇ ਡੀ.ਪੀ. ਧਰ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇੰਕਸ਼ਾਫ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਰਬੈਰੋ ਦੀ ਕਿਤਾਬ **ਬੁਲਟ ਫ਼ਾਰ ਬੁਲਟ** ਵਿਚ ਵੀ ਭਾਵੇਂ ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਕਈ ਥਾਂਈਂ, ਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ, ਕੁਝ ਅਹਿਮ ਰਾਜ਼ (ਜਿਵੇਂ ਸੁਰਜੀਤ ਬਰਨਾਲਕਾ ਤੇ ਕੈਪਟਨ ਕੰਵਲਜੀਤ ਦੀਆਂ ਐਂਟੀ-ਸਿੱਖ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ) ਖੋਲ੍ਹ ਗਿਆ ਹੈ। ਫ਼ਿਰਕੂ ਹਿੰਦੂ ਲੇਖਕਾਂ ਵੀ. ਐਸ. ਨਾਈਪਾਲ ਦੀ **ਇੰਡੀਆ: ਮਿਲੀਅਨ ਮਿਊਚਨੀਜ਼** (1985) ਅਤੇ ਰਾਜੀਵ ਏ. ਕਪੂਰ **ਸਿੱਖ ਸੈਪਰੇਟਇਜ਼ਮ: ਪਾਲਿਟਿਕਸ ਆਫ਼ ਫ਼ੇਥ** (1986) ਵਿਚ ਐਂਟੀ-ਸਿੱਖ ਸੋਚ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਇਕ ਕਿਤਾਬ '**ਨਕਲੀ ਨਿਰੰਕਾਰੀ**' 1978 ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਿਖੀ ਸੀ। ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਵੀ 1979 ਵਿਚ '**ਦ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਸਿੱਖਜ਼**' ਸੀ.ਬੀ. ਵੈਬਸਟਰ ਕੋਲੋਂ ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਇਕ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖਵਾਈ ਸੀ। *(ਨੋਟ: ਨਿਰੰਕਾਰੀ 'ਸਿੱਖ' ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਪੰਥ ਚੋਂ ਖ਼ਾਰਿਜ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ)*। 1979 ਵਿਚ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਇਕ ਲੇਕ ਮਕਲਾਊਡ ਤੋਂ ਵੀ ਲਿਖਵਾਇਆ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਡਾ: ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸੇ ਸਾਲ ਚੁਪਚਾਪ *ਪੰਜਾਬ: ਪਾਸਟ ਐਂਡ ਪਰੈਜ਼ੰਟ* ਜਰਨਲ ਵਿਚ ਛਾਪ ਦਿਤਾ ਸੀ।

ਸਿੱਖ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਬਾਰੇ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਉਤੇ ਹੋਰ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੇ ਸੂਚੀਆਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁਖ ਹਨ: ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਕੋਹਲੀ ਦੀ **ਕੈਟਾਲਾਗ ਆਫ਼ ਖਾਲਸਾ ਦਰਬਾਰ ਰਿਕਰਡਜ਼** (1919, 1927), ਜੇ.ਪੀ-ਐਚ. ਵੋਗਲ ਦੀ ਕੈਟਾਲਾਗ ਆਫ਼ ਭੂਰੀ ਸਿੰਹ ਮਿਊਜ਼ਮ ਐਟ ਚੰਬਾ (1909), ਡਾ: ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦੀ **ਏ ਬਿਬਲੀਓਗਰਾਫ਼ੀ ਆਫ਼ ਦ ਪੰਜਾਬ** (1966) ਅਤੇ **ਏ**

ਬਿਬਲੀਓਗਰਾਫ਼ੀ ਆਫ਼ ਸਿੱਖਇਜ਼ਮ (1967), ਇਕਰਾਮ ਅਲੀ ਮਲਿਕ ਦੀ **ਏ ਬਿਬਲੀਓਗਰਾਫ਼ੀ ਆਫ਼ ਦ ਪੰਜਾਬ ਐਂਡ ਇਟਸ ਡਿਪੈਂਡੈਂਸੀਜ਼: 1849-1910** (1968), ਡਬਲਯੂ. ਐਰਿਕ ਗੁਸਟਾਫ਼ਸਨ ਅਤੇ ਕੈਨਥ ਡਬਲਯੂ. ਜੋਨਸ ਦੀ **ਸੋਰਸਿਜ਼ ਔਨ ਪੰਜਾਬ ਹਿਸਟਰੀ** (1975), ਡਾ: ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ **ਕੈਟਾਲਾਗ ਆਫ਼ ਪਰਸ਼ੀਅਨ ਸੋਰਸਿਜ਼ ਔਨ ਸਿੱਖਇਜ਼ਮ**, ਨਾਰਮਨ ਜੇਰਾਲਡ ਬੈਰੀਅਰ ਦੀ **ਪੰਜਾਬ ਹਿਸਟਰੀ ਇਨ ਪਰਿੰਟਡ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਡਾਕੂਮੈਂਟਸ** (1969), **ਪੰਜਾਬ ਇਨ ਨਾਈਨਟੀਨਥ ਸੈਂਚੁਰੀ ਟਰੈਕਟਸ** (1969) ਅਤੇ **ਬੈਨਡ ਕੰਟਰੋਵਰਸ਼ੀਅਲ ਲਿਟਰੇਚਰ ਐਂਡ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਕੌਂਟਰੋਲ ਇਨ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਇੰਡੀਆ** (1976) ਅਤੇ **ਸਡੀਸ਼ਅਸ ਲਿਟਰੇਚਰ ਇਨ ਪੰਜਾਬ** ਵਗ਼ੈਰਾ। ਨਾਰਮਨ ਜੇਰਾਲਡ ਬੈਰੀਅਰ ਭਾਈ ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ ਸਕੂਲ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਛਾਵਨੀ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਵਿਚ ਖੋਜ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਥੋਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਕੀਮਤੀ ਲਿਟਰੇਚਰ ਚੁਕ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਲੰਡਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਕਈ ਬਿਬਲੀਓਗਰਾਫ਼ੀਜ਼ ਛਾਪੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਡਾ: ਫ਼ੌਜਾ ਸਿੰਘ ਦੀ **ਹਿਸਟੋਰੀਅਨਜ਼ ਐਂਡ ਹਿਸਟੋਰੀਓਗਰਾਫ਼ੀ ਆਫ਼ ਦ ਸਿੱਖਜ਼** (1978) ਵੀ ਇਕ ਕੀਮਤੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਗਰਾਂ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕੁਝ ਕਿਤਾਬਾਂ ਛਪ ਚੁਕੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁਖ ਹਨ: ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ, ਡਾ: ਫ਼ੌਜਾ ਸਿੰਘ, ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ ਤੇ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ **ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ** ਬਾਰੇ, ਲਤੀਫ਼ ਦੀ ਲਾਹੌਰ ਬਾਰੇ, ਡਾ: ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਿਲਗੀਰ ਦੀਆਂ **ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ਼ ਜਲੰਧਰ**, **ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ** ਅਤੇ **ਕੀਰਤਪੁਰ ਸਾਹਿਬ** ਬਾਰੇ। ਵਿਸਾਖਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਤਿੰਨ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ **ਮਾਲਵਾ ਇਤਿਹਾਸ** (1954) ਵਿਚ ਤੱਥ ਤੇ ਮਿਥਹਾਸ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਲਗੱਡ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਇਕ ਫ਼ਾਇਦੇਮੰਦ ਸਮੱਗਰੀ ਹੈ।

ਐਂਟੀ-ਸਿੱਖ ਸਕੂਲ:

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਅਤੇ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜਨ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕ ਮੌਕੇ-ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਸਾਜ਼ਸ਼ੀ ਲਿਖਤ ਬੂਟੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀ 'ਤਵਾਰੀਖ਼ੇ ਸਿੱਖਾਂ' ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਉਸ ਤੋਂ ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਲਿਖਵਾਈ ਸੀ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਨੀਂਹ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਵੱਲੋਂ ਰੱਖੇ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਨੇ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। (ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ਨੇ 'ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਲਿਖਿਆ ਸੀ)।

ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਹ ਹਰਕਤ ਸੋਹਨ ਲਾਲ ਸੂਰੀ ਨੇ '**ਉਮਦਾਤ-ਤੁਤ-ਤਵਾਰੀਖ਼**' ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਸੀ (ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਕਿਤਾਬ ਛਾਪਣ ਵਾਲੇ ਐਡੀਟਰ, ਉਸ ਦੇ ਪੋਤੇ ਨੇ)। ਸੂਰੀ ਨੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਚਾਪਲੂਸੀ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸ

ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ ਬੜਾ ਕੁਝ ਕੂੜ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਈਸਾਈਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ ਅਤੇ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਨੂੰ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਵਿਗਾੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਜੋ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਾਸਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਘਟ ਜਾਵੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਈਸਾਈ ਬਣਨ ਵਾਸਤੇ ਪੇਰਿਆ ਜਾ ਸਕੇ।

ਈਸਾਈਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਹਰਕਤ ਅਰਨੈਸਟ ਟਰੈਂਪ ਨੇ 1887 ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ 'ਦ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਤੇ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਬਾਰੇ ਵੀ ਗ਼ਲਤ ਲਿਖਿਆ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਗ਼ਲਤ ਟਰਾਂਸਲੇਸ਼ਨ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਮੁਮਕਿਨ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਦਾ ਹੱਥ ਵੀ ਹੋਵੇ।

ਟਰੰਪ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਿੰਦੂ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਗੋਕਲ ਚੰਦ ਨਾਰੰਗ (**ਟਰਾਂਸਫ਼ਰਮੇਸ਼ਨ ਆਫ਼ ਸਿੱਖਇਜ਼ਮ**), 1945 ਦੀ ਲਿਖਤ, ਅਤੇ ਇੰਦੂ ਭੂਸ਼ਨ ਬੈਨਰਜੀ (**ਐਵੋਲੂਸ਼ਨ ਆਫ਼ ਸਿੱਖਇਜ਼ਮ**), 1947 ਦੀ ਲਿਖਤ, ਨੇ ਵੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜਨ ਦੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੌਲਤ ਰਾਏ (**ਸਾਹਿਬੇ ਕਮਾਲ**) ਅਤੇ ਪਰਮਾ ਨੰਦ (**ਬੰਦਾ ਬੈਰਾਗੀ**) ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਸਾਜ਼ਸ਼ੀ ਲਿਖਤਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਡਾਕਟਰ ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ ਨੇ ਸਿੱਖ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਬਾਰੇ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਸੋਮਿਆਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਬੜੀ ਕੀਮਤੀ ਸਮੱਗਰੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ; ਪਰ ਆਪਣੀ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਪਹੁੰਚ ਕਾਰਨ ਉਹ ਸਿੱਖ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਨਾਲ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਧੱਕਾ ਕਰ ਗਿਆ ਤੇ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਦੀ ਕੀਮਤ ਘਟਾ ਲਈ। ਦੋ ਹੋਰ ਸਿੱਖ-ਵਿਰੋਧੀ ਲੇਖਕਾਂ ਜਾਦੂ ਨਾਥ ਸਰਕਾਰ ਨੇ '**ਫ਼ਾਲ ਆਫ਼ ਮੁਗ਼ਲ ਐਂਪਾਇਰ**', 1932 ਦੀ ਲਿਖਤ, ਅਤੇ ਸਤੀਸ਼ ਚੰਦਰ ਨੇ **ਪਾਰਟੀਜ਼ ਐਂਡ ਪਾਲਿਟਿਕਸ ਐਟ ਦ ਮੁਗ਼ਲ ਕੋਰਟ** ਵਿਚ ਵੀ ਸਿੱਖ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਨੂੰ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਵਿਗਾੜਿਆ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਨਫ਼ਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰੇਆਮ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ।

1970 ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਖ ਤ੍ਵਾਰੀਖ਼ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜਨ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਉਚੇਚੀ ਲਹਿਰ ਵੀ ਚਲਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਦਾ ਮੁਖੀ ਹਿਊ ਮਕਲਾਊਡ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਊਜ਼ੀਲੈਂਡ ਦਾ ਇਹ ਇਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਪਹਿਲਾਂ ਬੇਅਰਿੰਗ ਯੂਨੀਅਨ ਕਰਿਸਚੀਅਨ ਕਾਲਜ ਬਟਾਲਾ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ (ਦਰਅਸਲ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸਾਈ ਬਣਨ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰੇਰਦਾ ਸੀ) ਤੇ ਫਿਰ ਐਂਟੀ-ਸਿਖ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਲਾਬੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਟਰਾਂਟੋ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ "ਸਿੱਖ ਚੇਅਰ" 'ਤੇ ਬਿਠਵਾ ਦਿਤਾ। ਇਹ ਹਿਊ ਮਕਲਾਊਡ, ਜਗਤਾਰ ਸਿੰਘ (ਜੇ. ਐਸ.) ਗਰੇਵਾਲ ਦਾ ਖ਼ਾਸ ਸਾਥੀ ਸੀ (ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਮਕਲਾਊਡ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ "ਬੀ-40 ਜਨਮ ਸਾਖੀ" ਇਸੇ ਗਰੇਵਾਲ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮਰਪਣ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਪਰ ਮਗਰੋਂ ਗਰੇਵਾਲ ਤੇ ਮਕਲਾਊਡ ਵਿਚ ਵਿਗੜ ਗਈ ਸੀ)। ਜੇ. ਐਸ. ਗਰੇਵਾਲ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹੋਰ ਚੇਲੇ (ਇੰਦੂ ਬੰਗਾ, ਸੁਰਜੀਤ ਹਾਂਸ ਵਗ਼ੈਰਾ) ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਿੱਖ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ ਅਤੇ ਤ੍ਵਾਰੀਖ਼ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜਨ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਇਸ ਗਰੁਪ ਨੇ ਕਈ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਸ਼ਰੇਆਮ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਮਕਲਾਊਡ ਨੇ ਕਈ ਸਟੂਡੈਂਟ ਅੱਗੇ ਲਿਆਂਦੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀਆਂ ਤੇ ਡਿਗਰੀਆਂ ਦਿਵਾਈਆਂ। ਫਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ, ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ, ਤ੍ਵਾਰੀਖ਼ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਲੇਖ ਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਅਤੇ

ਮਕਲਾਊਡ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੀ-ਐਚ. ਡੀ. ਦੀਆਂ ਡਿਗਰੀਆਂ ਵੀ ਦਿਵਾਈਆਂ ਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀਆਂ ਵੀ।

ਮਕਲਾਊਡ ਦੇ ਖ਼ਾਸ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਵਿਚ ਹਰਜੋਤ ਉਬਰਾਏ, ਪਿਸ਼ੌਰਾ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਿੰਦਰ ਮਾਨ, ਲਾਊ ਫ਼ੈਂਚ ਵਗੈਰਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇਸ ਐਂਟੀ-ਸਿੱਖ ਸਕੂਲ ਦੇ ਈਸਾਈ ਪਬਲਿਸ਼ਰਾਂ (ਆਕਸਫੋਰਡ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪ੍ਰੈਸ, ਪੈਂਗੁਇਨ ਵਗੈਰਾ) ਨਾਲ ਵੀ ਕੋਈ 'ਖ਼ਾਸ' ਸਬੰਧ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆ ਬੇਹੱਦ ਘਟੀਆ ਅਕਾਦਮਿਕ ਪੱਧਰ ਦੀਆ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨੂੰ ਜੰਗੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਛਾਪਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਇਸ ਐਂਟੀ-ਸਿੱਖ ਸਕੂਲ ਦੇ ਹੋਰ ਸਾਥੀਆਂ ਵਿਚ ਆਈ. ਜੇ. ਸਿੰਘ (ਨਿਊ ਯਾਰਕ, ਅਮਰੀਕਾ) ਤੇ ਜੇਰਾਲਡ ਬੈਰੀਅਰ (ਬਰਕਲੇ, ਅਮਰੀਕਾ), ਰੂਡੀ ਥਾਮਸਨ (ਡੈਨਮਾਰਕ), ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਦਿੱਲੀ) ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਹਿਬੂਬ, ਅਮਰਜੀਤ ਗਰੇਵਾਲ ਤੇ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਵਰਗੇ ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਲੇਖਕ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੱਧ ਤੇ ਅਸਿੱਧੇ ਹਿਮਾਇਤੀ ਵੀ ਹਨ। ਪ੍ਰੋ. ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਾ ਦੀ ਧੀ, ਨਿੱਕੀ-ਗੁਨਿੰਦਰ, ਨੂੰ ਇਸ ਗਰੁਪ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰੱਦ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰ ਜਦ ਉਸ ਕੁੜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖ ਪਤੀ ਨੂੰ ਤਲਾਕ ਦੇ ਕੇ ਇਕ ਈਸਾਈ ਬੁਆਏ-ਫ਼ਰੈਂਡ ਗੋਰੇ ਆਦਮੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਇਸ ਗਰੁਪ ਨੇ ਨਿੱਕੀ-ਗੁਨਿੰਦਰ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਲਿਆ।

ਮਕਲਾਊਡ ਗਰੁਪ ਦੀ ਸੋਚ ਵਾਲੇ ਹੋਰ ਈਸਾਈ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚ ਓਵਨ ਕੋਲ, ਸੀ. ਐਚ. ਲੋਇਲਨ, ਸੀ.ਬੀ.ਵੈਬਸਟਰ ਵੀ ਹਨ। ਸਿਰਫ਼ ਨਿਓਲ ਕਿੰਗ ਹੀ ਇਕੋ-ਇਕ ਪੱਛਮੀ ਲੇਖਕ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਸਾਵੀਂ ਪਹੁੰਚ ਅਪਣਾਈ ਸੀ।

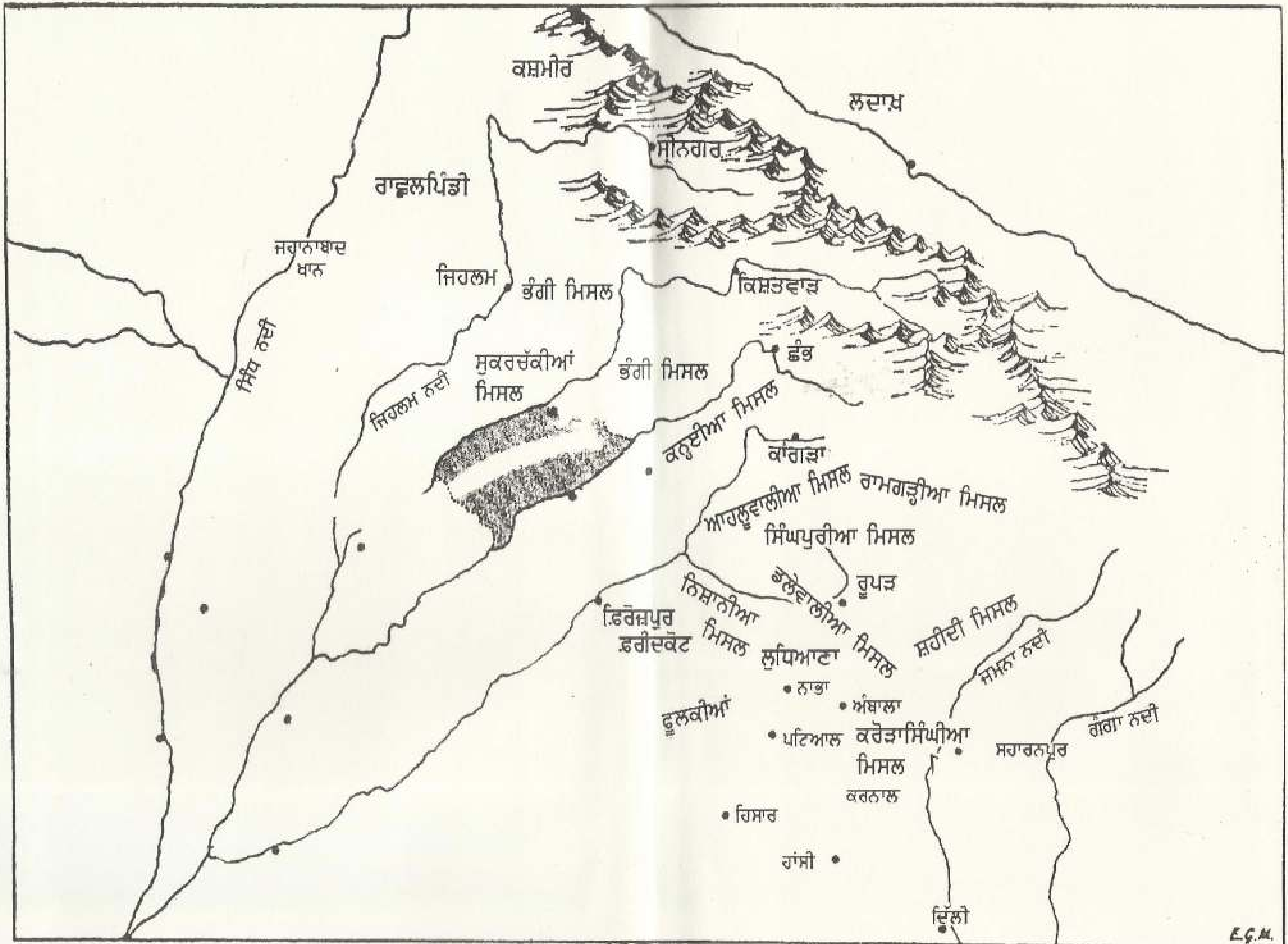
ਅੱਜ ਸਿੱਖ ਤ੍ਵਾਰੀਖ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਸੰਜੀਦਾ ਅਤੇ ਸਹੀ ਲੇਖਕ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਦੋ-ਚਾਰ ਸਕਾਲਰਜ਼ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕੋਈ ਵੀ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਸਕਾਲਰ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ । ਇਸ ਦੇ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਨਤੀਜੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅੱਗੋਂ ਤਾਂ ਮੁਕੰਮਲ ਤਬਾਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਖ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਅਤੇ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਨੂੰ ਗੰਧਲਾ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਦਿੱਲੀ ਸਿੱਖ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਚੀਫ਼ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਮੇਟੀਆਂ, ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜਿਜ਼ ਤੇ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਅਦਾਰੇ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚਲੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਤੇ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਅਦਾਰੇ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਸਿੱਖ (ਚਲੋ ਮਲਿਕ ਭਾਗੋ ਨਾ ਸਹੀ) ਲੱਖਾਂ ਕਰੋੜਾਂ ਰੁਪੈ, ਪੌਂਡ, ਡਾਲਰ, ਯੂਰੋ ਤੇ ਕਰੋਨ ਸਾਧਾਂ, ਰਾਗੀਆਂ, ਗ੍ਰੰਥੀਆਂ, ਸੋਨਾ, ਸੰਗਮਰਮਰ, ਲੰਗਰਾਂ, ਨਗਰ ਕੀਰਤਨਾਂ, ਜਲਸਿਆਂ, ਆਤਿਸ਼ਬਾਜ਼ੀਆਂ, ਨਿਜੀ ਮਸ਼ਹੂਰੀਆਂ, ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰਾਂ ਵਗੈਰਾ ਵਾਸਤੇ ਰੋੜ੍ਹੀ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਸਿੱਖ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਦੀ ਖੋਜ ਵਾਸਤੇ ਤੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਲਿਟਰੇਚਰ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਪੈਸਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਇਕ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਵਾਇਆ ਵੀ ਤਾਂ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਜਿਸ ਨੂੰ (ਆਪਣੇ ਪੇਸ਼ੇ ਐਗਰੀਕਲਚਰ ਦਾ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਕੁਝ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਨਹੀਂ, ਪਰ) ਸਿੱਖ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਤੇ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਬਾਰੇ ਉਸ ਨੂੰ 'ੳ ਅ ੲ' ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ। ਇੰਵ ਇਹ ਇਤਿਹਾਸ ਵੀ ਪੰਥ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੀ

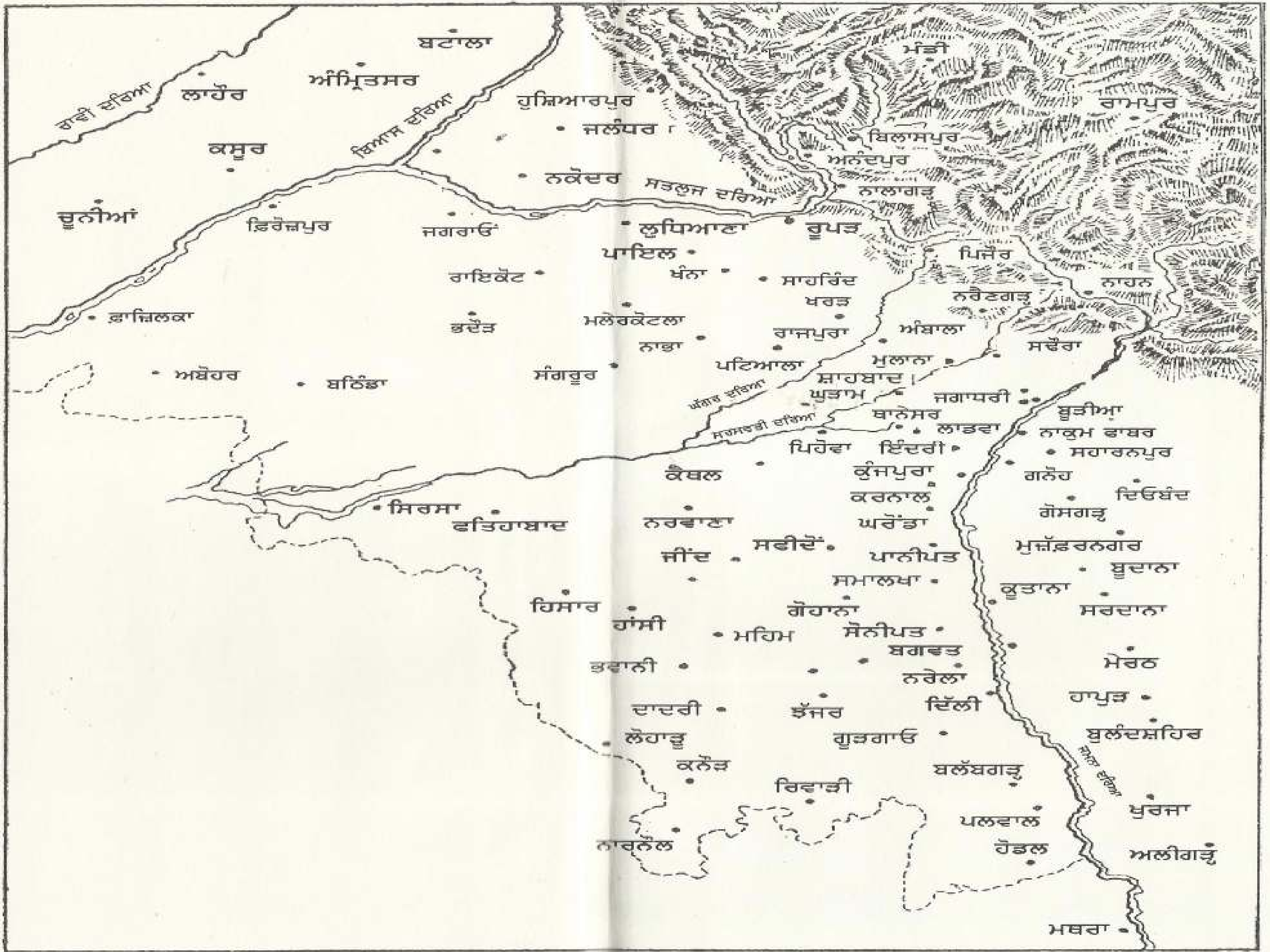
ਸਾਬਿਤ ਹੋਇਆ। ਇੰਞ ਹੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੇ ਐਂਟੀ-ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ 'ਤੇ ਵੀ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪੈ ਉਜਾੜ ਸੁੱਟੇ ਗਏ।

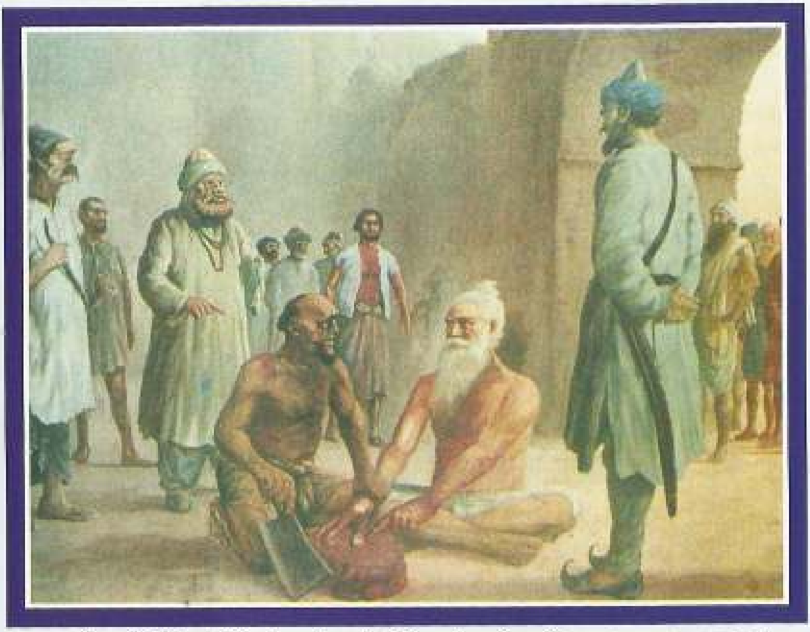
ਜਿਸ-ਜਿਸ ਅਦਾਰੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਦੋਖੀ ਬੈਠੇ ਹਨ ਉੱਥੇ ਹੀ ਉਪਰ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ "ਮਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨ" ਕਹਿ ਕੇ ਸਤਿਕਾਰ ਤੇ ਐਵਾਰਡ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 2006 ਵਿਚ ਜੇ. ਐਸ. ਗਰੇਵਾਲ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਕ ਸਿੱਖ ਅਦਾਰੇ ਨੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰੁਪੈ ਦਾ ਐਵਾਰਡ ਵੀ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਇੰਞ ਹੀ ਡਾ: ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਹਿਬੂਬ ਨੂੰ ਵੀ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਗਰੁਪ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਅੱਡੀਆਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਅੱਗੇ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਏਨੇ ਬੇਸਮਝ ਹਨ ਸਿੱਖ ਆਗੂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਬੇਵਕੂਫ਼ ਬਣਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ) ਇਸੇ ਪੈਟਰਨ ਵਿਚ ਡਾ: ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਿਤਾਬ "**ਸਿੱਖਜ਼ ਇਨ ਹਿਸਟਰੀ**" ਨੂੰ ਰਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ 1978 ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਬਾਰੇ ਬੜਾ ਕੁਝ ਗੁਮਰਾਹਕੁੰਨ ਤੇ ਬੜਾ ਕੁਝ ਗ਼ਲਤ ਅਤੇ ਸਾਜ਼ਸ਼ੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਬੋਲੀ ਹੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਕਾਲਾ ਅਫ਼ਗਾਨਾ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ (ਜਾਂ ਬੇਵਕੂਫ਼ੀ) ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੀ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੇ ਹਰ ਅਹਿਮ ਸਿੱਖ ਇੰਸਟੀਚਿਊਸ਼ਨ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਬਾਰੇ ਜੇ ਕੋਈ ਥੋੜ੍ਹੇ ਵਿਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿਤਾਬਾਂ ਕਾਫ਼ੀ ਹਨ: ਸੈਨਾਪਤੀ (**ਗੁਰ ਸੋਭਾ**), ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਕੌਸ਼ਿਸ਼ (**ਗੁਰੂ ਕੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ**), ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ (**ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ**), ਕਨਿੰਘਮ (**ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦ ਸਿੱਖਜ਼**), ਈਵਾਨ ਬੈਲ (**ਅਨੈਕਸੇਸ਼ਨ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬ ਐਂਡ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ**), ਮੈਕਾਲਿਫ਼ (**ਦ ਸਿੱਖ ਰਿਲੀਜਨ**), ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ (**ਹੈਰੀਟੇਜ ਆਫ਼ ਦ ਸਿੱਖਜ਼**), ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ (**ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ, ਸਦਾ ਕੌਰ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ**), ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ (**ਹਮ ਹਿੰਦੂ ਨਹੀਂ**), ਡਾ: ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ (**ਕੂਕਿਆਂ ਦੀ ਵਿਥਿਆ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਲ ਤੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁੱਰਾਨੀ**), ਡਾ: ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ (**ਜਨਮਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ** ਅਤੇ **ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਬਟਵਾਰਾ**), ਪ੍ਰੋ: ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ (**ਗੁਰ ਇਤਿਹਾਸ**) ਪਤਵੰਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹਰਜੀਤ ਮਲਿਕ (**ਪੰਜਾਬ: ਫ਼ੈਟਲ ਮਿਸਕੈਲਕੁਲੇਸ਼ਨ**), ਡਾ: ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਿਲਗੀਰ (**ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ, ਸਿੱਖ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਵਿਚ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਰੋਲ** ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਆ ਰਹੀ **ਮੁਕੰਮਲ ਸਿੱਖ ਤਵਾਰੀਖ਼:ਤਿੰਨ ਜਿਲਦਾਂ**), ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ (**ਸਿੱਖ ਇਨਕਲਾਬ**) ਤੇ ਸ: ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਛਦੌੜੀ ਦੀ ਅਣਛਪੀ ਕਿਤਾਬ: **1984**। ਪੁਰਾਣੇ ਪੰਜਾਬ ਬਾਰੇ ਡੀ.ਐਨ.ਝਾਅ ਦੀ ਕਿਤਾਬ (**ਐਨਸ਼ੀਐਂਟ ਇੰਡੀਆ**) ਬਹੁਤ ਕੀਮਤੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਹੈ।

-0-

ਕਸ਼ਮੀਰ
ਲਦਾਖ਼
ਸ੍ਰੀਨਗਰ
ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ
ਜਹਾਨਾਬਾਦ ਖਾਨ
ਜਿਹਲਮ
ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ
ਕਿਸ਼ਤਵਾੜ
ਸਿੰਧ ਨਦੀ
ਸੁਕਰਚੱਕੀਆਂ ਮਿਸਲ
ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ
ਛੰਭ
ਜਿਹਲਮ ਨਦੀ
ਕਨ੍ਹਈਆ ਮਿਸਲ
ਕਾਂਗੜਾ
ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਮਿਸਲ
ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਮਿਸਲ
ਸਿੰਘਪੁਰੀਆ ਮਿਸਲ
ਰੂਪੜ
ਨਿਸ਼ਾਨੀਆ ਮਿਸਲ
ਡੱਲੇਵਾਲੀਆ ਮਿਸਲ
ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ
ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ
ਲੁਧਿਆਣਾ
ਸ਼ਹੀਦੀ ਮਿਸਲ
ਜਮਨਾ ਨਦੀ
ਨਾਭਾ
ਅੰਬਾਲਾ
ਫੂਲਕੀਆਂ
ਪਟਿਆਲ
ਕਰੋੜਾਸਿੰਘੀਆ ਮਿਸਲ
ਸਹਾਰਨਪੁਰ
ਗੰਗਾ ਨਦੀ
ਕਰਨਾਲ
ਹਿਸਾਰ
ਹਾਂਸੀ
ਦਿੱਲੀ
E.G.M.

ਬਟਾਂਲਾ
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
ਲਾਹੌਰ
ਰਾਵੀ ਦਰਿਆ
ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ
ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ
ਜਲੰਧਰ
ਕਸੂਰ
ਨਕੋਦਰ
ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ
ਚੂਨੀਆਂ
ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ
ਜਗਰਾਓਂ
ਲੁਧਿਆਣਾ
ਰੂਪੜ
ਮੰਡੀ
ਰਾਮਪੁਰ
ਬਿਲਾਸਪੁਰ
ਅਨੰਦਪੁਰ
ਨਾਲਾਗੜ੍ਹ
ਪਿੰਜੌਰ
ਨਾਹਨ
ਨਰੈਣਗੜ੍ਹ
ਪਾਇਲ
ਖੰਨਾ
ਸਾਹਰਿੰਦ
ਖਰੜ
ਰਾਇਕੋਟ
ਫ਼ਾਜ਼ਿਲਕਾ
ਭਦੌੜ
ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ
ਰਾਜਪੁਰਾ
ਅੰਬਾਲਾ
ਸਢੌਰਾ
ਨਾਭਾ
ਅਬੋਹਰ
ਬਠਿੰਡਾ
ਸੰਗਰੂਰ
ਪਟਿਆਲਾ
ਮੁਲਾਨਾ
ਸ਼ਾਹਬਾਦ
ਘੱਗਰ ਦਰਿਆ
ਘੁੜਾਮ
ਜਗਾਧਰੀ
ਬੂੜੀਆ
ਸਰਸਵਤੀ ਦਰਿਆ
ਥਾਨੇਸਰ
ਲਾਡਵਾ
ਨਾਕੁਮ ਫਾਬਰ
ਸਹਾਰਨਪੁਰ
ਪਿਹੋਵਾ
ਇੰਦਰੀ
ਕੈਥਲ
ਕੁੰਜਪੁਰਾ
ਗਨੋਹ
ਦਿਓਬੰਦ
ਕਰਨਾਲ
ਸਿਰਸਾ
ਫਤਿਹਾਬਾਦ
ਨਰਵਾਣਾ
ਘਰੌਂਡਾ
ਗੋਸਗੜ੍ਹ
ਸਫੀਦੋਂ
ਜੀਂਦ
ਪਾਨੀਪਤ
ਮੁਜ਼ੱਫ਼ਰਨਗਰ
ਬੂਦਾਨਾ
ਸਮਾਲਖਾ
ਕੂਤਾਨਾ
ਹਿਸਾਰ
ਗੋਹਾਨਾ
ਸਰਦਾਨਾ
ਹਾਂਸੀ
ਮਹਿਮ
ਸੋਨੀਪਤ
ਬਗਵਤ
ਮੇਰਠ
ਭਵਾਨੀ
ਨਰੇਲਾ
ਦਾਦਰੀ
ਝੱਜਰ
ਦਿੱਲੀ
ਹਾਪੁੜ
ਬੁਲੰਦਸ਼ਹਿਰ
ਲੋਹਾਰੂ
ਗੁੜਗਾਓ
ਕਨੌੜ
ਬਲੱਬਗੜ੍ਹ
ਰਿਵਾੜੀ
ਖੁਰਜਾ
ਪਲਵਾਲ
ਨਾਰਨੌਲ
ਹੋਡਲ
ਅਲੀਗੜ੍ਹ
ਮਥਰਾ

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਬੰਦ-ਬੰਦ ਕੱਟ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ (24-6-1734)

ਬਾਬਾ ਬੋਤਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ (27-3-1739)

ਭਾਈ ਸੁਬੇਗ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਸ਼ਾਹਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਚਰਖੜੀ 'ਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ (10-3-1746)

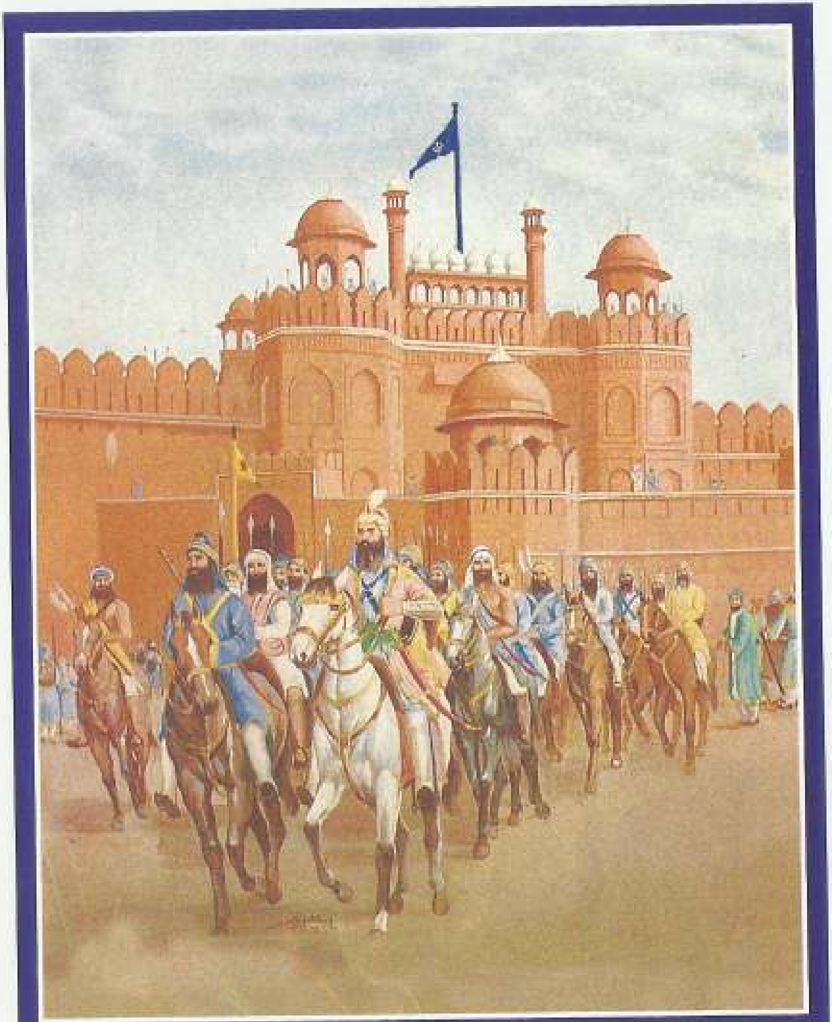
ਸਿੱਖ ਬੀਬੀਆਂ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੈਦਾਂ, ਤਸੀਹੇ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ (1750-53)

ਛੋਟਾ ਘੱਲੂਘਾਰਾ (1-5-1746)

ਵੱਡਾ ਘੱਲੂਘਾਰਾ (5-2-1762)

ਬਾਬਾ ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਲਾਲ ਕਿਲ੍ਹਾ ਦਿੱਲੀ 'ਤੇ ਨੀਲਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਲਹਿਰਾਇਆ
(11-3-1783)

ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ

ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ

CDS & BOOKS BY DR. HARJINDER SINGH DILGEER

(

English:
*Akal Takht Sahib (1980, 1995)
*Who Are The Sikhs ? *Mini* (1991) #
*Sikhs' Struggle for Sovereignity (1992)
*The Sikh Reference Book (1997)
*Who Are The Sikhs ? *Enlarged edition* (2000, 2007)
*The Sikh Culture (2002)
*Anandpur Sahib (2003)
*Encyclopedia of Jalandhar (2004)
*Dictionary of Sikh Philosophy (2005)
*Guru Granth Sahib - A Tract (2005)
*Chronology of Sikhism (Forthcoming)
*Guru Granth Sahib - Spiritual Manifesto of the World (in press)

Danish:
*Hvem Er Sikherne? (1994) #

Dutch:
*Wie Zinj De Sikh ? (1994) #

French
*Qui Sont Les Sikhs ? (2001)

Spanish
*Quiénes Son Los Sikhs? (2007)

Norwegian
*Hvem Er Sikhene? (2007)

Punjabi:
*History of Shiromani Akali Dal (1978, 2000)
*Akal Takht Sahib (1986, 2000, 2005)
*Khalistan Di Twarikh (1988) #
*Sikh Hijackers (1989) #
* Kharku Lekh (1990)#
*Sikh Jujharvad Te Hor Lekh (1991) #
*Jujhru Kalam (1992) #
*Sikh Culture (1991,94,96) #
Now pub. as: Sikh Phil. Ki Hai Te Hor Lekh
*Akali Lehar Da Kalam (1998)
*Sikh Masley (1998)#
*Sikh Qaum Han? (1999, 2007)
*1955 Da Punjabi Suba Morcha (1999)
*Jaito Morchey De Akkhin Ditthe Haal (edited, 1999, 2002)
*Anandpur Sahib (1998, enlarged edition 2003)
*Keeratpur Sahib (2002)
*Shiromani Gurdwara Parbandhak Committee Kiven Bani (2000)
*Guru De Sher (2001)
*Sikh Philosophy Ki Hai Te Hor Lekh (2001)
*Mata Gujri, Char Sahibzadei, Chalih Muktey (2005)
*Jeewan Guru Nanak Sahib (October 2005)
*Jeewan Guru Angad Sahib to Guru Harkrishan Sahib (October 2005)
*Jeewan Guru Tegh Bahadur Sahib & Guru Gobind Singh Sahib (October 2005)
*Baba Banda Singh Bahadur (2007)
*Sikh Twareekh De Ghallugharay (2007)
* Sikh Philosophy Di Dictionary (2007)
*Sikh Twarikh:1469-1849 (in press)
*Sikh Twarikh:1849-1978(forthcoming)
*Sikh Itihas De Masley (forthcoming)
*Sikh Jathenadian (forthcoming)
*Dunian Nikki Jehi (Autobiography) forthcoming

Hindi:
*Emergency Ke Atiyachar (1977) #
*Anandpur Sahib (2000)
*Sikh Sabhayachaar (2003)
*Sikh Kaun Hain ? (2005)

<u>CD ROM (English):</u> **The Sikh Encyclopedia**

<u>Audio CDs (Punjabi):</u>
1. Guru Nanak Sahib (2 CDs) 2. Guru Angad Sahib to Guru Arjan Sahib
3. Guru Hargobind Sahib to Guru Harkrishan Sahib 4. Guru Tegh Bahadur Sahib
5. Guru Gobind Singh Sahib 6. Banda Singh Bahadur (2 CDs) 7. Akal Takht Sahib
8. Bhai Mani Singh 9. Bhai Makhan Shah Lubana & Lakhi Rai Wanjara
Akal Takht Sahib, Baba Banda Singh Bahadur..

RPICE : Rs. 125/-

ISBN-2-930247-19-3